

श्रीत आर्षे भंड

म. ग्रं. सं. टाणें
विषय इतिहास
सं. नं. ६३६

REFBK-0006528

लेखक: - पांडुरंग गीपाळ शिंदे

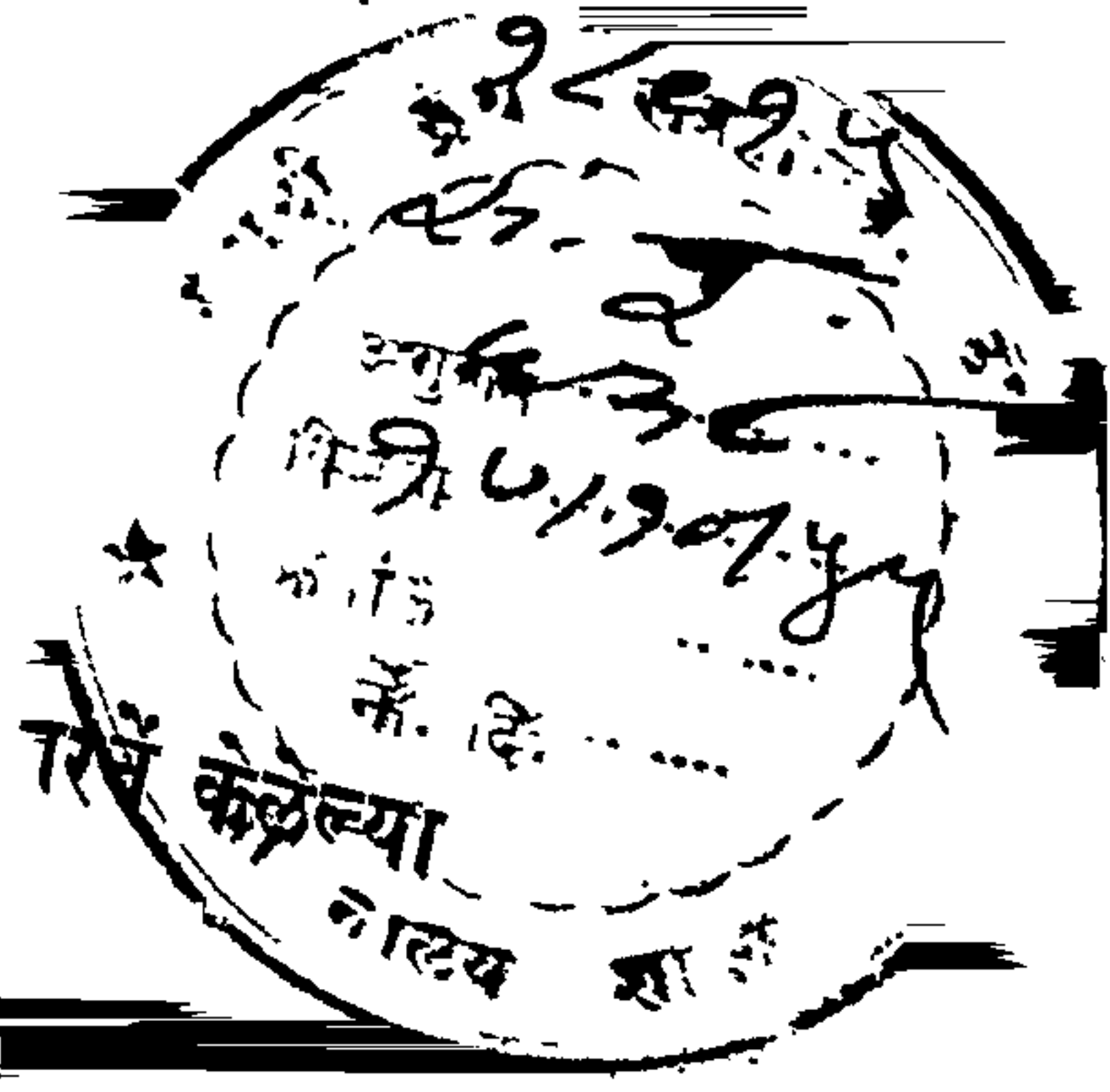
कै. वा. धोंडो सखाराम गोखले.

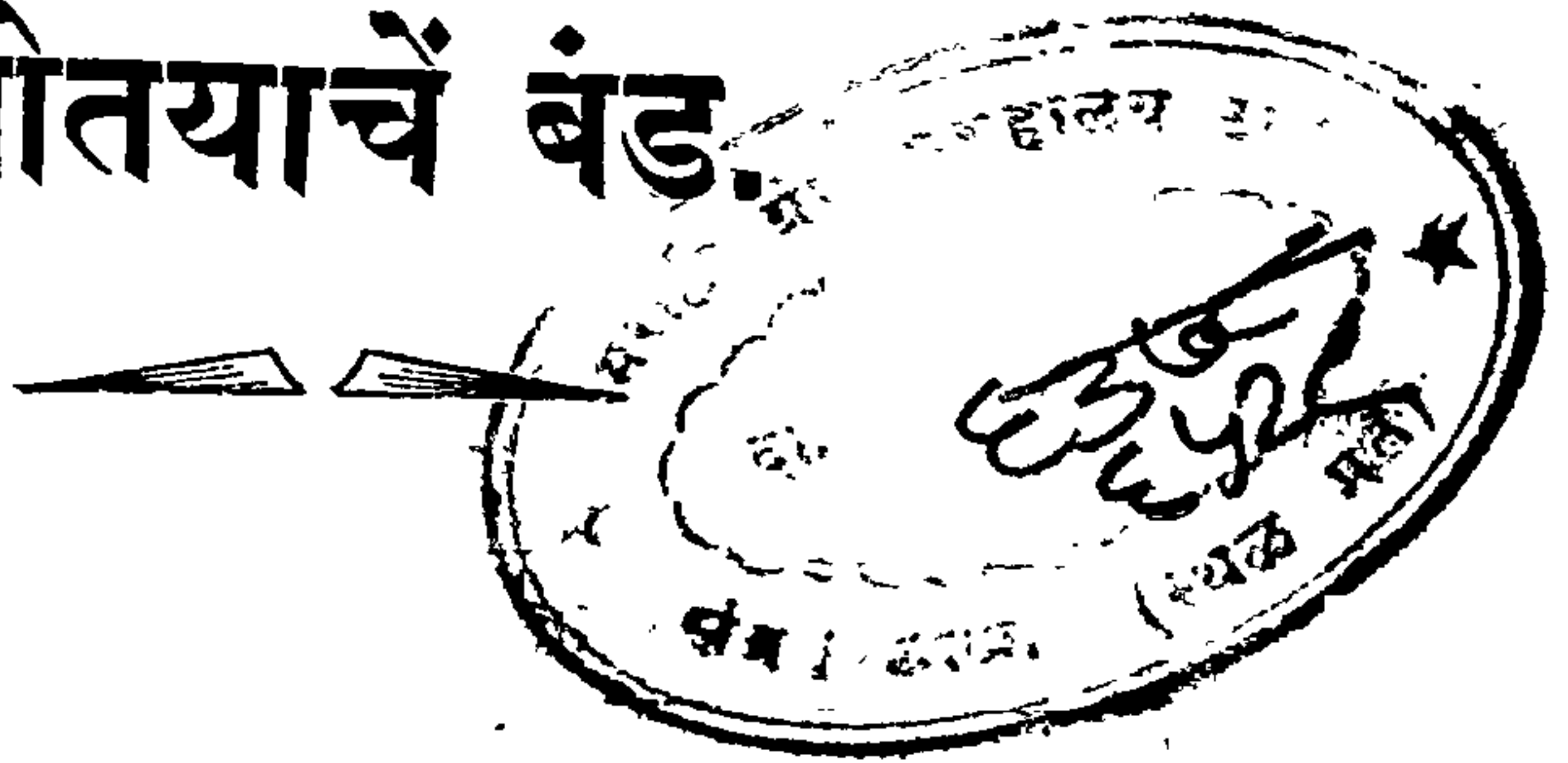

॥ श्री ॥

सदाशिवरावभाऊ पेशवे यांच्यावरील पेशवेस
अमानुष जुलुमाचें चित्र हणजे

तोतयाचें बंड.

लेखकः—पांडुरंग गोपाळ रानडे

REFBK-0006528

REFBK-0006528

सन १९४४ इ.

किंमत सव्वा रुपया.

॥ श्री ॥

ती. कै. धोंडो सखाराम गोखले यांचा अल्प परिचय.

धोंडो सखाराम गोखले यांचा जन्म कोंकणांत राजापूर तालुक्यांत आडिवरें गांवीं झाळा. या गांवीं 'महांकाली'चें पुरातन देवस्थान असल्यामुळें महांकालीचें आडिवरें या नांवानें तें कोंकणांत प्रसिद्ध आहे. यांचे वडील सखारामभटजी हे दशग्रंथी वैदिक होते. त्यांना 'वाध्या पारायणी' या नांवानें त्या काळीं लोक संबोधित असत. त्यांचें 'वाध्या पारायणी' हें नांव पडावयाला दोन कारणे होतीं. पट्टीला वसून वेदपारायण करणाऱ्या ब्राह्मणांत ते वाघाप्रमाणें कोणालाहि हार जात नव्हते हें एक कारण होतें. दुसरें कारण ह्मणजे ते एकदां कोंकणांत मंत्रजागरणाकरतां रात्रीच्या वेळीं गेले होते व तेथून परत घरीं येत असतांना रस्त्यांत त्यांना एका वाघानें अडविलें. ती वेळ रात्रीच्या दोन वाजण्याची होती. आडिवरें हें गांव बारावाडे मिळून झालें आहे. एकएकवाडा ४० ते ६० घरांपर्यंतचा आहे. हे बारावाडे ४१९ मैलाच्या आसमंतांत इतस्ततः पसरलेले आहेत. एकावाड्यापासून दुसऱ्या वाड्यापर्यंत अर्ध्या मैलापासून तीनचार मैलांचेहि अंतर आहे. कोंणसर खूर्द, कोंणसर बुद्रुक, नवेदर, काळकीची वाडी, बांध, कशेळी, रुडें वगैरे वगैरे या वाड्यांचीं नांवां आहेत. सखारामभटजी हे कोंणसर खूर्द मध्ये राहणारे असल्यामुळें मंत्रजागरणाळा गेलेल्या ब्राह्मणांत या वाड्यांतील ते एकटेच होते. त्यांच्या एका हातांत पायवाट दिसण्याकरतां चूड होती. (ताग काढून घेतल्यानंतर त्याच्या आंतील ज्या काड्या असतात त्याची नारळीच्या केरसुणीच्या आकाराची जुडी बांधतात त्याला चूड असें ह्मणतात. ती सुमारे तीनफूट लांब असते. ती एकदां पेटविली ह्मणजे ती जळून संपेपर्यंत विझत नाही. एक चूड एक मैल लांबीचा प्रवास करीपर्यंत सर्वसाधारणपणें टिकते.) त्यांच्या दुसऱ्या हातांत वेळूची काठी होती. ते नवेदरांतून 'कुर्कुच्या पर्व्या' जत्रळ (कुर्कुच्या नांवाच्या ओढ्याजत्रळ) आले तेव्हा तेथें त्यांना

वाघानें गांठलें. हे एकटेच असल्यामुळें वाघ घाबरून पळून न जातां रस्ता अडवून त्यांच्यावर झडप घालण्याकरतां टपून बसला. ही जागा करवंदीच्या जाळ्या व इतर जंगली जाळ्या, झुडपें, वृक्ष वगैरेनीं व्याप्त असल्यामुळें तेथें रात्रीच्या वेळीं हिंस्र श्वापदांना आपलें भक्ष्य वगैरे मिळविण्यास चांगली असे. तो वाघ त्यांना पुढेंहि जाण्याकरतां मार्ग सोडीना व परत फिरावें तर तो मार्ग लागूं लागला. याप्रमाणें त्यांची अवस्था झाली. हांक मारून कोणाला मदतीला बोलवावें तर हांकेच्या टप्यांत कोणाचें घरहि नव्हतें. वाघाच्या अंगावर चालून जाऊन मार्ग मोकळा करून घ्यावा तर हातांत लहान कांठी शिवाय दुसरें साधन नव्हतें. शिवाय चूडहि जळून संपत आलेली होती. अशा स्थितीत ते आपल्या हातांतील कांठी तालून धरून अंधारांत वाघासमोर पत्रिऱ्यांत उभे होते. वाघानें त्यांना निरनिराळ्या हुळी दाखवून त्यांना घाबरवून सोडले. शेकस्त केली; परंतु त्यांचा धीर खचला नाहीं किंवा त्यांनीं मार्ग पाय घेणें प्रयत्न केला नाहीं. या स्थितीत ते तीन तासपर्यंत तेथेंच वाघासमोर उभे शेवटीं पहांट झाल्यामुळें हे भक्ष्य सोडून वाघाला निघून जावें लागलें: या वेदपारायणाच्या नर-व्याघ्र प्रसंगामुळें सखाराम भटर्जींना 'वाघ्या पारायणी' या नांवानें सवें लोक संबोधूं लागले.

सखाराम भटर्जी यांचें 'वेदमूर्ति' या पदाला साजेल असेंच पवित्र आचरण होतें. ते सत्य वक्ते झणून त्यांचा लौकिक होता. एकदां आडिवरें गांवीं आपसांतील चुरशीमुळें कांहीं मंडळींत मारामारी झाली. त्या प्रसंगीं ती मारामारी उभयतांची समाजाविशीं करून सोडविण्याच्या खटपटींत ते होते. परंतु त्यावेळीं जरी ती थांबली तरी पुढें त्याला वठारा-वठाराच्या (आळीआळीच्या) कलहाचें स्वरूप येऊन शेवटीं तें प्रकरण कोर्टांत गेलें. त्यामुळें उभयपक्षांत भयंकर चुरस वाढली. आडिवरें गांवाला कोर्ट कचेऱ्याचें ठिकाण झणजे राजा-पुर हें होतें. तें आडिवऱ्यापासून बारा मैल लांब आहे. त्या क्रज्यांत फिर्यादी-तर्फें सखारामभटर्जींची साक्ष काढण्यांत आली. आपली साक्ष काढूं नका असें वेळोवेळीं हातांपायांपडून सखाराम भटर्जींनी सांगितलें असतां फिर्यादी पक्षानें त्यांचें न ऐकतां त्यांची साक्ष काढली; व त्यांना बजावून सांगितलें कीं आझी

वाघानें गांठलें. हे एकटेच असल्यामुळें वाघ घाबरून पळून न जातां रस्ता अडवून त्यांच्यावर झडप घालण्याकरतां टपून बसला. ही जागा करवंदीच्या जाळ्या व इतर जंगली जाळ्या, झुडपे, वृक्ष वगैरेनीं व्याप्त असल्यामुळें तेथें रात्रीच्या वेळीं हिंस्र श्वापदांना आपलें भक्ष्य वगैरे मिळविण्यास चांगली असे. तो वाघ त्यांना पुढेहि जाण्याकरतां मार्ग सोडीना व परत फिरावें तर तो मार्ग लागू लागला. याप्रमाणें त्यांची अवस्था झाली. हांक मारून कोणाला मदतीला बोलवावें तर हांकेच्या टप्यांत कोणाचें घरहि नव्हतें. वाघाच्या अंगावर चालून जाऊन मार्ग मोकळा करून घ्यावा तर हातांत लहान कांठी शिवाय दुसरें साधन नव्हतें. शिवाय चूडहि जळून संपत आलेली होती. अशा स्थितीत ते आपल्या हातांतील कांठी तालून धरून अंधारांत वाघासमोर पवित्र्यांत उभे होते. वाघानें त्यांना निरनिराळ्या हुली दाखवून त्यांना घाबरवून सोडण्याची शिकस्त केली; परंतु त्यांचा धीर खचला नाहीं किंवा त्यांनीं मार्ग पाय घेण्याचा प्रयत्न केला नाहीं. या स्थितीत ते तीन तासपर्यंत तेथेंच वाघासमोर उभे होते. शेवटीं पहाट झाल्यामुळें हें भक्ष्य सोडून वाघाला निघून जावें लागलें: या वेदपारायणाच्या नर-व्याघ्र प्रसंगामुळें सखाराम भटर्जांना ' वाघ्या पारायणा ' या नांवानें सवें लोक संबोधूं लागले.

सखाराम भटर्जा यांचें ' वेदमूर्ति ' या पदाला सजेल असेंच पवित्र आचरण होतें. ते सत्य वक्ते झणून त्यांचा लौकिक होता. एकदां आडिवरें गांवीं आपसांतील चुरशीमुळें कांहीं मंडळींत मारामारी झाली. त्या प्रसंगीं ती मारामारी उभयतांची समाजाविशीं करून सोडविण्याच्या खटपटींत ते होते. परंतु त्यावेळीं जरी ती थांबली तरी पुढें त्याला वठारा-वठाराच्या (आळीआळीच्या) कलहाचें स्वरूप येऊन शेवटीं तें प्रकरण कोर्टांत गेलें. त्यामुळें उभयपक्षांत भयंकर चुरस वाढली. आडिवरें गांवाला कोर्ट कचेऱ्याचें ठिकाण झणजे राजा-पुर हें होतें. तें आडिवग्यापासून बारा मैल लांब आहे. त्या क्रज्यांत फिर्यादी-तर्फे सखारामभटर्जांची साक्ष काढण्यांत आली. आपली साक्ष काढूं नका असें वेळोवेळीं हातांपायांपडून सखाराम भटर्जांनी सांगितलें असतां फिर्यादी पक्षानें त्यांचें न ऐकतां त्यांची साक्ष काढली; व त्यांना बजावून सांगितलें कीं आझी

प्रकाशक :

पांडुरंग गोपाळ रानडे

मालक-महाराष्ट्र औषधी कारखाना,
१२२७ कोनवाळगळी-बेळगांव.

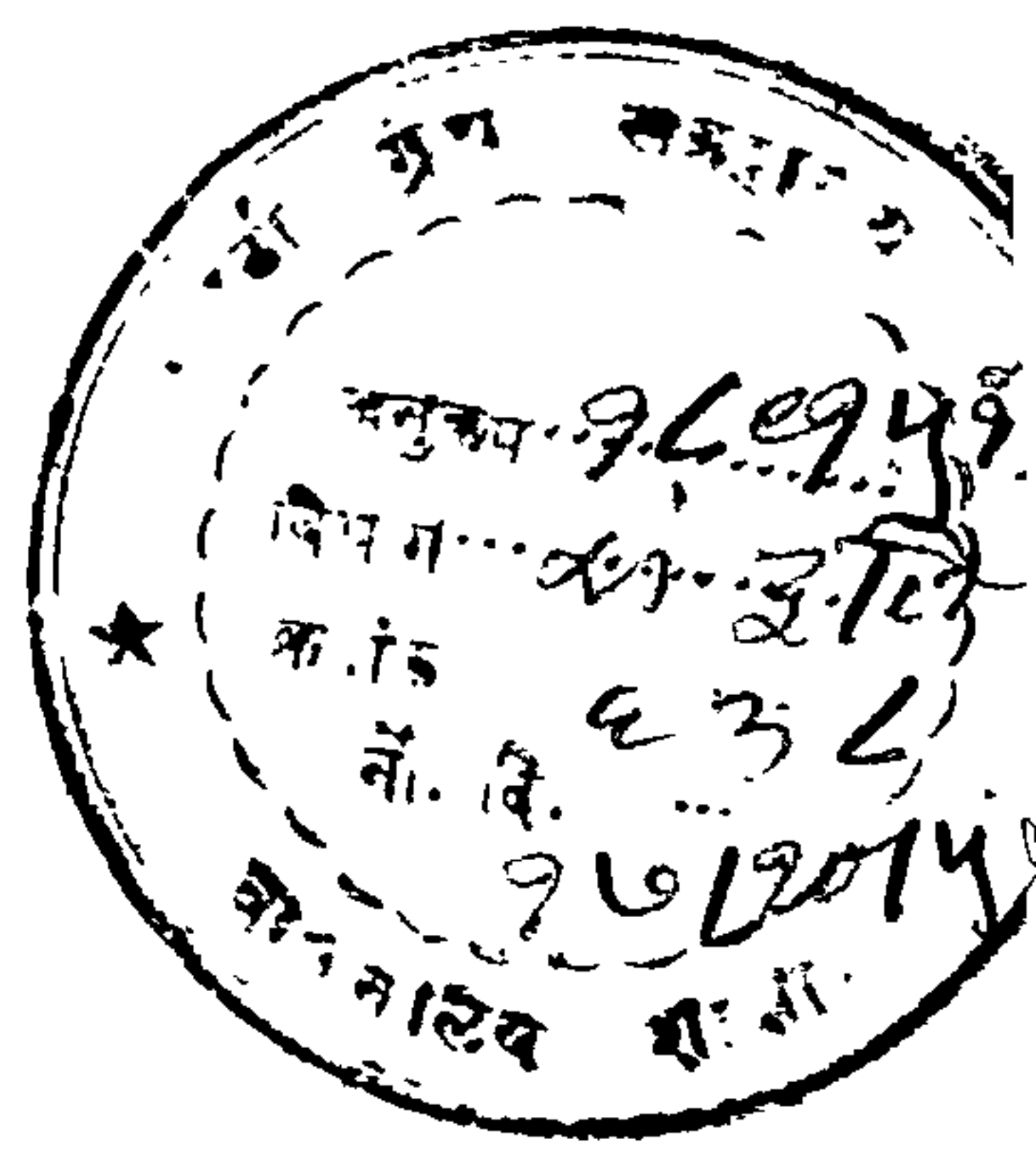
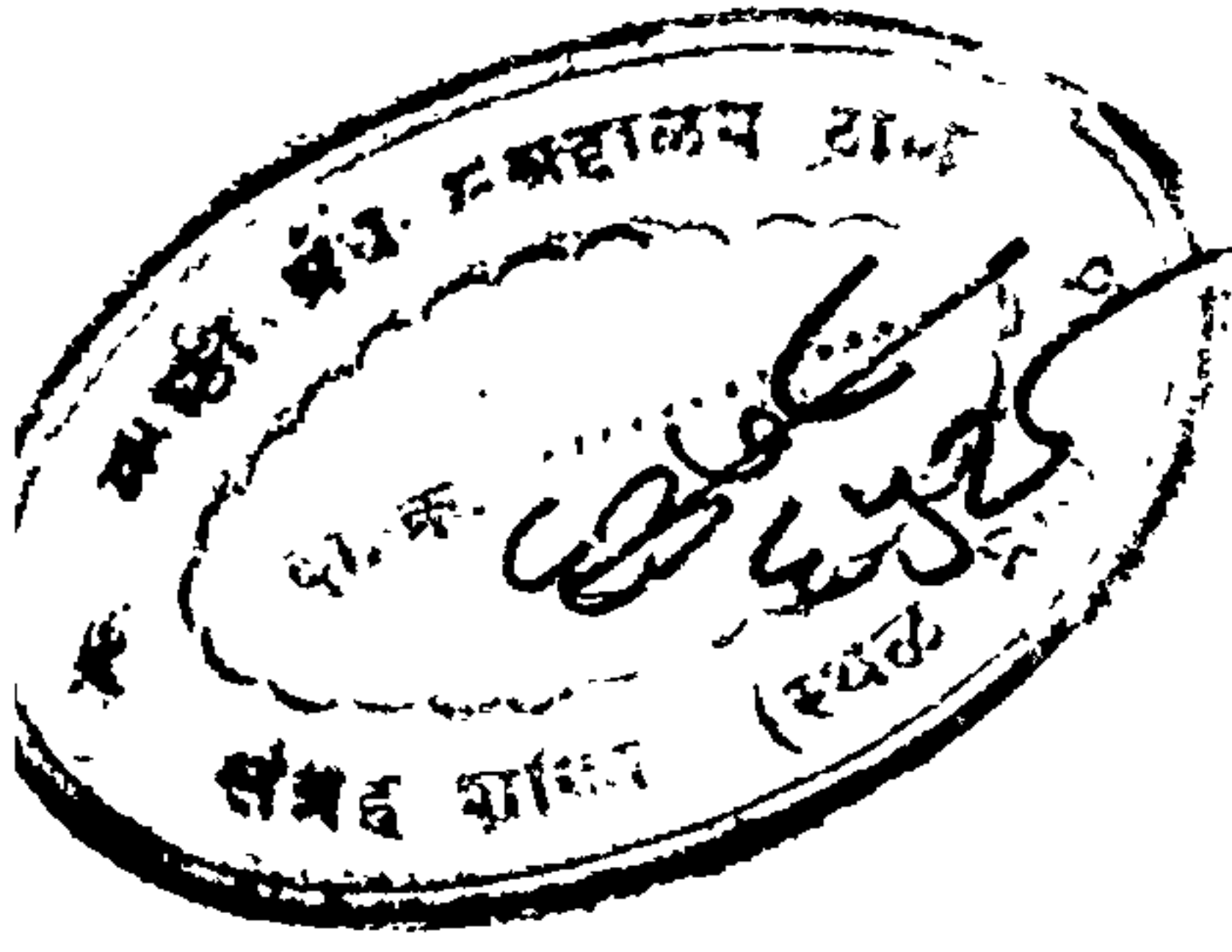

या पुस्तकाचे सर्व हक्क लेखकाचे स्वाधीन आहेत.

मुद्रक :

ए. पी. चौगुले,
वीर-भारत प्रेस, बेळगांव.

॥ श्री ॥

अर्पण पत्रिका.

माझे मातुल तीर्थस्वरूप कैलासवासी धोंडो सखाराम गोखले
यांनी माझा पुत्रवत् सांभाळ करून विद्याभ्यास करविला
व अखेरपर्यंत त्यांनी मला आपल्या मायेच्या साव-
लीत निर्भय ठेविले. त्याचें मला निरंतर स्मरण
व्हावें म्हणून ' तोतयाचें बंड ' या नांवाचें हें
माझे ' ऐतिहासिक पुष्प ' त्यांच्या पुण्या-
त्म्याला अनन्य भावानें अर्पण
करीत आहे.

बळगाव,
ता. २३/८/४४ इ. }

पांडुरंग गोपाळ रानडे.

॥ श्री ॥

ती. कै. धोंडो सखाराम गोखले यांचा अल्प परिचय.

धोंडो सखाराम गोखले यांचा जन्म कोंकणांत राजापूर तालुक्यांत आडिवरें गांवीं झाला. या गांवीं 'महांकाली'चें पुरातन देवस्थान असल्यामुळें महांकालीचें आडिवरें या नांवानें तें कोंकणांत प्रसिद्ध आहे. यांचे वडील सखारामभटजी हे दशग्रंथी वैदिक होते. त्यांना 'वाध्या पारायणी' या नांवानें त्या काळीं लोक संबोधित असत. त्यांचें 'वाध्या पारायणी' हें नांव पडावयाला दोन कारणे होतीं. पट्टीला वसून वेदपारायण करणाऱ्या ब्राह्मणांत ते वाघाप्रमाणें कोणालाहि हार जात नव्हते हें एक कारण होतें. दुसरें कारण ह्मणजे ते एकदां कोंकणांत मंत्रजागरणाकरतां रात्रीच्या वेळीं गेले होते व तेथून परत घरीं येत असतांना रस्त्यांत त्यांना एका वाघानें अडविलें. ती वेळ रात्रीच्या दोन वाजण्याची होती. आडिवरें हें गांव बारावाडे मिळून झालें आहे. एकएकवाडा ४० ते ६० घरांपर्यंतचा आहे. हे बारावाडे ४।९ मैलाच्या आसमंतांत इतस्ततः पसरलेले आहेत. एकावाड्यापासून दुसऱ्या वाड्यापर्यंत अर्ध्या मैलापासून तीनचार मैलांचेहि अंतर आहे. कोंणसर खूर्द, कोंणसर बुद्रुक, नवेदर, काळकीची वाडी, बांध, कशेळी, रुंडें वगैरे वगैरे या वाड्यांचीं नांवां आहेत. सखारामभटजी हे कोंणसर खूर्द मध्ये राहणारे असल्यामुळें मंत्रजागरणाकाल गेलेल्या ब्राह्मणांत या वाड्यांतील ते एकटेच होते. त्यांच्या एका हातांत पायवाट दिसण्याकरतां चूड होती. (ताग काढून घेतल्यानंतर त्यांच्या आंतील ज्या काड्या असतात त्याची नारळीच्या केरसुणाच्या आकाराची जुडी बांधतात त्याला चूड असें ह्मणतात. ती सुमारे तीनफूट लांब असते. ती एकदां पेटविली ह्मणजे ती जळून संपेपर्यंत विज्ञत नाहीं. एक चूड एक मैळ लांबीचा प्रवास करीपर्यंत सर्वसाधारणपणें टिकते.) त्यांच्या दुसऱ्या हातांत वेळूची काठी होती. ते नवेदरांतून 'कुर्कुच्या पर्हा' जवळ (कुर्कुच्या नांवाच्या ओढ्याजवळ) आले तेव्हा तेथें त्यांना

वाघानें गांठळें. हे एकटेच असल्यामुळें वाघ घाबरून पळून न जातां रस्ता अडवून त्यांच्यावर झडप घालण्याकरतां टपून बसला. ही जागा करवंदीच्या जळ्या व इतर जंगली जाळ्या, झुडपें, वृक्ष वगैरेनीं व्याप्त असल्यामुळें तेथें रात्रीच्या वेळीं हिंस्र श्वापदांना आपलें भक्ष्य वगैरे मिळविण्यास चांगली असे. तो वाघ त्यांना पुढेंहि जाण्याकरतां मार्ग सोडीना व परत फिरावें तर तो मार्ग लागू लागला. याप्रमाणें त्यांची अवस्था झाली. हांक मारून कोणाला मदतीला बोलवावें तर हांकेच्या टप्यांत कोणाचें घरहि नव्हतें. वाघाच्या अंगावर चालून जाऊन मार्ग मोकळा करून घ्यावा तर हातांत लहान कांठी शिवाय दुसरें साधन नव्हतें. शिवाय चूडहि जळून संपत आलेली होती. अशा स्थितींत ते आपल्या हातांतील कांठी तालून धरून अंधारांत वाघासमोर पवित्र्यांत उभे होते. वाघानें त्यांना निरनिराळ्या हुली दाखवून त्यांना घाबरवून सोडण्याची शिकस्त केली; परंतु त्यांचा धीर खचला नाहीं किंवा त्यांनीं मार्ग पाय घेण्याचा प्रयत्न केला नाहीं. या स्थितींत ते तीन तासपर्यंत तेथेंच वाघासमोर उभे होते. शेवटीं पहांट झाल्यामुळें हें भक्ष्य सोडून वावाला निघून जावें लागलें: या वेदपारायणाच्या नर-व्याघ्र प्रसंगामुळें सखाराम भटर्जांना 'वाघ्या पारायणी' या नांवानें सवें लोक संबोधूं लागले.

सखाराम भटर्जा यांचें 'वेदमूर्ति' या पदाला साजेल असेंच पवित्र आचरण होतें. ते सत्य वक्ते झणून त्यांचा लौकिक होता. एकदां आडिवरें गांवीं आपसांतील चुरशीमुळें कांहीं मंडळींत मारामारी झाली. त्या प्रसंगीं ती मारामारी उभयतांची समाजाविशीं करून सोडविण्याच्या खटपटींत ते होते. परंतु त्यावेळीं जरी ती थांबली तरी पुढें त्याला वठारा-वठाराच्या (आळीआळीच्या) कलहाचें स्वरूप येऊन शेवटीं तें प्रकरण कोर्टांत गेलें. त्यामुळें उभयपक्षांत भयंकर चुरस वाढली. आडिवरें गांवाला कोर्ट कचेऱ्याचें ठिकाण झणजे राजा-पुर हें होतें. तें आडिवऱ्यापासून बारा मैल लांब आहे. त्या क्रज्यांत फिर्यादी-तर्फें सखारामभटर्जांची साक्ष काढण्यांत आली. आपली साक्ष काढूं नका असें वेळोवेळीं हातांपायांपडून सखाराम भटर्जांनी सांगितलें असतां फिर्यादी पक्षानें त्यांचें न ऐकतां त्यांची साक्ष काढली; व त्यांना बजावून सांगितलें कीं आझी

हणतो त्याप्रमाणे साक्ष दिली तर ठीक आहे नाहीतर परिणाम फार वाईट होईक. कोर्टाच्या नोटीशीप्रमाणे सखाराम भटजींना साक्षीला राजापुर्णे जावे लागले. त्यांनी जे खरे होते ते सर्व सांगून आपली साक्ष दिली. दुसरे दिवशी पहांटे उठून ते राजापुर्णे निघाले व आडिवण्यास आले तोंच त्यांचे घर अग्नीच्या आहारी पडून आंतील सर्व सामानासह भस्मसात झालेले त्यांना दिसले.

सखारामभटजींना तीन मुले होती. दोन मुली व एक मुलगा. माझी आई सर्वांत वडील. तिच्या पाठीवर चारपांच मुले झाली पण ती सर्व अगदी अर्भकावस्थेतच काळवश झाली. नंतर माझ्या मामांचा हणजे धोंडोपंतांचा जन्म झाला. मध्यंतरीची मुले. लागोपाठ मेर्यामुळे हा मुलगा 'दगड-धोंडा' हणून तरी परमेश्वराने जगवावा अशा मोळ्या भावनेने त्यांचे नांव 'धोंडु' असे ठेवण्यांत आले होते. त्यांचे पाठीवर एक मुलगी झाली. तिचे नांव द्वारका. ही एक वर्षाची होती त्यावेळी सखाराम भटजींचे कुटुंब निवर्तले.

वरील प्रसंग सखाराम भटजी यांच्यावर ज्यावेळी ओढवला त्यावेळी धोंडोपंतांचे वय अवघे पांचवर्षांचे व द्वारकाबाईचे दोन वर्षांचे होते. वडील मुलगी मनुबाई हणजे माझी आई ही त्यावेळी पंधरा वर्षाची होती. सखाराम भटजींनी ही आपली मुलगी आडिवरे गांवी आपल्या घरापासून केवळ पांचसहा घरांच्या अंतरावर दिली होती. त्यांचे कुटुंब निवर्तल्यानंतर या दोन लहान मुलांचे संगोपन माझ्या आईला करावे लागले. ते साक्षीकरतां ज्यावेळी राजापुर्णे गेले त्यावेळी ही दोन लहान मुले आमचे घरीच आईजवळ असल्यामुळे ती वरील अग्निप्रलयाने वून वचावली होती. खरी साक्ष दिल्याचे प्रायश्चित्त गांवातील लोकांनी घरदार जाळून आपल्याला ज्याअर्थी दिले त्याअर्थी इतपर आडिवरे गांवांत पाणीही प्यावयाचे नाही असा त्यांनी संकल्प केला व आपल्या लहान दोन मुलांना खांद्यावर घेऊन ते कायमचे आडिवरे सोडून निघाले. थोड्याच दिवसांनी पाय रस्याने ते जमखंडील मुलांसह सुखरूप येऊन पोचले. जमखंडीचे जनार्दनपंत करंदीकर वकील हे सखाराम भटजींचे मेहुणे असल्यामुळे त्यांच्याजवळ या दोन लहान मुलांना त्यांनी ठेवले व तसाच पुढे त्यांनी काशीचा मार्ग सुधारला. काशीला जाऊन पोचल्याबरोबर त्यांनी चतुर्थाश्रम घेतला व शेवटी त्याच पुण्यक्षेत्रांत थोड्याच दिवसांनी त्यांनी आपला देह कायमचा ठेवला.

धोंडोपंत व द्वारकाबाई ही आपल्या मामांकडे हणजे जनार्दनपंत करंदीकर यांचेकडे लहानाची मोठी झाली. त्यांनीच धोंडोपंतांचा विद्याभ्यास पुरा

केला. द्वारकाबाईंचें लग्नहि त्यांनीच केलें. जमखंडीला हायस्कूल ज्या वर्षी झालें त्याचवर्षी मॅट्रिकच्या परीक्षेला पहिल्यानें पाठविलेल्या यशस्वी विद्यार्थ्यांत धोंडोपंत होते. हे मॅट्रिक झाल्याबरोबर हायस्कूलमध्ये शिक्षकाची नोकरी त्यांना मिळाली. जनार्दनपंतांनी त्यांचें लग्न करून देऊन त्यांचा निराळा प्रपंच थाटवून दिला. हायस्कूलांत कांहीं वर्षे नोकरी केल्यानंतर त्यांना जमखंडी संस्थानचे त्या वेळचे युवराज श्रीमंत परशुरामभाऊसाहेब यांचे ट्यूटर नेमण्यांत आलें. नंतर त्या जागेवरून ते खासगी कारभारी झाले व नंतर त्यांची नेमणूक मामळेंदाराच्या जागेवर झाली. याच अधिकारावर असतांना त्यांना पेन्शन झाली. यांना दोन मुली व एक मुलगा अशीं तीन अपत्ये आहेत. यांचा मुलगा विश्वनाथ उर्फ बाबूराव गोखले हे जमखंडीला इलेक्ट्रिक फिटिंगचा स्वतंत्र उद्योग करीत असतात. त्यांनाहि एक मुलगा व दोन मुली अशीं तीन अपत्ये आहेत. धोंडोपंतांची वडील बहीण मनुबाई या इ. स. १९०१ मध्ये कालवश झाल्या. त्यांना सहा मुलगे व तीन मुली अशीं अपत्ये होती. त्यांपैकी सांप्रत चार हयात आहेत. या पैकी श्री. काशिनाथ गोपाळ रानडे हणजे माझे वडील बंधु हे सरकारी पेन्शनर पुण्यास राहत असतात. त्यांचे व माझे सर्व शिक्षण धोंडोपंतांनीच केलें. त्यांची धाकटी बहीण हणजे माझी मावशी द्वारकाबाई या जमखंडीलाच रहात असून त्यांचे चिरंजीव हणमंत सदाशिव उर्फ बाबूराव पटवर्धन हे आपल्या वडिलांच्याच माजेणदाराच्या जागेवर तेथे नोकर आहेत.

धोंडोपंतांनी जमखंडी हायस्कूल मधील विद्यार्थ्यांत दरवर्षी जो मॅट्रिकच्या परीक्षेत पहिला नंबर घेईल त्याला आपल्या घराची नांवाने ' सरस्वती पारितोषिक ' मिळत राहण्याची कायमची व्यवस्था केली आहे. हे निर्व्यसनी, निरालस, दीर्घद्योगी, सदाचरणी, आरोग्यसंपन्न, स्वावलंबी आणि परोपकारी होते. त्यांचे सर्व व्यवहार प्रामाणिकपणाचे व चोख असत. त्यांची साधी रहाण व थोर विचारसरणी असे. गैरशिस्तपणा त्यांना अगदीं आवडत नसे. त्यांची भव्यमूर्ति, कडक शिस्त व निर्मळ वर्तन यामुळे त्यांचा सर्वांना स्वाभाविक धाक वाटत असे. हे आपल्या बघाच्या ७९ व्या वर्षी जमखंडी मुक्कामी माघ वद्य १४ शके १८६४ तारीख ९ माहे मार्च सन १९४३ इ. रोजी कालवश झाले. त्यांचा विद्याव्यासंग अखेरपर्यंत अखंड चालू होता. त्यांना ऐतिहासिक विषयाची विशेष गोडी होती.

॥ श्री ॥

प्रस्तावना.

सत्या परता नाही धर्म । सत्य तेंचि परब्रह्म ॥

सत्येषु मतितव्यं वः । सत्यं हि परमं बलम् ॥ (महाभारत)

श्री. पांडुरंग गोपाळ रानडे यांनी नारायणराव पेशवे यांचा ' खून की आत्महत्या ' हा ऐतिहासिक ग्रंथ लिहून प्रसिद्ध केला आहे. त्यातील ' तोतयाचें बंड ' हा अत्यंत महत्वाचा भाग आज स्वतंत्रपणे पुस्तकरूपाने प्रसिद्ध करण्यांत आला आहे. या पुस्तकाला स्वतंत्र प्रस्तावना लिहून देण्याबद्दल प्रेमपूर्वक ग्रंथकारांनी आग्रह केल्यामुळे प्रस्तावनेदाखळ पुढील चार शब्द मी सादर करीत आहे.

श्री. पांडुरंग गोपाळ रानडे यांचा जरी ग्रंथ लेखनाचा व्यवसाय नसला तरी ते उच्च दर्जाचे ' साहित्यिक ' आहेत. त्यांनी कांहीं नाटके, तसेच कांहीं ऐतिहासिक लेख लिहून प्रसिद्ध केले आहेत. तसेच त्यांनी कै. श्रीमंत राजे लक्ष्मणराव भोंसले नागपूरकर यांच्या चरित्रासारखा अप्रतिम ग्रंथ लिहून दक्षिणा प्राईज कमिटीकडून पारितोषिकही मिळविले आहे. यावरून ग्रंथकारांच्या साहित्यिक दर्जाची ओळख वाचकांस सहज पटणारी आहे. प्रस्तुत ग्रंथकारांचा या पेक्षा जास्त परिचय करून देण्याची आवश्यकता वाटत नाही.

' तोतयाचें बंड ' या ग्रंथाचा विषय सदाशिवरावभाऊ पेशवे यांच्या संबंधीचा आहे हे सांगण्याची जरूरी नाही. साहित्यसम्राट श्री. नरसोपंत केळकर यांच्या प्रसिद्ध ' तोतयाचें बंड ' या नाटकावरून हा विषय सर्वांच्या परिचयाचा झाला आहे. सदाशिवरावभाऊ पानपतच्या लढाईचे मुख्य सूत्रधार होते. विश्वासराव जखमीं झाल्यावर त्वेषाने ते लढाईच्या गर्दीत शिरले ही गोष्ट खरी. परंतु ते मारले न जातां त्या गर्दीतून निघून निघून गेले व बेपत्ता झाले असाच निष्कर्ष बहुतेक इतिहासकार व बखरीकारांप्रमाणे ग्रंथकारांनीही काढला आहे, व तो आपल्या युक्तिवादाने पटवून दिला आहे. काशीरायाने भाऊसाहेबांच्या मरणासंबंधी पुढे आणिलेला पुरावा कसा लंगडा आहे व तो कसा विश्वासाह

नाहीं हें ग्रंथकारांनीं या संबंधी साविस्तर चर्चा करून दाखवून दिले आहे. भाऊसाहेबांचे ' तोतये ' पुढे आले या गोष्टीवरूनच भाऊसाहेब लढाईत कामास आले नाहींत, ते लढाईचे गर्दीतून जिवंतपणे निसटून बेपत्ता झाले असा तत्कालीन बहुजन समाजाचा समज होता असें दिसून येते.

ग्रंथकारांनीं इतिहासांतील उपलब्ध असलेलीं कांहीं तोतयांची उदाहरणे दाखवून दिली आहेत. तसेंच हुबेहुब तोतया बनण्यास कोणत्या सामुग्रीची आवश्यकता आहे याचीही यथोचित मीमांसा करण्यांत आली आहे. त्याकाळीं आपण खरे सदाशिवराव भाऊ आहोंत असा हक्क सांगणारे तीन असामी पुढे आले. पहिला इसम पानिपतच्या लढाईनंतर अजमासें दीड वर्षांनीं काशी येथे प्रकट झाला. त्याला शिंद्यांचे दिवाण जिवब्रादादा यांनीं तोतया ठरवून कैद केले. तो गोरखपूरच्या किल्ल्यांत कैदेत असतांच मरण पावला. तिसरा इसम कर्नाटकांतून पुढे आला. त्याचे बंडही त्याला तोतया ठरवून मोडण्यांत आले. व त्याला देहांताची शिक्षा देऊन नगरच्या किल्ल्यावर कैदेत ठेविले. दुसरा इसम झांशी प्रांतांत प्रकट झाला. हा इसम तोतया नसून तो खरा सदाशिवरावभाऊ होता असें ग्रंथकारांनीं पुढे दिलेल्या हकीकतीवरून सप्रमाण सिद्ध करण्याचा यशस्वी प्रयत्न केला आहे.

झांसी प्रांतीं नरवर मुक्कामीं त्याला कांहींजणांनीं तो सदाशिवरावभाऊ झणून ओळखिले. तसेंच त्या प्रांतांतील अधिकारी राजे बहादर नारोशंकरचे पुतणे विश्वासराव यांनीं तो इसम खरा भाऊसाहेब असल्याबद्दल आपली पूर्ण खात्री करून घेऊन त्याचा यथोचित सन्मान केला. विरुद्धबाजूच्या लोकांकडून या इसमाच्या जिवाला दगा करण्याचा प्रयत्न करण्यांत आला होता असेंही दाखविले आहे. ही गोष्टही दृष्टिआड करण्याजोगी नाहीं. ग्रंथकारांनीं समशेर बहादूर याच्या मेहुण्यानें नारायणरात्रांस पाठविलेल्या पत्राचा व दुसऱ्या कांहीं जणांनीं पाठविलेल्या पत्रांचा उल्लेख करून त्यांतील मजकुरावरून हा इसम खरा भाऊसाहेब असल्याचे दाखविले आहे. पुणे दरबारनें याची दाद केली

नही एवढेच बघे, तर त्यांनी या इसमाला तोल्या ठरविण्याचा कसोशीने प्रयत्न करण्याचेच दिसून येते. सदर इसमास पुण्यास आणण्यावर माधवरावांनी व इतर मुत्सद्यांनी प्रथम त्यांच्याशी करारमदार करण्याचे ठरविले. परंतु त्याप्रमाणे त्यांच्याशी करारमदार न करता त्यांनी त्यास तोल्या ठरविले. थोरले बाजीरावसाहेब यांची बहीण अनुबाई इचलकरंजीकर या फार बुद्धिमान व व्यवहारकुशल आणि राजकारणांत मुरलेल्या होत्या. यांच्या बाड्यांत त्यांच्या खुद्द नजरेखाली या इसमास कांहीं दिवस ठेवण्यांत आले होते. या अनुबाईंनी व पेशव्यांच्या इतर कांहीं आसइष्ट बड्याबड्या मंडळींनी या इसमास तो खरा भाऊसाहेबच आहे असे ठरविले होते. तसेच या इसमाच्या खरेखोटेपणाबद्दल वरचेवर चौकशी करण्यांत येत होती व त्याचे वेळोवेळी स्थलांतरही करण्यांत येत असे. या महत्वाच्या गोष्टीही दाखवून देण्यांत आल्या आहेत. सदर इसमास दौळताबाद किल्ल्यावरून मिरज किल्ल्यावर व नंतर रत्नागिरीचे किल्ल्यावर ठेवण्यांत आले होते. तेथील किल्लेदार पेशव्यांचे आस असलेले रामचंद्रपंत नाईक परांजपे यांची व त्यांच्या कुटुंबाची सदर इसम 'खरा भाऊसाहेब' असल्याबद्दल खात्री झाली होती. भाऊसाहेबांच्या इतर लगतच्या आसइष्टांनीही तो भाऊसाहेबच असल्याबद्दल निःसंशय ठरविले होते. वैदिक ब्राह्मण मंडळींनीही त्याची परीक्षा करून या गोष्टीस दुजोराच दिला होता. मुंबई सरकारचीही चौकशीअंती तो भाऊसाहेब खरा अशी खात्री झाली होती. पुढे हे खरे ठरलेले भाऊसाहेब सैन्य जमवून पुण्याकडे येऊं लागले. वाटेंत त्यांना तहःकरण्याची काळूच दाखविण्यामुळे ते गाफील स्थितीत असतां शिद्यांनी त्यांचा मोड केला व त्यांना पुण्यास नेले. इंग्रजांनी तंबी दिव्यपुळे नाना फडनविसांनी त्याची योग्य चौकशी करण्याचे कबूल केले. नानांनी या चौकशीप्रकरणी कास्बाई करून आपल्याला अनुकूल असेच चौकशी कमिटीचे पंच नेमिले. तसेच खऱ्या भाऊसाहेबांना सिंहगडावर रवाना करून नगरच्या किल्ल्यावरील बाजी गोविंद नांवाच्या सोनार जातीच्या नं. ३च्या तोतयास चौकशी कमिटीसमोर हजर करण्यांत

आले. अशा तऱ्हेच कपट कारस्थान करून खऱ्या भाऊसाहेबांना बाजून काढून त्यांना उपोषणे घालून सिंदगडावर ठार करण्यांत आले व अगोदरच देहांत शिक्षा दिलेल्या खऱ्या तोतयास पुनः चौकशी कामित्रीकडून दोषी ठरवून घेऊन त्याचाही निकाल करण्यांत आला. सदर दुसरा इसम खरे भाऊसाहेब असल्याबद्दल त्यांची बायको पार्वतीबाई यांचीही खात्री झाली होती. त्यामुळे त्या अखेरपर्यंत सौभाग्यालंकार धारण करित होत्या. व इतर स्त्रियांही त्यांची ओटीभरणे, त्यांना कुंकू लावणे, वगैरे व्यवहार पाळित होत्या. दादासाहेबांची मुळमी दुर्गाबाई हिच्या लग्नाच्यावेळीं पार्वतीबाईंना सोवळी करण्याविषयी त्यांची संमति विचारली होती, तेव्हां त्यांनी 'पर्वतवासी (किल्ल्यांत ठेवलेले सदाशिवरावभाऊ) आणून फडशा करून टाकणे मग विधी उरकून टाकावा, असे बाणेदार उत्तर देऊन एक प्रकारे साव्हानच केले होते. त्या आव्हानाचा स्वीकार करण्याचे धैर्य कोणीही दाखविले नाही. सवाई माधवरावांच्या जन्मापूर्वी पेशवाईचा राज्यकारभार कोणाच्या नांवाने चालवावा याबद्दल बारभाईत चर्चा चालल्यावेळी योग्य हक्कदार झणून सातारचे महाराज, कैदेत ठेवलेला नं. २ चा इसम व श्री. गंगाबाई या तिवांची नावे पुढे आली होती. त्याबद्दल विचार होऊन शेवटीं गंगाबाईच्या नांवाने राज्यकारभार चालविण्याचे बारभाईंनी ठरविले. या दुसऱ्या इसमाचे नांव हक्कदार झणून पुढे आणण्यांत आले होते ही गोष्ट सत्य निर्णयाच्याकामी महत्वपूर्ण आहे.

तसेच सन १७८७ च्या जुलै महिन्यांत लालसोटच्या कढाईनंतर शिंद्यांनी नाना फडनविसांना निर्वाणीचे पत्र पाठवून मदत पाठविण्याविषयी लिहिले होते. या पत्रांत त्यांनी टोमण्यादाखळ ते 'सदाशिवरावभाऊ याने राज्यावर माझा वारसा आहे असे बोलणे घालून बंड केले होते ते कोणी माडेले,' असा नानांना स्पष्ट सवाल केला आहे. हे पत्र ग्रंथकारांनी अन्यत्र उद्धृत केले आहे. यावरून नाना व महादजी शिंदे या दोघा मुरब्बी व कारस्थानी मुत्सद्यांमधीक

भाऊसाहेबासंबंधीचे गुप्त बाहेर पडणे असून त्यामुळे या प्रकरणी सत्य काय असावे हे सूर्य प्रकाशाइतके स्पष्टपणे प्रकट झाले आहे.

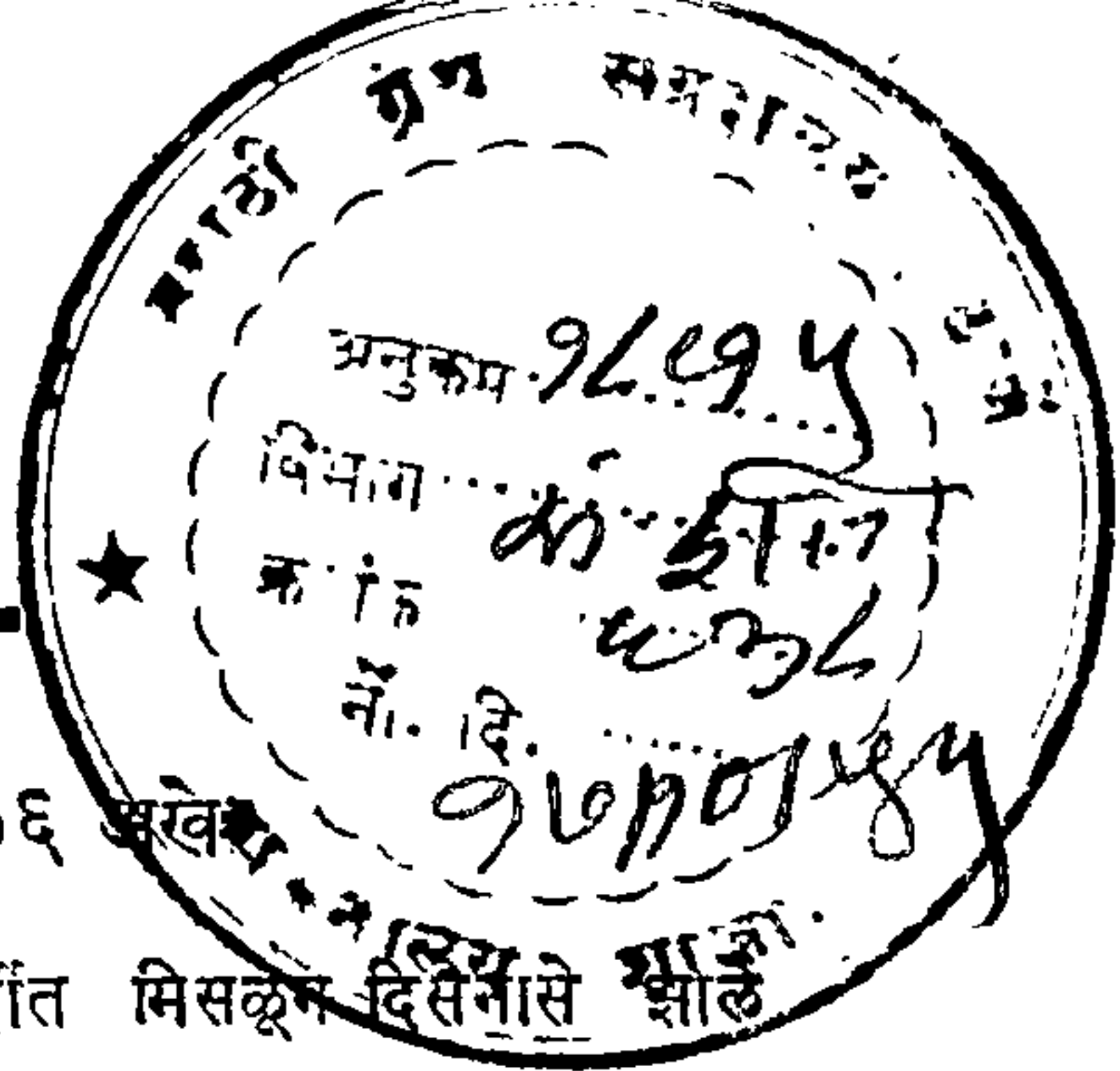
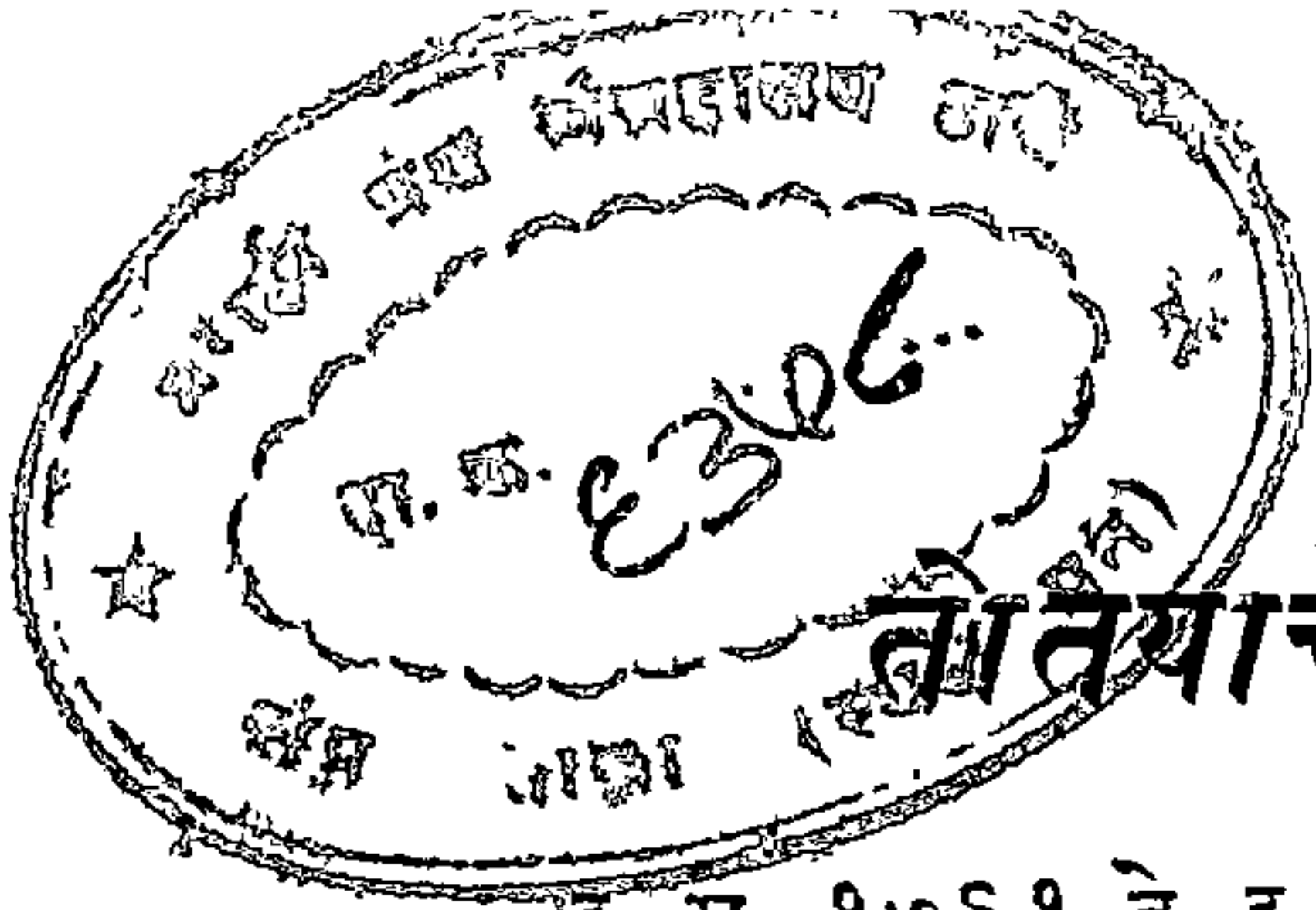
चौकशी कमिटी पुढे हजर केलेला इसम चौकशी अंती सोनार जातीचा तोतया ठरला. त्यामुळे खऱ्या सदाशिवरावभाऊशी ज्यांचा ज्यांचा संबंध आला त्या संसर्गी लोकांना व उपसंसर्गी लोकांना न्यायमूर्ती गमशास्त्री यांनी कडक प्रायश्चित्ताच्या शिक्षा दिल्याचे दाखविले आहे. तसेच नानाकडून भाऊसाहेबांच्या तर्फे असलेल्या कित्येक लोकांची कत्तल करण्यांत आली व कित्येकांना डोंगरी किल्ल्यांवर आजन्म कैदेत डांबून टाकून हालहाल करून मारण्यांत आले. या अन्यायी प्रायश्चित्ताच्या बंडाचे व शिक्षासत्राचे ग्रंथकारांनी सविस्तर वर्णन करून त्यांतील निर्दयपणा व अमानुषपणा चांगलाच व्यक्त केला आहे.

याप्रमाणे खऱ्या भाऊसाहेबांना तोतया ठरविण्यांत खुद्द माधवराव पेशवे यांचा व नाना फडनविस व इतर कारभारी मंडळी यांचा कसा स्वार्थ होता व सर्वस्वी आपला वैयक्तिक स्वार्थ व कुटिल राजकारण साधण्याकरतां या लोकांनी सदाशिवरावभाऊ सारख्या सच्छील व मुत्सद्दी मोहऱ्यास जगांतून कसे उठवून लावून नष्ट केले हेही स्पष्टपणे दाखविण्यांत आले आहे.

ग्रंथकारांनी हे तोतयाप्रकरण अत्यंत परिश्रम करून सयान्वेषणाच्या दृष्टीने सप्रमाण लोकांपुढे मांडून भाऊसाहेबासंबंधी आजवर चालत आलेला अन्यायमूलक ऐतिहासिक गैरसमज उघडकीस आणून देण्याची अपूर्व कामगिरी केल्याबद्दल ते धन्यवादास पात्र आहेत. शेवटी प्रस्तावनेच्या निमित्ताने सदर ग्रंथाचा अभ्यास करण्याची संधि दिल्याबद्दल ग्रंथकारांचे मनःपूर्वक आभार मानून हा प्रस्तावना लेख संपवितो.

मिति भाद्रपद शु. १ शके १८६६ }
बेळगांव ता. १९/८/४४. }

श्रीधर बळवंत नगरकर.

तोतयाचे बंड. ★

इ. स. १७६१ ते इ. स. १७७६ खरे

१ पानिपतच्या लढाईत सदाशिवरावभाऊ गर्दीत मिसळून दिसनासे झाले

अशी माहिती देणाऱ्या निरनिराळ्या बखरींतील हकीकत.—२ सदाशिवरावभाऊंनी विसाजी कृष्ण जोगदंड यांस पार्वतीबाईच्या रक्षणासंबंधी दिलेली आज्ञा. पार्वतीबाई दिल्लीच्या रोंखानें पळ काढतात.—३ सदाशिवरावभाऊंबद्दल पार्वतीबाईस जेवढी माहिती होती तेवढी इतरांस नव्हती. पार्वतीबाई दिल्लीस येऊन पोचेतोपर्यंत कसकशी हकीकत घडली.—४ पानिपतच्या लढाईतून भाऊसाहेब शेवटीं पळून गेले हीच भावना पार्वतीबाईची असल्यामुळे त्यांनीं त्यांच्या शोधार्थ बैरागी पाठविले.—५ काशीराय पंडीत हे सदाशिवरावभाऊंच्या मृत्युबद्दल माहिती देतात.—६ सदाशिवरावभाऊंच्या मृत्युसंबंधी दुराणीची कैफियत.—७ दुराणीची कैफियत कशी खोटी व बनावट आहे हें दाखविणाऱ्या दोन अद्भुतरम्य गोष्टी.—८ दुराणीच्या कैफियतींतील तिसरी अद्भुतरम्य गोष्ट.—९ यांतील चौथी अद्भुतरम्य गोष्ट.—१० त्यांतील पांचवी अद्भुतरम्य गोष्ट.—११ त्यांतील सहावी अद्भुतरम्य गोष्ट.—१२ लढाईतील सामान्य सैनिकांच्या कैफियती कां खोऱ्या असूं शकतात ?—१३ भाऊसाहेबांच्या शिरासारखें शीर दिसणें या गोष्टीवरून लढाईत भाऊसाहेब मेले असाच निर्णय ठरत नाही.—१४ पानिपतच्या लढाईत सदाशिवरावभाऊ मेले अगर ते पळून गेले या संबंधी मिळणारे दोन्ही ऐतिहासिक पुरावे निर्णयाच्या दृष्टीनें लंगडे आहेत.—१५ संशयाचा फायदा घेणारे निरनिराळे ढोंगी तोतये —१६ तोतयाची भूमिका करण्यास लागणाऱ्या गोष्टी.—१७ मीच सदाशिवरावभाऊ आहे असें म्हणणारे तीन इसम. काशीस बंड करणारा नं. १ चा तोतया —१८ झांशी प्रांतांत प्रकट झालेला दुसरा तोतया—१९. नरवर मुक्कामीं पहिल्यानें खरे सदाशिवरावभाऊ प्रकट झाले—२०. नारो शंकर राजेबहादूर यांचा पुतण्या विश्वासराव सदाशिवरावभाऊंस सन्मानानें करेराच्या किल्ल्यावर घेऊन जातो. ते वराच नवीन फौज कांटा तयार करतात—२१. सदाशिवरावभाऊ खरे असल्याबद्दलचीं पत्रे व

निरोप पुणे दरवारी येतात. माणसेही तीच माहिती आणतात. विरुद्धपक्षाकडून भाऊसाहेबांवर मारेकरी घातले जातात. पेशवे दरबारकडून भाऊसाहेबांची उपेक्षा केली जाते—२२. माधवराव पेशवे कर्नाटकच्या स्वारीवर असतां ते सदाशिवरावभाऊंच्या खरेखोटेपणाबद्दल चौकशी करित होते. महारराव होळकर सदाशिवरावभाऊंचा मोड करतात व त्यांस कैद करतात. सदाशिवरावभाऊंस माधवराव पुण्यास आणवितात. व त्यांस पर्वतीवर ठेऊन त्यांचेबरोबर करारमदार करण्याची खटपट चालवितात व शेवटी त्यांस तोतया ठरवून धनगड किल्ल्यावर प्रतिबंधांत ठेवतात—२३. खऱ्या सदाशिवरावभाऊंना तोतया ठरविल्याबद्दल पार्वतीबाई व अनुबाई यांचा विरोध. या गोष्टीची पुन्हां शहानिशा करण्याबद्दल त्यांचा नवीन तगादा. माधवराव पेशवे सदाशिवरावभाऊंस पुन्हां पुण्यास आणवितात—२४. अनुबाई इचलकरंजीकर यांचा पेशवे घराण्याशी संबंध व त्यांची धर्मश्रद्धा—२५. अनुबाई पेशव्यांच्या मदतीने राजकारण करणाऱ्या व व्यवहारकुशल होत्या—२६. सदाशिवरावभाऊ यांस त्यांची आप्तमंडळी ते खरे आहेत असें ह्मणत होती. पण खुद्द पेशवे व त्यांचे मुत्सद्दी हे त्यांना तोतया ह्मणत होते. —२७. नं. ३ च्या तोतयाची हकीकत—२८. नं. २ च्या तोतयाची वरचेवर चौकशी व त्यांचे वरचेवर होत असलेले स्थलांतर हे त्यांचे वैशिष्ट्य होते—२९. पेशवे सरकारकडून सदाशिवरावभाऊंस तोतये ठरविण्यांत कसे पाणी मुरत होते याची हकीकत. दुर्गाबाईच्या लग्नाचे वेळीं पार्वतीबाईस सोंवळी करून घेण्याचा प्रश्न-धर्ममार्तंडांची धार्मिक पिछेहाट—३०. सदाशिवरावभाऊंस दौलताबादच्या किल्ल्यावरून काढून मिरजेच्या किल्ल्यावर ठेवले. मागील दहा वर्षांत सदाशिवरावभाऊंच्या बंधविमोचनाबद्दल प्रयत्न करणे कां अशक्य झाले—३१. पार्वतीबाई पुरंदर किल्ल्यावर असतां पुष्पोत्तम दाजी यांस दौलताबादच्या किल्ल्यावर सदाशिवरावभाऊंच्या चौकशीकरतां पाठवितात—३२. पुरुषोत्तमदाजीने केलेली चौकशी. कशी व कां खोटी होती—३३. ताराबाई छत्रपती शाहूंना तोतया ह्मणत होती तसाच प्रकार पेशवे दरबारकडून सदाशिवरावभाऊंबद्दल होत होता—३४ मिरजेच्या किल्ल्यावर सदाशिवरावभाऊ आल्यानंतर त्यांची बंधमुक्तता करण्याबद्दल अनुबाईची पुन्हां खटपट. त्यास मिरजेच्या किल्ल्यांतून काढून दुसऱ्या ठिकाणी नेऊन ठेवण्याबद्दल पटवर्धनांचा नाना फडनविसांस तगादा—३५. पार्वतीबाई पुरंदरच्या किल्ल्यावरील सर्द हवेनें आजारी पडतात. सदाशिवरावभाऊंस बंधमुक्त

करण्याबद्दल त्यांचा अखेरचा प्रयत्न. या बाबतीत पुरुषोत्तम दाजींचे मिरजेस पांडुरंगराव पटवर्धन यांस दुसरें पत्र. पुरुषोत्तमराव दाजी यांचे पुरंदरहून पांडुरंगराव पटवर्धन यांस तिसरें पत्र—३६. या सर्व पत्रांवरून पुरुषोत्तम दाजी पार्वतीबाईस थापा देऊन कसे फसवीत होते याचें दिग्दर्शन—३७. पुरुषोत्तम दाजींच्या पत्रांचा निष्कर्ष—३८. दाजींच्या या पत्रांतील मथितार्थ कसा खोटा होता?—३९ मृत्युच्या दारांत तळमळत असलेल्या पार्वतीबाईस पुरुषोत्तम दाजी कारभान्यांच्या प्रेरणेने कसे फसवीत होते ? यांस आधार—४०. पार्वतीबाईंचा गोसावी हा एक पुरावा. जो खातो त्याला खवखवतें—४१. मिरजेपेक्षां रत्नागिरी हा किल्ला तोतयास फितूर होणें कठीण असें वाटल्यावरून कारभारी तोतयाची रवानगी रत्नागिरीस करतात—४२. रत्नागिरीचे किल्लेदार रामचंद्र नाईक यांचेवर नानाफडनविसांचा विश्वास कसा व कां होता—४३. रामचंद्र नाईक हे पेशव्यांचे आप्तसंबंधी. सदाशिवरावभाऊ व रामचंद्रपंत यांचा संबंध कसा होता ? रामचंद्रपंतांची व त्यांच्या कुटुंबाची सदाशिवरावभाऊ खरे असल्याबद्दलची खात्री—४४ रामचंद्रपंतांची बायको अन्नपूर्णाबाई यांचीं पुरंदरास सदाशिवरावभाऊंच्या बाबतीत कारभान्यांना पाठविलेलीं पत्रें. कारभान्यांनीं सदाशिवरावभाऊंस तोतया ठरवून बंदिवासांत टाकल्याबद्दल अन्नपूर्णाबाईंचा संताप.—४५ रामचंद्रपंत नाईकांनीं सदाशिवरावभाऊंच्या सर्व आप्तमंडळींस पत्रें पाठवून रत्नागिरीस बोलावून घेतलें. सर्व आप्तमंडळींनीं सदाशिवरावभाऊंस ते तोतया नसून खरे असल्याचें ठरविलें. कारभान्यांविरुद्ध सदाशिवरावभाऊंची सर्व आप्तमंडळी एक होते व ते त्यांची बेडी तोडून मुक्तता करतात. या बाबतींतील पांडुरंगराव पटवर्धन यांचें पत्र. या बाबतींतील परशुरामभाऊ पटवर्धन यांच्या आईनें त्यांस कर्नाटकच्या स्वारीवर पाठविलेलें पत्र.—४६ परशुरामभाऊंच्या आईच्या पत्रांतील सदाशिवरावभाऊ खरे असल्याबद्दलच्या महत्वाच्या प्रमाणांचा गोषवारा.—४७ सदाशिवरावभाऊ खरे असल्याबद्दल सुंबई सरकारची खात्री.—४८ माधवराव पेशव्यांनीं सदाशिवरावभाऊंस १७६५ सालीं तोतया ठरविलें त्यांतील रहस्य कोणतें होतें ?—४९ सदाशिवरावभाऊ हे तोतया अगर खरे होते यासंबंधीं कारभारीमंडळ व भाऊंचे आप्तमंडळ यांच्या वादविवादांतून निर्णयकारतां निघणारे तीन मुद्दे.—५० मुद्दा नं. १ वरील विवेचन. सदाशिवरावभाऊ खरे ह्मणण्यात पार्वतीबाईंचा कोणताच निंद्य स्वार्थ नव्हता.—५१ सदाशिव-

रावभाऊंच्या आत्या अनुबाई यांची त्यांना खरे ह्मणण्यांत कोणतीच स्वार्थबुद्धि नव्हती.—५२ अनुबाईची सदाशिवरावभाऊंच्या बाबतींतील परीक्षा सर्वापेक्षां अव्वल दर्जाची कां ?—५३ अनुबाईची परीक्षा अव्वल दर्जाची होती हें दाखविणारीं दुसरीं प्रमाणें —५४ पार्वतीबाईचे बंधू रघुनाथराव कोल्हटकर यांची सदाशिवरावभाऊंच्या बाबतची परीक्षा शंभर टक्के खरी होती.—५५ राजेबहादूर नारो शंकर यांची सदाशिवरावभाऊ खरे असल्याबद्दलची चौकशी पूर्ण निःस्वार्थी व श्रेष्ठ दर्जाची होती.—५६ परशुरामभाऊंची आई जानकीबाई यांचा सदाशिवरावभाऊंना खरे ह्मणण्यांत कोणताही स्वार्थ नव्हता.—५७ सदाशिवरावभाऊंना खरे ह्मणण्यांत इतर अनेक निःस्वार्थी लोकांचीं प्रमाणें.—५८ रामचंद्रपंत नाईकांची पूर्वीची निःस्वार्थी वागणूक.—५९ सदाशिवरावभाऊंना खरे ह्मणण्यांत या लोकांचा रक्ताचा जिव्हाळा, अन्यायाचा तिटकारा आणि सत्याची चाड हीं दिसून येतात.—

६० मुद्दा नं० २ वरील विवेचन.—६१ सदाशिवरावभाऊंबद्दल गोपिकाबाईंच्या मनांत किती द्वेष होता ?—६२ माधवराव पेशव्यांचा कारभार गोपिकाबाईंच्या तंत्रानें चालत होता.—६३ सदाशिवरावभाऊंना तोतया ठरविण्यांत गोपिकाबाईं व माधवराव पेशवे यांचा स्वार्थ सर्वस्वी निगडित होता.—६४ गोपिकाबाईं व माधवराव यांचे सदाशिवरावभाऊ हितशत्रू कसे व कां होते ?—६५ सदाशिवरावभाऊंना तोतया ठरविण्यांत नानादि मुत्सद्यांचा स्वार्थ कसा होता ?—६६ सदाशिवरावभाऊंना तोतया ठरविण्यांतच माधवराव पेशव्यांच्या कारभाराची घडी कशी कायम राहणार होती.—६७ सदाशिवरावभाऊ जर तोतया होते तर त्यांना पर्वतीवर ठेवून त्यांच्याबरोबर माधवराव पेशव्यांना करारमदार करण्याचें कोणतें कारण होतें ?—६८ मुत्सदी बेलभंडाच्या अद्भुत सामर्थ्यानें लोकांची कशी दिशाभूल करीत होते ?—६९ मुत्सद्यांकडून सदाशिवरावभाऊ तोतया असल्याबद्दल कोणताच सबळ पुरावा पुढें आलेला नाही.—

७० सदाशिवरावभाऊंचा तोतया सुखनिधान होता. तो कनोजा ब्राह्मण होता. त्याचें राहण्याचें ठिकाण व त्याच्या आईवापाचीं नांवां हीं माधवराव पेशव्यांना कळलीं असतां त्यांना आणून माधवराव पेशव्यांनीं सर्वांची खात्री कां केली नाही ?—

७१ सदाशिवरावभाऊ हे खरे असल्याबद्दल एक जबरदस्त पुरावा—

७२ सदाशिवरावभाऊंना तोतया ठरविण्यांत माधवराव पेशवे व मुत्सदी यांचा वैयक्तिक व राजकीय स्वार्थ होता.—

७३ मुद्दा नं० ३ वरील निर्णय.—

७४ शाहुमहाराज यांना ताराबाई

तोतया ह्यगत होत्या. ते तोतया नसल्याबद्दल बापूजी भोंसले यांनी निर्णय दिला होता. त्यानंतर शाहुमहाराज खरे वारसदार व तारावाई या बंड असले ठरले. तोच प्रकार सदाशिवरावभाऊ खरे वारसदार व मुत्सद्दी हे बंड असले या वेळी ठरले.—७५ सदाशिवरावभाऊ मनदशीर हक्कदार व मुत्सद्दी हे बंडखोर कसे ? —७६. रत्नागिरीस सदाशिवरावभाऊंची वंदीतून मुक्तता केली व त्यांच्या नांवाने ग्वाही फिरली. त्यांच्या पक्षास बऱ्याच सरदारांची मदत मिळाली, त्यामुळे त्यांची प्रगति होत चालली.—७७. सदाशिवरावभाऊ राजमाची किल्ल्यावर येऊन तळ देतात. नाना फडनविस पानशे यांजबरोबर सैन्य देऊन त्यांचेवर पाठवितात. नानांची महादजी शिंद्यांना त्वरित येण्याबद्दल पत्रे जातात. त्याप्रमाणे शिंदे येतात. सदाशिवरावभाऊंचा मोड करण्याकरतां नानांकडून शिंद्यांची राजमाचीकडे रवानगी.—७८ सदाशिवरावभाऊंबरोबर मुत्सद्द्यांची तह करण्याची लबाडीची वाटाघाट. सदाशिवरावभाऊंस तह ठरण्याचे आमिष दाखवून त्यांना मुत्सद्दी बेसावध ठेवतात. अशा स्थितीत शिंदे त्यांचेवर अकल्पित छापा घालतात. सदाशिवरावभाऊंचा मोड होऊन ते पळ काढतात. ते गलबतांतून मुंबईकडे समुद्रांतून जात असतां रघोजी आंग्रे त्यांना पकडतो. तो व शिंदे दोघे मिळून भाऊंना पुण्यास आणतात.—७९ सदाशिवरावभाऊंस आपल्या ताब्यांत देण्याबद्दल मुंबई सरकारकडून रघोजी आंग्रेच्यास निर्वाणीचा खलिता. त्यामुळे मुत्सद्द्यांना पडलेला पेंचप्रसंग.—८० नाना फडनविस यांच्या कारस्थानाचा चक्रव्यूह.—८१ सदाशिवरावभाऊंची पुन्हां चौकशी करण्याचे नाना फडनविस कबूल करीतोंपर्यंत रघोजी आंग्रे त्यांना नानांच्या ताब्यांत द्यावयाला कबूल नव्हते. नानांनी सदाशिवरावभाऊंच्या चौकशीकरतां पंचकमिटी स्थापन केली. ती इंग्रजांस पसंत पडली व त्या कमिटीवर देखरेख करण्याकरतां मुंबई सरकारने कर्नल अष्टनची नेमणूक केली.—८२ सदाशिवरावभाऊंच्या चौकशीच्या पंचकमिटींत २७ जण होते. या कार्मीं रामशास्त्री प्रभुणे हे न्यायाधीश होते. या कमिटीतील सभासदांची निवड नानांनी केली होती.—८३ नाना फडनविसांकडून चौकशी कमिटीपुढे ज्या तोतयास उभे करावयाचे त्याची रंगी तालीम चालू असल्याबद्दलचे पुण्याहून शिवाजी बाबाजीकडून मिरजेस गंगाधरराव पटवर्धन यांस पाठविलेले पत्र.—८४ नाना फडनविस तोतयाकडून चौकशीच्या आधी लेखी कागद व बेलभंडार घेतात, यांतील रहस्य काय होते ?—८५ हरि गोविंद पटवर्धन यांनी पुण्याहून मिरजेस

गोविंद हरी यांस तोतयाच्या पूर्वीच्या चौकशीबाबत लिहिलेलें पत्र.—८६ नानांनीं शिकवून तयार केलेल्या तोतयास पंच कमिटीपुढें उभें केलें. पंचकमिटीची पांच दिवस सतत बैठक. तोतया असल्याबद्दल पंचकमिटीचा एकमुखी निर्णय. तोतयाचा वध.—८७ सुखलाल कनोजा ब्राह्मण या नांवानें गाजत असलेला तोतया पंचकमिटीच्या चौकशीत बाजी गोविंद या नांवाचा सोनार निघतो, या अद्भुतरम्य क्रांतींत नाना फडनविसांच्या कारस्थानाचें मूळ.—८८ तोतयाच्या बाबतींत इतिहासकारांची एकवाक्यता कशांत आहे व कशांत नाही.—८९ या बाबतींतिल ग्रँट डफचें मत. पेशव्यांच्या बखरींतिल माहिती. पटवर्धनांचे दफ्तरातून खरेशास्त्र्यांनीं गोळा केलेली माहिती. तोतयाच्या मृत्यूचीं तीन निरनिराळीं स्थानें. अहमदनगर, पुणे व सिंहगड असा इतिहासकारांच्या माहितींतिल फरक. तोतयाच्या देहांतशिक्षेंतिल हत्तींच्या पायांखालीं मारणें, मेखसूंखालीं मारणें व उपोषणें घालून मारणें अशा तीन निरनिराळ्या तऱ्हा. यांतच नानांच्या कारस्थानाचें बीज.—९० तोतया पतित म्हणून त्याच्या पंतीला जे जे ब्राम्हण जेवले त्यांना प्रायश्चित्त देण्याबद्दल रामशास्त्र्यांची आज्ञा.—९१ या बाबतींत पेशवे सरकारचें निघालेलें फर्मान.—९२ या फर्मानांतिल कलमें.—९३ या बाबतींतिल गुन्हेगारीबद्दलचा उल्लेख.—९४ या प्रायश्चित्तास मनुस्मृतीचा धार्मिक आधार.—९५ मनुस्मृतीचा आधारभूत श्लोक.—९६ महाराष्ट्रांतिल ब्राह्मणांच्या मारणें काळभैरवाचा प्रायश्चित्ताचा दंडुका.—९७ तोतयाच्या पंतीस प्रत्यक्ष जेवलेल्या ब्राम्हणांना दिलेलीं जबरदस्त प्रायश्चित्तें.—९८ चांद्रायण प्रायश्चित्ताचें लक्षण.—९९ व्यंकटराव इचलकरंजीकर यांना दिलेलें प्राणतिक असें घनघोर प्रायश्चित्त.—१०० प्रायश्चित्त देणाऱ्या अधिकाऱ्यांस प्रायश्चित्त घेणाऱ्या लोकांवर वाटेल तसा वरवटा फिरविण्याबद्दल रामशास्त्री व नाना यांचेकडून मिळालेली मुभा.—१०१ कनोजा ब्राम्हणाच्या पंतीला जेवल्याने कोणी संसर्गदोषाला धर्मशास्त्राप्रमाणें पात्र होत नाही. तोतया कनोजा ब्राह्मण नसून तो चौकशीपंचकमिटींत अन्य हीन जातीचा निघाल्यामुळें हें प्रायश्चित्ताचें खूळ निघालें.—१०२ या बाबतींतिल इतिहासकार खरेशास्त्री यांची शंका.—१०३ तोतया राजद्रोही म्हणून पतित अशी खरेशास्त्र्यांची शंका.—१०४ तोतया हा राजद्रोही म्हणून पतित अशी खरेशास्त्र्यांची शंका कां व कशी खोटी आहे ? तोतया चौकशी कमिटींत सोनार ठरला म्हणूनच हें ब्राम्हणांस प्रायश्चित्ताचें सरकारी फर्मान निघालें.—१०५ माधवराव पेशव्यांनीं मुखनिधान म्हणून कनोजा ब्राह्मण ठरविलेला तोतया

दहा बारा वर्षांच्या कालानंतर शेवटच्या पंचकमिटीपुढे तो बाजो गोविंद या नांवाचा सोनार निघतो, यांतच नानांच्या पाताळयंत्रा कारस्थानाची गुरुकिल्ली आहे.—१०६ अदलाबदल करून कार्य साधून घेण्याचा नानांचा स्वभाव व त्यांची हातोटी. नानांनीं खऱ्या सदाशिवरावभाऊंच्या ऐवजीं नगरच्या किल्ल्यांतिल न. ३ चा तोतया पंचकमिटीपुढे उभा करून सर्वांवर मात केली.—१०७ माधवराव पेशव्यांनीं सदाशिवरावभाऊंना तोतया ठरविण्याचे वेळीं त्यांचें सुखनिधान कनोजा ब्राम्हण हे नामकरण कां व कशाकरतां केलें ?—१०८ तोतयाची अदलाबदल मारण्याचे वेळीं केली हें डफसाहेबाचें विधान कसें खोटें आहे ?—१०९ नानांच्या कारस्थाना जादूगिरीचीं भूल.—११० नानांच्या कारस्थाना परिणामाची विविधता.—१११ नानांनीं मुंबई सरकारची नाचकी करून त्यांचेवर मात केली.—११२ सदाशिवरावभाऊंच्या सर्व आप्तमंडळींवर नानांनीं केलेली मात.—११३ राघोबादादाप्रमाणें पेशवाईचे वारसदार सदाशिवरावभाऊ यांचा नाश करून आपला कारभारीपणाचा अधिकार नानांनीं चिरंजीव केला.—११४ नानांनीं आपला खजिना भरला.—११५ पेशवाई म्हणजे नाना फडनविस असं स्थान नानांनीं मिळविलें.—११६ आपली दहशत वसविण्याकरतां नानांनीं सदाशिवरावभाऊंच्या पक्षांतिल लोकांची उडविलेली कत्तल.—११७ नाना फडनविसांनीं सदाशिवरावभाऊंच्या पक्षांतिल सरदारांचे कसकसे अमानुष हाल केले ?—११८ रामचंद्रपंत नाईक व त्यांची पत्नी अन्नपूर्णाबाई यांच्या शिक्षित नानांनीं दाखविलेली क्रूर व निंद्य वृत्ति. त्यांच्या पाशवी कृत्यांनीं लोकांत उत्पन्न झालेली नानाबदलची दहशत.—११९ सदाशिवरावभाऊंच्या सरदारांकडून नानांनीं परमावधीची गुन्हेगारी घेऊन त्यांना कायमचें मृतवत् केलें.—१२० ब्राह्मणांचें धार्मिक दडपण उठविण्याकरतां नानांनीं प्रायश्चित्ताचें होमकुंड पेटवून महाराष्ट्रांतिल ब्राम्हणांस होरपळून काढलें, व त्यांच्या नाकांत कायमच्या गुन्हेगारीच्या वेंसणी अडकविल्या —१२१ तोतयाच्या बंडानें व त्यांच्याच स्वतःच्या अगाध कारस्थानी चातुर्यानें नानांच्या गळ्यांत पडणारी विजयाची माळ.

१. इ. स. १७६१ सालीं पानिपत येथें जो घोर रणसंग्राम झाला त्यांत विश्वासराव गोळी लागून पडल्यामुळें, आतां दक्षिणेंत जाऊन नानासाहेबांना कसें तोंड दाखवावें या कल्पनेनें, सदाशिवरावभाऊ घोड्यावर स्वार होऊन गिलच्यांच्या सैन्यांत कापाकापी करीत घुसले आणि गर्दीत

मिळाले. तेव्हांपासून भाऊसाहेब लढाईत मेले, किंवा शत्रूची फळी फोडून पार निघून गेले, अगर कोठें अदृश्य झाले, याचा पत्ता कोणालाच लागला नाही. “ गायफ जाले, किंवा अस्मानांत गेले, कीं पृथ्वीत गेले, हें ईश्वरी कौतुक ब्रह्मादिकांस न कळे. तेथें मानवियांस काय ‘कळेल’ ? ” असें भाऊसाहेबांची बखर ह्मणते. “ तों विश्वासराव यांस गोळी लागली. पडले. ते हत्तीवर श्रीमंतांनीं^२ घालून उभेच राहिले. तों पठाण पाय उतारा आंत येऊन मिसळले. तोडातोडी होऊं लागली. आणि डावे बाजूचे मातबर सरदार, चौघड्याचे धर्ना देखील पूर्वीच पळाले. उजवे बाजूचेही होळकर शिंदे निघोन निशाण निघाले. दोनतीन शत पायदळ होते. श्रीमंत दिसेनातसे जहाले. तेव्हां ईश्वरें बुद्धी दिली. माघारे फिरलों.^३ ” ही माहिती नाना फडनविस आपल्या स्वहस्तलिखित आत्मचरित्रांत देतात. भाऊसाहेब गर्दीत दिसेनासे होईपर्यंत नाना फडनविस स्वतः रणभूमीवर होते. नंतर ते मार्गे फिरले. “ शेवटीं विश्वासरावसाहेब यांस अंबारींत गोळी कोणी दुष्टाने मारली. त्यानें ते ठार झाले. ते सदाशिवपंतभाऊ यांणीं पाहून अगदीं निदान केले. आतां दक्षिणेंत जाऊन काय तोंड दाखवावें ? असा निश्चय करून राहिले. सैन्य समागमें घेऊन मल्हारराव होळकर दहा हजार फौजेनिशीं होते. त्यांस भाऊसाहेब यांणीं सांगितलें कीं, “ आतां तुह्मीं सर्वांचे कविले घेऊन, बाजारवुणगे संभाळून माघारें दक्षिणेंत जावें. ” तेव्हां नाना फडनविस वगैरे मंडळी होती ती माघारी फिरली व भाऊसाहेब यांणीं युद्धास आरंभ करून आपण जातानें तीन हजार स्वारांनिशीं गिलघ्यांचे फौजेत मिसळून गेले. त्या समयीं युद्ध मोठें घनचक्र झालें. शके १६८२ पौष शुद्ध ८ मीस भाऊसाहेब गर्दीत मिळाले^४. ” पेशव्यांची बखर याप्रमाणें हकीकत देते. “ यानंतर अडीच प्रहर दिवसाचे सुमारें विश्वासराव यांस

१ भाऊसाहेबांची बखर पान १५३. २ सदाशिवरावभाऊंनीं ३ काव्येतिहास-संग्रह पत्रें, यादी, वगैरे ५३ पान ३८. ४ पेशव्यांची बखर पान ६२—६३

जबर जखम लागली, तें पाहून सदाशिवरावभाऊने आपल्या हत्तीवरून खाली उतरून होळकरास निरोप पाठविला कीं, 'मीं तुझांस पहिलें जें सांगितलें होतें, तें आतां करावें.' याप्रमाणें सांगून पाठविल्यावर मग तो भाऊसाहेब आपल्या घोड्यावर बसून युद्धाच्या गर्दीत शिरला, तो पाहतां पाहतां लोकांस दिसेनासा झाला.^१ " ही माहिती मराठ्यांची बखर देते. 'शहाआलम' या फ्रांकलीन् साहेबाच्या ग्रंथांत 'सदाशिवरावानें पराभव झाला असें पाहून बायकांस विष दिलें व नरनाळ्याच्या रस्त्यानें आपला दक्षिणेचा मार्ग धरिला' असें दाखविलें आहे. त्याचप्रमाणें भाऊसाहेबांची कैफियत, पानिपतची बखर वगैरे ग्रंथांतून भाऊसाहेब गर्दीत दिसेनासे झाले, पुढें त्यांचें काय झालें हें कोणाला समजलें नाहीं, एवढाच इतिहास आहे.

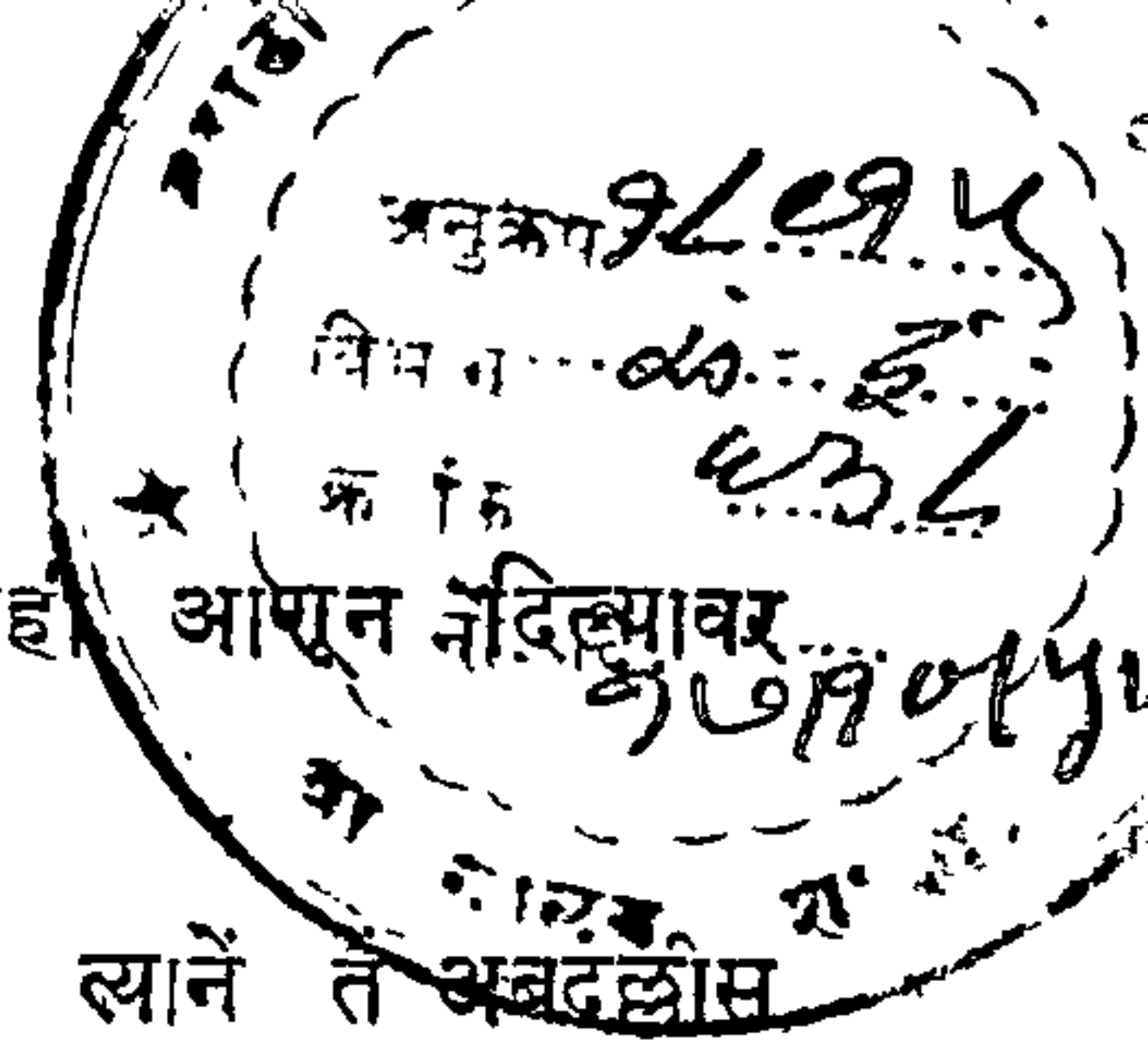
२. सदाशिवरावभाऊ यांची पत्नी 'पार्वतीबाई यांच्या बंदोबस्ताला विसाजी कृष्ण जोगदंड यास पांचशे धनगर नेमून देऊन रखवालीस बरोबर ठेविलें होतें. त्यास आज्ञा केली होती कीं, "आह्मीं झुंजून पार निघालों असें कळलें तरि तुह्मीं यांस घेऊन दिल्लीचे रोखें आमचे मार्गें पिछाडीस घेऊन यावें आणि रणांत पडलों असें वर्तमान ऐकल्यावर यांस तुम्हीं जिवें मारून निघोन जावें. गिलच्यांचे हातीं भाऊसाहेब यांची स्त्री जिवंत सांपडली, असा लौकिक मात्र न होईल तें करावें." असें निश्चय-रूप सांगून त्यास रखवालीस ठेविलें होतें. तों मोड झाला, लोक पळों लागले. ते समयीं विसाजी कृष्ण व लोक यांणीं धास्त खाऊन, बाईची आस्था सोडून आपले जीव वांचविले. कोणीकडे गेले त्यांचें ठिकाण नाहीं. भाऊसाहेबांनीं सांगितलें होतें त्याप्रमाणें काहींच घडलें नाहीं. तों एक घटिका दिवस राहिला. ते समयीं पार्वतीबाई अंबारींत होती. तिनें हत्ती बसवून, पाय उतारा होऊन, बुणगियाचे रोखें पळू लागली.^२

३. पार्वतीबाई पानिपतच्या रणमैदानावरून सर्व सरदार व बुणगे घळून गेल्यानंतर परत फिरली. तेव्हां सदाशिवरावभाऊंविषयीं जितकें निश्चयात्मक त्यांना माहीत होतें तितकें दुसऱ्या कोणाला नव्हतें. अशा परिस्थितींत “ घरचा पोरगा कोतवाल, जानु भिंताड्या खिसमनगार व बारवेकर हणून मातबर मनुष्य होता, यांच्या सहाय्यानें त्या मोठमोठ्या संकटांना तोंड देऊन दिल्लीला येऊन पोचल्या. त्या ठिकाणीं त्यांनीं सदाशिवरावभाऊ परत येतील हणून वाट पाहिली. पार्वतीबाईंचे चित्तांत कीं, भ्रतार दिल्लीस आला असेल. ” परंतु ते तेथें आले नसल्यानें त्यांची निराशा झाली. तेथून त्यांना शत्रू पाठीवर असल्यानें पळ काढावा लागला. दिल्लीहून चार पांच मजला गेल्यानंतर होळकरांची व पार्वतीबाईंची गांठ पडली. होळकरांबरोबर नाना पुरंदरे हेही अगोदरच पळाले होते. तेथून ग्वालेरीस आल्यानंतर नाना पुरंदरे यांनीं सदाशिवरावभाऊ यांच्या शोधाकरतां बैरागी रवाना केले. २

४. येथपर्यंत सदाशिवरावभाऊंच्या मृत्यूबद्दल कोणाला माहिती नाहीं. ते लढाईच्या गर्दीत दिसेनासे झाले व ते पळ काढलेल्या लोकांतून निघून गेले असतील या कल्पनेनें त्यांच्या शोधार्थ बैरागी पाठविण्यांत आले. पार्वतीबाईंची भावना हीच होती कीं, आज नाहीं उद्यां भाऊसाहेब परत येतील. कित्येक लोकांचीही तीच भावना होती. बहुतेक सर्व इतिहासकार, बखरीकार याच कल्पनेवर विश्वास ठेवणारे झाले.

५. आतां याच्या विरुद्ध पुरावा हणजे सुजाउदौला याचा कारभारी काशीराय पंडीत हा पानिपतच्या लढाईत जातीनें होता. त्यानें पानिपतच्या लढाईची इत्थंभूत हकीकत लिहून ठेविली आहे. त्यांत तो सदाशिवरावभाऊ लढाईत मारले गेले असें लिहितो: ‘ लढाईच्या दुसरे दिवशीं सर्व कैदी-लोकांची क्रूर रीतीनें शत्रूंनीं कत्तल केली. विश्वासरावांचें प्रेत सुजाउदौल्याचे हातीं सांपडलें होतें. उमरावगीर गोसावी व सुजाउदौला यांचे खटपटीनें त्यास हिंदुधर्माप्रमाणें अंत्याग्नि मिळाला. भाऊंचें धड सांपडलें

होतें व एका दुराणीने त्याचें शीर नेलें होतें. तेंही आपण नदिल्यावर त्या प्रेताचेंही यथाविधि दहन केलें^१ ।

६. दुराण्यानें भाऊसाहेबांचें जें शीर नेलें होतें, त्यानें तें अबदल्लीस आणून देतेवेळीं आपली कैफियत दिली ती अशी:—“ लढाई चालली असतां कित्येक वेळां या मनुष्यास मी पाहिलें. तो उत्तम घोड्यावर बसला असून लढाईत त्याच्या खालचे दोन घोडे मारले गेले, आणि खुद्द त्यास कित्येक जखमा लागल्या. त्यामुळें तो आपल्या तिसऱ्या घोड्यावरून खालीं उतरला. त्याच सुमारास मराठ्यांच्या सैन्यांत जिकडेतिकडे पळापळ सुरू झाली. तथापि त्यानें धैर्य सोडलें नाहीं असें दिसतें. तो आपल्या लोकांस धीर देत होता; त्याचा पोषाख फार उंची असून अंगावर मौल्यवान् दागिने होते. निःशंकपणानें तो लढाईत निमग्न होता. अखेर त्यापाशीं कोणी मनुष्य राहिलें नाहीं; असें पाहून मी आणि माझ्या सोबत्यांनीं त्यास घेरलें. आमचा उद्देश त्याचे मौल्यवान् दागिने घेण्याचा होता; ह्मणून आह्मी त्यास विचारलें ‘ आपण कोण आहां ? कोणी सरदार किंवा खुद्द भाऊसाहेब आहां ? तुम्हीं मिऊं नका. आम्हीं तुम्हांस उपद्रव देणार नाहीं. सांगाल तेथें तुम्हांस घेऊन जाऊं. ’ या प्रश्नाचा जबाब त्या मानी पुरुषानें दिला नाहीं. हें पाहून माझ्या एका सोबत्यास फार संताप येऊन त्यानें त्यास भाला मारला. त्यावर त्या पुरुषानें माझ्या सोबत्यास उलट भाला मारला. तेव्हां आह्मां सर्वांनीं मिळून एकदम त्यावर हल्ला केला. त्यांत आह्मांपैकीं तिघांस त्यानें भाल्यानें जखमी केलें. परंतु शेवटीं आम्हीं त्यास मारून त्याचें शीर तोडलें.^२ ”

७. सदाशिवरावभाऊ पानिपतच्या लढाईत मेले याला पुरावा असा वरील दोन गोष्टींचा आहे. याशिवाय दुसरा कोणचाही पुरावा आढळत नाहीं. तेव्हां या पुराव्याची छाननी येथें करणें इष्ट आहे. ज्या दुराण्यानें

१. महादजी शिंदे यांचें चरित्र, नातूकृत पान ८०. २. देवकृत नाना फड-
नविस यांचें चरित्र पान १३.

भाऊसाहेबांचें शीर कापून नेलें होतें, त्याची कैफियत महत्वाची आहे. तो म्हणतो ' लढाई चालली असतां कित्येक वेळां या मनुष्यास मी पाहिलें. ' पानिपतची लढाई फक्त एका दिवसांत आटोपली. सदाशिवरावभाऊ हे विश्वासरावाला गोळी लागेपर्यंत हत्तीवर होते. त्या वेळीं लढाईतील परिस्थिति अशी होती: ' ते समर्थी स्वकीय किंवा परकीय असें त्या उभयपक्षां लोकांस समजेना, आणि धूळ उडाली तेणेंकरून त्या गर्दीत कांहीं दिसेना असें झालें. तेव्हां मराठे व मुसलमान हातघाई करून संपूर्ण एकत्र होऊन आपआपल्यांसच मारूं लागले. ते समर्थी कोणी कोणास वळखीना असें झालें, तेव्हां त्यांतील खूण इतकीच कीं, मराठ्यांकडील ' हर हर महादेव ' आणि मुसलमानांकडील ' दीन दीन ' असा शब्द होई, तेणेंकरून मात्र वळखून मारीत, पण कोणाचें तोंड कोणास दिसेना. ' ' पानिपतच्या रणक्षेत्रावर या दिवशीं सुमारे दोन्हीं पक्षाचें सैन्य मिळून जवळ जवळ पांच लाख सैन्य गोळा झालें होतें. त्या वेळीं या रणक्षेत्राला मुंग्यांच्या वारुळाची स्थिति प्राप्त झाली होती. मुसलमानांच्या सैन्याच्या फळीमधून हिंदूंच्या सैन्यांतील माणसांच्या हालचाली व चेहरे दिसण्यासारखी परिस्थिति नव्हती. तुंबळ युद्ध सुरू असतां युद्धाच्या गर्दीत एका विवक्षित मनुष्याला दुसरा एक विवक्षित मनुष्य कित्येक वेळां पहाण्यास मिळणें अगदीं अशक्य. त्यांतून हा दुराणी हत्तीवर बसून लढाईचें निरीक्षण करीत नव्हता किंवा लढाई सोडून भाऊसाहेबांवरच केवळ नजर ठेवण्याचें हेराचें कामही करीत नव्हता. तो दुराणी लढाईतील एक सामान्य सैनिक होता. त्या दिवसापूर्वीं कधीं त्यानें भाऊसाहेबांना पाहिलेलेही नव्हतें. लढाईच्या गर्दीमुळें धुरळा उडून जवळचें मनुष्यसुद्धां एकदम ओळखतां येण्यासारखी परिस्थिति नसतां तो दुराणी ज्याअर्थी भाऊसाहेबांना कित्येक वेळां पाहिल्याचें सांगतो त्याअर्थी तो लढाईच्या मारामारींत व कापाकापींत अगदीं भाऊसाहेबांच्या

सान्निध्यांत असला पाहिजे होता. शिवाय त्याचें लक्ष आपल्याबरोबर लढणाऱ्या प्रतिस्पर्धांच्या तरवारीच्या वाराकडे न राहतां भाऊसाहेबांकडे पहाण्यांत वेधलें पाहिजे होतें. भाऊसाहेबांची पत्नी पार्वतीबाई यांचें आपल्या पतीच्या ठिकाणीं अव्यभिचारी प्रेम होतें. ते घोड्यावर बसून लढाईच्या गर्दींत शिरले हें त्या पहात होत्या. त्या हत्तीवर बसून भाऊसाहेबांच्या हालचाली लक्षपूर्वक पहात होत्या. परंतु भाऊसाहेब गर्दींत शिरल्यानंतर पांच पन्नास कदमापलीकडे त्यांना ते दिसू शकले नाहींत. एवढेंच नव्हे तर अस्तमानाला एक घटिका वेळ राहिला तोंपर्यंतही ते फिरून त्यांच्या दृष्टीला पडले नाहींत. ही वस्तुस्थिति जिव्हाळ्याच्या तीक्ष्ण नजरेच्या आणि अंबारींत उंच ठिकाणीं बसून केवळ पतीचें दर्शन व्हावें या इच्छेनें पहात असणाऱ्या पार्वतीबाईंची होती. परंतु तिला गर्दींत शिरलेले भाऊसाहेब पुन्हां दिसले नाहींत. असें असतां या दुराणीला भाऊसाहेब कित्येक वेळां दिसले ही एक अद्भुतरम्य गोष्ट आहे. एवढ्यावरच त्या दुराण्याची मजल गेली नाहीं. तर तो पुढें सांगतो: “ तो उत्तम घोड्यावर बसला असून लढाईत त्याच्या खालचे दोन घोडे मारले गेले, आणि खुद्द त्यास कित्येक जखमा लागल्या. त्यामुळे तो आपल्या तिसऱ्या घोड्यावरून खाली उतरला.” या दुराण्यानें भाऊसाहेबांना कित्येक वेळां पाहिलें, एवढेंच नव्हे तर, लढाईच्या गर्दींत त्यांचे दोन घोडे मारले गेले, हेंही त्यानें पाहिलें होतें. भाऊसाहेब जिवंत राहून त्यांची या बाबतींत प्रत्यक्ष जबानी घेतली असती, तर लढाईच्या गर्दींत त्यांनीं कितीदां आपलीं हत्यारें बदलली, कितीदां घोडे बदलले, किती जखमा कोणीं केल्या व त्या कशा झाल्या, हें खुद्द त्यांनाही खास सांगतां आलें नसतें. परंतु लढाईतील एक सामान्य दुराणी मनुष्य अशा हातोहातीच्या घनघोर युद्धांत भाऊसाहेबांचे घोडे किती मारले गेले हें सांगतो हा दुसरी अद्भुतरम्य गोष्ट आहे.

८. ज्या युद्धांत हिंदु कोण व मुसलमान कोण हें ओळखतां येत नव्हतें, अशा प्रसंगीं एक दुराणी एखाद्याच्या बारीकसारीक चळवळीवर नजर ठेवतो, पण आपण कोणत्या माणसावर नजर ठेवीत आहोंत, तो

मनुष्य कोण आहे, तो सामान्य सरदार आहे किंवा ज्याचा वव केला असतां हे महायुद्ध जिंकल्याचे श्रेय मिळणार होते, असा तो मुख्य सेनापती भाऊसाहेब आहे याची मात्र त्याला खबर नव्हती, किंवा त्या गडबडोंत त्याने ती करून घेण्याचा प्रयत्न केला नाही. शिवाय त्या मनुष्याची चौकशी केल्याशिवाय तो त्याच्यावर बारीक नजर ठेवित होता. दोन घोडे मारले गेले व बऱ्याच जखमा झाल्यामुळे ते तिसऱ्या घोड्यावरून उतरले ही हकीकत त्या पुरुषाकडून समजली म्हणजे तर त्याला त्या दुराण्याने जेव्हा 'आपण कोण आहां ? कोणी सरदार किंवा खुद्द भाऊसाहेब आहां ? तुम्हीं भिऊ नका. आम्हीं तुम्हांस उपद्रव देणार नाही. सांगाल तेथे तुम्हांस घेऊन जाऊं' असे प्रश्न विचारले व त्या प्रश्नांची उत्तरेही त्या मानी पुरुषाने दिली नाहींत, त्याअर्थी त्याने आपले दोन घोडे मारले गेल्याची हकीकत त्या दुराण्याला खात्रीने सांगितली नाही हेच खरे ठरते. असे असतां जो दुराणी त्या पुरुषावर एवढी नजर ठेवितो त्याला त्याचे नांव व त्याचा अधिकार माहीत नसावा आणि शत्रुपक्षाच्या मुख्य सेनापतीला त्याने न ओळखावे ही तिसरी अद्भुतरम्य गोष्ट आहे.

९. त्या दुराण्याने भाऊसाहेबांना लढाईच्या गर्दीत कित्येक वेळां पाहिले व त्यांचे किती घोडे मारले गेले यांवर लक्ष ठेविले. हे सारे कशाकरतां होते ? तर त्यांच्या अंगाखांद्यांवर जे मौल्यवान् दागिने होते त्यांच्या लोभाकरतां होते. यावरून हा दुराणी लढवऱ्या शिपाई नसून तो केवळ डाकूचे काम करण्याकरतां सैन्यांत घुसला असावा असे अनुमान निघते. परंतु डाकू लोकांना अशा लढवऱ्या पुरुषांच्या अंगावरील अलंकार मिळविण्याकरतां आपले सर्व बल खर्ची घालण्यापेक्षां पार्वतीबाई, नाना फडनविसांची आई, बायको वगैरे अनेक स्त्रिया अलंकारांनी युक्त असलेल्यांवर नजर ठेऊन दागिने लुटण्याचे काम करणे लढाईच्या गर्दीत फार सोपे गेले असते. ज्याअर्थी त्याने तसे केले नाही, त्याअर्थी तो डाकू होता असे ठरत नाही. तो लढाई खेळणारा एक

शिपाई गडीच होता असें ठरतें. परंतु तो ह्मणतो 'अखेर त्यापाशीं कोणी मनुष्य राहिलें नाहीं असें पाहून मी आणि माझ्या सोबत्यांनीं त्यास घेरलें. आमचा उद्देश त्याचे मौल्यवान् दागिने घेण्याचा होता. जो दुराणी त्या इसमाला तूं कोण सरदार आहेस, कीं खुद्द भाऊसाहेब आहेस असा प्रश्न विचारतो, त्याचा उद्देश केवळ त्याचे मौल्यवान् दागिने घेण्याचा होता हें तो स्पष्ट सांगतो. असें असतां लढाईत शत्रुपक्षाच्या सरदाराला किंवा सेनापतीला पकडून कैद करण्यापेक्षां किंवा तो जिवंत हस्तगत होत नसेल तर त्याला ठार मारण्यापेक्षां त्याच्या अंगावरील मौल्यवान् दागिन्याची किंमत जास्त मानणारा हा एकटाच दुराणी इतिहासप्रसिद्ध दिसतो. या दुराण्याच्या कैफियतींत त्याचा उद्देश केवळ मौल्यवान् दागिने घेण्याचा होता ही चौथी अद्भुतरम्य गोष्ट आहे.

१०. त्या दुराण्याचा उद्देश त्या इसमाचे मौल्यवान् दागिने जर घेण्याचा होता तर त्याच्यावर हल्ला करून त्याचें शीर तोडून घेऊन जाण्याचें त्याला काय कारण होतें? त्याला मारल्यानंतर त्याचे अलंकार काढून घेण्यानें त्याचा उद्देश सफल झाला होता. असें असतां त्याचें फक्त शीर तो जें घेऊन गेला तें कशाकरतां? त्याला हे भाऊसाहेब असतील अशी शंका आली होती ह्मणावें तर त्यानें त्याचें प्रेतच घेऊन जाणें जास्त संभवनीय व महत्वाचें होतें. किंवा अबदल्लीकडून जर मोठीं निरनिराळीं दोन इनामें मिळवावयाचीं असें त्याच्या मनांत येतें, तर त्यांचेपैकीं एकानें शीर न्यावयाचें व दुसऱ्यानें धड न्यावयाचें अशी युक्ति त्यांना करतां आली असती. परंतु तसें न करतां त्यांनीं फक्त शीर तोडून नेलें. मौल्यवान् दागिने मिळून त्यांचा उद्देश सफल झाला असतांही दागिन्याबरोबर केवळ शीर तोडून नेण्याचें त्यांचें हें कृत्य ही पांचवी अद्भुतरम्य गोष्ट आहे.

११. अबदल्लीला या दुराण्यानें आपली कैफियत सादर केली, त्या वेळीं तें शीर पाहून तेंच भाऊसाहेबांचें असें तेथील लोकांनीं ओळखिलें. परंतु त्या वेळीं भाऊसाहेबांच्या अंगावरील मौल्यवान् दागिने अबदल्लीनें पहाण्याकरतां मागितले नाहींत किंवा दुराण्यानें ते त्यांना दाखविले नाहींत. काशिराय पंडित

हे इतिहासलेखक जर लढाईच्या वेळीं हजर असते तर त्यांनीं भाऊसाहेबांच्या अंगावरील मौल्यवान् दागिने त्यांच्या ओळखीच्या लोकांना दाखवून जास्त खात्री करून घेतली असती व त्यांनीं तसा उल्लेख आपल्या बखरींत नमूद करून ठेवला असता. पण तसा उल्लेख त्यांत नाही. अबदल्लीनें दुराण्याकडून शीर तेवढें मागून घेतलें. पण शत्रूच्या सेनापतीचे मौल्यवान् दागिने मागितले नाहीत किंबहुना स्वतःच्या डोळ्यांनीं ते पाहण्याची सुद्धां तसदी घेतली नाही, ही सहावी अद्भुतरम्य गोष्ट आहे.

१२. या दुराण्याच्या कैफियतींतील वरील सहा अद्भुतरम्य गोष्टी विचारांत घेतल्या ह्मणजे त्यांत सत्य किती प्रमाणांत आहे याची शंका आल्यावांचून राहत नाही. त्या दुराण्यानें अबदल्लीकडे एक शीर नेऊन दिलें ही गोष्ट सत्य असू शकेल. पण तें शीर कसें आणलें हा जो इतिहास त्यानें दिला, तो मात्र निव्वळ बनावट आहे यांत शंका नाही. आपल्या सेनापतीला आपला पराक्रम दाखवून त्याचें पारितोषिक उपटण्याची ही केवळ कल्पना आहे. जय मिळालेल्या पक्षाकडून पराजित पक्षाच्या थोर लोकांबद्दल कित्येक वेळां अशाच प्रकारच्या गोष्टी घडलेल्या ऐकिवांत येतात. कित्येक वेळां पराजित पक्षाची मुद्दाम नाचक्की करण्याच्याही हेतूनें अशा बनावट गोष्टी घडवून आणीत असतात. अशा गोष्टींत सत्याचा पूर्ण अभाव असतो.

१३. ' मग त्या रणभूमीच्या एके बाजूस एक शीर कापलेलें धड सांपडलें. तें सदाशिवरावाच्या आकृतीप्रमाणेंच दिसत होतें. त्या समयीं हेंच भाऊचें शरीर असेल असें ह्मणूं लागले. याशिवाय त्या भाऊचें विशेष कांहीं वर्तमान नाही ' ' हें मराठ्यांच्या बखरींतील विधान बरोबर आहे. एका धडाच्या आकृतीप्रमाणें दुसरीं धडेही असू शकतील. रणमैदानावरील लाखों लोकांच्या मुडद्यांतून एक धड निवडून काढणें व तें भाऊसाहेबांचेंच ठरविणें हें बुद्धीला पटण्यासारखें नाही. धडापासून शीर कापलें गेल्यामुळे त्यांतून रक्तप्रवाह गेला म्हणजे मूळ धडामध्येही बराच फरक पडतो. शिरामध्येही दहा पंधरा

तासानंतर पुष्कळ फरक पडतो. मनुष्याची ओळख तोंडवळ्याच्या चेहेरेपट्टीपेक्षां डोळ्यांतील बाहुलीच्या किरणामध्ये जास्त असते. मृत शिराची यामुळे विश्वसनीय ओळख सांगतां येणार नाही. सारखेपणामुळे अंदाज सांगतां येईल. अंदाज नेहमी संशयित असतो. अबदल्लीपुढे भाऊसाहेबांच्या धडासारखे धड येणे किंवा त्यांच्या शिराप्रमाणे शीर येणे अगदीं शक्य होते. दोन तीन लाख मुडद्यांमध्ये कित्येक धडे व कित्येक शिरे जवळ जवळ सारख्या आकृतीचीं दिसूं शकतील. भाऊसाहेबांच्या धडाच्या आकाराप्रमाणे इतक्या मुडद्यांत एकादे धड खास मिळू शकेल व त्याचप्रमाणे शीरही मिळू शकेल. अशा धडास किंवा शिरास ते भाऊसाहेबांचे असावे म्हणून हिंदुधर्माप्रमाणे त्याचा अंत्यविधि झाला हे योग्यच झाले. ते धड भाऊसाहेबांचे नसतां त्याला अग्निसंस्कार झाला म्हणून कांहीं बिघडत नव्हते. परंतु एकादे वेळीं तेच खरे भाऊसाहेबांचे धड होते असे ठरले असते व इतर सामान्य प्रेताप्रमाणे त्याची वासलात लागली गेली असे झाले असते तर मात्र सर्व हिंदुसमाजाला बोल लागला असता. एवढ्याच हेतूने त्या धडाला अग्निसंस्कार करण्यांत आला. परंतु या प्रकारामुळे भाऊसाहेब पानिपतच्या लढाईत मेले हे मात्र खरे ठरत नाही.

१४. एकंदरीत सदाशिवरावभाऊसाहेब पानिपतच्या लढाईत मेले असे ह्मणणाऱ्या पक्षाचा पुरावा निर्णयाकरतां लंगडा व अगदीं अपुरा असून तो जसा विश्वसनीय मानतां येत नाही, त्याचप्रमाणे सदाशिवरावभाऊसाहेब गर्दीत शिरल्यानंतर शत्रूची फळी फोडून शिरसलामत बाहेर पडले व ते खात्रीने मेले नाहीत, असेही दुसऱ्या पक्षाच्या पुराव्यावरून ठरवितां येत नाही. ते लढाईत मेले असे विश्वसनीय पुराव्याने ज्याअर्थी ठरवितां येत नाही, त्या-अर्थी खात्रीलायक पुराव्याच्या अभावीं ते जिवंतच असले पाहिजेत असे ह्मणणेही अयोग्य आहे. एकंदरीत पानिपतच्या लढाईच्या वेळीं पुढे आलेला साधक बाधक पुरावा भाऊसाहेब मेले किंवा ते जिवंत आहेत, हे ठरविण्याला अगदीं अपुरा आहे. आतां त्यानंतर तोतयाच्या बंडाच्या वेळीं जे पुरावे पुढे आले त्यांतून कांहीं निष्पन्न होते कीं काय हे येथे पहाणे इष्ट आहे.

१५. एकाद्या मनुष्याच्या मृत्यूबद्दल निर्णयात्मक गोष्ट ठरली नसली ह्मणजे त्याचा फायदा घेणारे लुच्चे, लफंगे लोक समाजांत पुष्कळ असतात. पानिपतच्या गर्दींत नाहींसा झालेला हरिपंत फडक्यांचा भाऊ मीच आहे असें एक लुच्चा पुणें प्रांतीं सांगत हिंडत होता. त्या युद्धांत मरण पावलेला प्रख्यात सरदार जनकोजी शिंदे मीच आहे असें ह्मणणाऱ्या दुसऱ्या एका लफंग्यानें महाराष्ट्रांत खळबळ उडवून दिली होती व शिंद्यांच्या घरच्या माणसांना कित्येक दिवस बुचकळ्यांत पाडलें होतें. बाजीरावाच्या कारकीर्दींत एका डोंगरी किल्ल्यावर मरण पावलेला चतुरसिंग राजे भोंसले मीच आहे असें ह्मणणारा एक डोंगी प्रकट झाला होता. इंग्रजी अमदानींत पुण्यास एक बाई आली होती. ती सांगे कीं, मी सर्वाईमाधवराव यांची बायको यशोदाबाई आहे. पुरंदरावर पेशवे सरकारचें द्रव्य कोठें पुरलेलें आहे तें मला माहीत आहे. याप्रमाणें थापा देऊन तिनें पुण्यांतील कित्येक खानदानी कुटुंबांतील माणसांना कांहीं दिवस भुरळ घातली होती. एकंदरींत अशा प्रकारच्या बऱ्याच गोष्टी इतिहासांत सांपडूं शकतात. वरील निरनिराळ्या तोतयांचीं त्या त्या प्रसंगीं चौकशी होऊन चौकशीअंतीं त्यांचीं पारिपत्यें झालीं ह्मणून लोकांचा भ्रम दूर झाला.

१६. समाजांतील प्रत्येक लुच्चाला तोतयाची भूमिका रंगवून लोकांना फसवितां येत नाहीं. त्याच्या लबाडी करण्याच्या बुद्धिमत्तेबरोबर आणखी पुष्कळ गोष्टींची जोड त्याला तोतया वनावयाला लागत असते. १ ज्या इसमाचा तो तोतया बनतो त्याचे व याचे चेहऱ्यांत व शरीराच्या आकारांत बरीच साम्यता असावी लागते. २ ज्या इसमाचा तो तोतया बनतो त्याच्या आप्त-इष्टांची संपूर्ण माहिती त्याला असावी लागते. ३ खरा पुरुष राजकारणी असेल तर त्याच्या कारभाराची माहिती त्याला असणें जरूर असतें. ४ एकादा थोर पुरुष असेल तर त्याच्या नांवाची मुद्रा, आंगठी किंवा अंगावर नेहमीं वापरण्यांत असलेला अलंकार, हातांतील नेहमींची काठी अगर तरवार, नेहमीं लोकांनीं पाहिलेलीं वस्त्रें वगैरे जिन्नस, जे दाखविले असतां सहज त्या थोर इसमाची ओळख पटेल, असे जिन्नस मिळविणें. ५ हस्ताक्षरांत सारखपणा

असणें. ६ चालण्याची, पहाण्याची, बोलण्याची अगर हंसाण्याची लकब्र अंगी असणें किंवा एकाद्या विशिष्ट गुणामध्ये साम्यता असणें. ७ बाह्य आकृतीमध्ये सारखेपणा असूनही अशा एकाद्या गुप्त रहस्याची माहिती असणें की ज्याची ओळख दिली असता त्या माणसाची सहज ओळख पटूं शकेल. ८ एकाद्या विशिष्ट कलेचें किंवा विद्येचें ज्ञान असणें, वगैरे वगैरे गोष्टींची जरूरी लागते. परंतु बाकीच्या सर्व गोष्टी जरी साध्य नसल्या तरी शरीराच्या ठेवणीतील साम्यता हा गुण मात्र अवश्य असलाच पाहिजे. तो असून बाकीचे जितके गुण त्याच्या अंगी जास्त असतील, तितके जास्त दिवस तो लोकांना फसवूं शकतो. त्याच्या अंगच्या फसविण्याच्या कलेवर तो सामान्य अगर थोर मनुष्याचा तोतया बनूं शकतो. सदाशिवरावभाऊंचे जे तोतये झाले त्यांच्यांत वरील गुण कमीजास्त प्रमाणांत होते यांत संशय नाही.

१७. मीच सदाशिवरावभाऊ आहे असें हणणारे तीन पुरुष निरनिराळ्या ठिकाणी उदयाला आले. पानिपतचें महायुद्ध आटोपल्यानंतर सुमारे वर्ष दीड वर्षांचे आंत इ. स. १७६२-६३ मध्ये एका पुरुषानें मीच भाऊसाहेब आहे असें प्रसिद्ध करून व लोक जमवून काशी येथें दंगा मांडला^१. महाराष्ट्रापासून श्री काशी क्षेत्र फार दूर असल्याने व भाऊसाहेब पानिपतच्या गर्दीत नाहीसे झाले या भ्रमांत लोक असल्याने या पुरुषाला हें बंड करण्याला अवकाश मिळाला. भाऊसाहेबांच्या काहींतरी खुणा व त्यांच्याबद्दल भ्रम उत्पन्न होईल अशा काहीं गोष्टींच्या भांडवलाच्या जोरावर त्याने काशीच्या लोकांना भुरळ घातली. भाऊसाहेबांना प्रत्यक्ष पाहिलेले लोक अर्थात् त्या ठिकाणी विरळाच असल्यामुळे या बंडाला प्रथमतः चांगलें स्वरूप येणें शक्य होतें. परंतु जें धादांत खोटे असतें तें फार दिवस टिकूं शकत नाही. पुढें^२ शिवांस ही बातमी लागल्यावरून जिवबादादांनी काशीस जाऊन त्याला पकडलें व तो तोतया आहे असें ठरवून त्याला चुनारच्या किल्ल्यांत कैदेत टाकलें. पुढें तो तो गोरखपूर येथें मेला. हा नंबर १ चा तोतया होय.

1. Elliot Vol VIII pages 282-284. 2. जिवबादादा बक्षी यांचे चरित्र पान ७९.

१८. यानंतर थोड्याच दिवसांनी मीच सदाशिवरावभाऊ हणून दुसरा पुरुष प्रथम झांशी प्रांतांत प्रकट झाला^१. या इसमासंबंधी ऐतिहासिक^२ लेखग्रहांत बरीच माहिती सांपडते, ती अशी: हा इसम पहिल्याने झांशी प्रांतांत नरवर हणून एक गांव आहे, त्या गांवीं सदाशिवरावभाऊ हणून प्रसिद्धीस आला. तो गोसाव्याच्या वेषांत प्रवास करीत करीत येत असतां, त्याला नरवर हें गांव लागलें. वाटेच्या प्रवासानें थकल्यामुळें तो एका वाण्याच्या दुकानाजवळ घटकाभर विश्रांति घेण्याकरतां बसला. तेथें तो बसला असतां दोन तीन दक्षिणी इसम तेथें आले. त्यांनीं त्याला सदाशिवरावभाऊ म्हणून ओळखिलें. त्या शहरांत शंभुपुरीपंथाच्या गोसाव्यांचा मठ होता, त्या मठांत ते जाऊन उतरले. पानिपतच्या युद्धांत भाऊसाहेब नाहींसे झाले होते, ते नरवरास गोसाव्यांच्या मठांत प्रकट झाले आहेत ही वार्ता हां हां म्हणतां चोहोंकडे पसरली. या गोसाव्यांच्या मठांतील महंत व त्यांचे चेले भाऊसाहेबांना अनुकूल झाले व तेथें त्यांची प्रसिद्धी सुरू झाली.

१९. नरवरापासून जवळच करेरा किल्ला आहे. तेथें नारो शंकर राजे-बहादर याचा पुतण्या विश्वासराव हा राहत होता. नारो शंकराकडे झांशी प्रांत होता, व तिकडील बंदोबस्त राखण्याकरतां त्यानें आपल्या पुतण्यास फौजेसह नेहमीं करेच्यास ठेविलें होतें. त्या विश्वासरावास भाऊसाहेब प्रकट झाल्याची बातमी लागतांच त्यानें नरवरास कारकून व स्वार पाठविले. त्यांनीं भाऊसाहेबांस ओळखून त्यांच्या खरेपणाबद्दल विश्वासरावास लिहून कळविलें. तथापि आणखी चौकशी करण्याकरतां त्यानें चारशें स्वार बरोबर देऊन एक सामान्य प्रतीचा सरदार पाठविला. त्या सरदाराचीही भाऊसाहेब खरे असल्याबद्दल खाली झाली. त्या सरदाराबरोबर भाऊसाहेबांनीं विश्वासरावास सांगून पाठविलें कीं, लवकरच आमची स्वारी करेच्यास येणार आहे. त्या वेळीं तुम्हीं आम्हांस तीन कोस सामोरें येऊन किल्ल्यावर घेऊन जावें. त्याप्रमाणें आश्विन वद्य द्वितीयेस सदाशिवरावभाऊ यांची स्वारी करेच्यास गेली. तेव्हां विश्वासरावानें सामोरें येऊन समारंभानें त्यांस किल्ल्यावर नेलें. हिंदुस्थानांतील प्रांतोप्रांतीं

१. नातुकृत महादजी शिंदे यांचें चरित्र पान २८१. २. पृष्ठ १२५२ ते ५४.

‘ भाऊसाहेब ’ प्रकट झाल्याचें वर्तमान हां हां क्षणतां पसरलें. महालेंमहालीचे कमाविसदार येऊन भेटले. ग्वाल्हेरीहून शिवाजीपंत मुजुमदार व आबाजीपंत चिटणीस व आणखी कांहीं गृहस्थ पन्नास स्वार घेऊन भेटीस आले, त्यांज-पासून पैका घेऊन या भाऊसाहेबांनीं ती फौज चाकरीस ठेविली. ग्वाल्हेरी, झांशी, भेलसें इत्यादि परगण्यांतील लोकांस हे खरे भाऊसाहेब असल्याविषयी शंका राहिली नाही. करेच्याहून निघून ते दक्षिणेकडे येऊं लागले, त्यावेळीं त्यांच्याबरोबर पेशव्यांप्रमाणें फौज, तोफा, गारदी, डेरे, राहुव्या, हत्ती, पालख्या, नौबती, निशाणें, बाजार वगैरे सारा थाटमाट होता. एवढा खर्च चालवयास जो पैसा लागे, तो पैसा ते वाटेनें जें गांव लागे तेथून खंडणी वसूल करून मिळवीत.

२०. समशेरबहादराच्या मेहुण्यानें हिंदुस्थानांतून पेशव्यांचे बंधु नारायण-राव यांस फारशी पत्र पाठविलें होतें. त्यांत भाऊसाहेब खरे असल्याविषयींचा मजकूर होता. एकानें लिहिलें होतें कीं, आपण भाऊसाहेबांच्या स्वारींत वीस दिवस होतो. ते खरोखरी भाऊसाहेब आहेत याविषयीं आपली खात्री झाली. हिंदुस्थानांतून आणखीही कित्येक पत्रें आलीं. त्यांत “ भाऊसाहेबांच्या तोंडावर जखम आहे. त्र्यंबकेश्वरास येऊन डोईचे केंस काढावे, गोसाव्याचा वेष टाकून द्यावा असा त्यांचा बेत आहे. समागमें फौज गोसावी दोन हजार व धोंडाजी पवार दोन हजार व मिळू कोळी दोन हजार याप्रमाणें आहे. देशची बोली बोलत नव्हते तीही बोलूं लागले ” असा मजकूर होता. दोघां भिक्षुकांनीं खुद्द पार्वतीबाईंस पत्र पाठविलें होतें कीं, “ भाऊसाहेब खरे. लवकरच येतील. आम्हीं समागमेंच आहों. ” हिंदुस्थानांत जाववांची पागा होती. शिवाय नारो शंकर, विचुरकर, व होळकर यांच्या फौजा तिकडे होत्या. त्या त्या सर्व फौजांतून दक्षिणेंत अशाच अर्थाचीं पत्रें येत होतीं. या पत्रांमुळें व उत्तरेकडून भाऊसाहेबांच्या गांठीभेटी घेऊन येणाऱ्या लोकांच्या सांगण्यावरून पेशवे दरबारीं व त्यांच्या आसष्ट सरदार लोकांत बरीच खळबळ उडाली होती. वेदमूर्ति धोंडभट्ट दाल्ये उत्तरेकडून पेशव्यांच्या लष्करांतून मिरजेस तारीख २३

जानेवारी सन १७६५ इ. रोजीं आले.^१ ते गोविंद हरी पटवर्धन यांस सांगत होते कीं, “ श्रीमंत भाऊसाहेब खरे. परंतु दरवारीं कोणास तिकडील अगत्यच नाही. खबर कोणें सांगितली तर लटकी होते. त्यास दगा झाला होता. परंतु खैर जाली. करेच्याहून ते मागती नरवरास गेले.” या दात्ये भटजींच्या माहितीप्रमाणें पेशवे दरवाराळा भाऊसाहेबांचें अगत्यच नव्हतें. उलट ते खरे आहेत असें कोणीं सांगितलें तर ती गोष्ट खोटी असें ते धरून चालत. ‘ भाऊसाहेबांना करेच्याला दगा झाला. त्यांतून ते बचावले. ’ या गोष्टीवरूनही त्यांचा विरुद्ध पक्ष त्यांना मारून टाकण्याकरतां खटपट करीत होता हें स्पष्ट होतें. यावरून पेशवे दरवाराळा भाऊसाहेब नको होते हें दरवारी घोरणावरून लोकांना कळू लागलें होतें असें दिसतें.

२२. वेदमूर्ति धोंडभट्ट दात्ये उत्तरेकडून पेशव्यांच्या लष्करांतून दक्षिणेंत मिरजेस आले. त्यांना तेथून निघाल्यापासून दक्षिणेंत येण्यास दोनचार महिने लागले. तेवढ्या अवधींत भाऊसाहेब फौज जमवून करेच्याहून निघाले व मजल दर मजल करीत ते खानदेशांत उतरले. ही बातमी कर्नाटकांत हैदरवरील पहिल्या स्वारींत माधवराव पेशवे गुंतले असतां त्यांना समजली. तेव्हां त्यांनीं नाशकास गोपिकाबाई यांचा कारकून रा. रामचंद्र नारायण गोरे यांस तारीख १४ जानेवारी सन १७६५ इ. रोजीं तुंगभद्रा तीरावरील होनहळ्ळी मुक्कामाहून पत्र^२ पाठविलें. त्यांत ते लिहितात, “ तीर्थस्वरूप राजश्री भाऊसाहेब यांचें नांव करून खानदेशांत खूळ माजलें आहे. त्यास कितेक कागद लोकांस लोकांचे येतात. त्यांत भाऊसाहेब खरे असें ह्मणतात. कुफराणा^३ तर खराच. भाऊसाहेबांची रीत अशी यावयाची वाटत नाही. व मार्गेही एकदोन प्रकार लबाड जाहले यामुळें भरंवसा पुरत नाही. तथापि खऱ्या लटक्याचा शोध करवून या अर्थे लिहिलें असे. तरी शाहणा माणूस दाट ओळख्या पाठवून बारीक शोध करवून लिहून पाठवणें. ” या पत्रावरून माधवराव पेशवे जरी मोहिमेवर होते

१. ऐ. ले. सं. पान ९८४ नं ५४४ २. ऐ. ले. सं. पान ९८५ नं ५४५.

३. लबाड

तरी भाऊसाहेबांविषयीं ते कसून चौकशी करीत होते असें दिसते. पुढे मल्हारराव^१ होळकर यांना भाऊसाहेबांवर हल्ला करून त्यांच्या सैन्याचा मोड केला व त्यांस पकडून त्यांनीं नाशकास आणले. माधवराव पेशवे या वेळीं कर्नाटकची मोहीम संपवून ता. ८ जून सन १७६५ रोजीं पुण्यास आले. (जेष्ठ वद्य १३^२ शके १६८७) त्यांनीं नाशिकहून भाऊसाहेबांस पुण्यास आणण्याकरतां माणसें रवाना केलीं. त्याप्रमाणें तो पुण्यास आला. तेव्हां शनिवारवाड्यांत मुख्य मुत्सदी व माधवराव यांच्यांत असें ठरलें कीं, भाऊसाहेब यांजबरोबर पर्वतीवर जाऊन करारमदार करून टाकावा.^३ नाशिकहून पुण्यास भाऊसाहेबांस आणल्यानंतर त्यांस पर्वतीवरील गोशाळेंत ठेवण्यांत आले होते. कार्तिक शु० प्रतिपदा शके १६८७ रोज मंगळवार तारीख १५ आक्टोबर सन १७६५ इ. रोजीं ठरल्याप्रमाणें थोरले मुत्सदी व शास्त्री मिळून पर्वतीवर गेले. त्यांच्याबरोबर करारमदार कांहींएक न करतां त्यास त्यांनीं तोतया ठरविलें. तोतया ठरवितांना त्याची माहिती अशी दिली कीं, तो परिच्छिन्न कनोजा ब्राह्मण. बुंदेलखंडांतील छत्रपूरचा वतनदार. त्याचें नांव सुखलाल, बापाचें नांव रामानंद, आईचें अन्नपूर्णा, आजीचें मन्मथा. याप्रमाणें भाऊसाहेबांस कनोजा ब्राह्मण ठरवून त्यांस धनगड किल्ल्यावर रवाना केले व तेथें कैदेत ठेवले.

२३. माधवराव पेशवे व त्यांचे मुत्सदी यांनीं जरी भाऊसाहेबांना तोतया ठरविलें व त्याला धनगडाच्या डोंगरी किल्ल्यावर रवाना केले तरी त्यांचें तें करणें पार्वतीबाई, अनुबाई व इतर आत्ममंडळी यांस रुचलें नाहीं. त्यांनीं माधवरावांच्या मार्गे त्यांची पुरी शहानिशा करण्याबद्दल ठुमणें लावले. माधवराव पेशवे शक्यतो हा प्रश्न लांबणीवर टाकीत होते. शेवटीं जून इ. स. १७६६ मध्ये माधवरावांनीं धनगड किल्ल्यावरील भाऊसाहेबांच्या समाचाराकरतां पुण्याहून वेदमूर्ति राजश्री गंगाधरभट्ट कर्वे व नागोराम, व गोपाळपंत देशपांडे

१. नातुकृत महादाजी शिंदे यांचें चरित्र पान २८१. २ चंद्रचूड दत्तर पा. ९० ले. ९६
३ ऐ. ले. सं. पान १०२७ नं. ५७९.

यांना रवाना^१ केलें. याप्रमाणें पार्वतीवाडें व अनुवाडें यांच्या मनाच्या समाधानाकरतां ते भाऊसाहेबांकडे माणसें रवाना करीत व शक्य तेवढी चाल दकल चालवीत. शेवटीं त्यांचा निरुपाय होऊन दीड वर्षांच्या कालानंतर ह्मणजे तारीख ९ माहे डिसेंबर सन १७६७ मध्ये पुन्हां चौकशीकरतां भाऊसाहेबांना धनगड किल्ल्यावरून पुण्यास आणलें.^२ त्या वेळीं अनुवाडें या पुण्यास होत्या.

२४. अनुवाडें ही बाळाजी विश्वनाथ पेशवे यांची सर्वांत लहान मुलगी व बाजीराव आणि चिमणाजीअप्पा यांची धाकटी वहीण होती. त्यांच्या वयाला सात वर्षे झालीं, तेव्हां इचलकरंजीकर व्यंकटराव नारायण घोरपडे यांचेबरोबर इ. स. १७१३ मध्ये त्यांचें लग्न झालें. इ. स. १७४५ मध्ये व्यंकटराव निवर्तले. तेव्हांपासून इचलकरंजी संस्थानचा कारभार त्यांनींच मरेपर्यंत चालविला. यांना जरी इचलकरंजीला दिलें होतें तरी पुण्यास यांचे भाऊ बाजीराव व चिमणाजीअप्पा हे राहत असल्यामुळें त्यांचें तेथेंही बरेंच दिवस राहणें पडत असे. बाजीराव यांनीं आपली यावनी रक्षा मस्तानी हिचा मुलगा समशेरबहादूर याची मुंज करण्याचा ज्या वेळीं संकल्प केला, त्या वेळीं अशा धर्मबाह्य कृत्यापासून त्यांना कोणीहि परावृत्त करण्यास धजेना; तेव्हां तें काम अनुवाडें यांनीं मोठ्या चातुर्याने केलें. त्या मोठ्या धर्मनिष्ठ व बुद्धिवान् होत्या.

२६. बाजीराव व चिमणाजीअप्पा निवर्तल्यावर नानासाहेब पेशवे यांना वडील असें घरचें माणूस याच अनुवाडें होत्या. घरगुती बाबतींत अगर राजकारणांतही यांच्या सल्ल्याचा उपयोग त्यांना वारंवार होत असे. शनिवार-वाड्याजवळ इचलकरंजीकरांचा वाडा आहे. त्या ठिकाणीं त्या राहत असत. राघोबादादा व सदाशिवराभाऊ यांचाही आपल्या आल्यावर विशेष लेभ होता. नानासाहेबांबरोबर या स्वारींत जात असत. त्यांनीं इचलकरंजी संस्थानचा कारभार आपल्या भावांच्या पराक्रमावर व वशिल्यावर चालविला होता.

अनुबाईचे पती व्यंकटराव निवर्तल्यावर त्यांना मुख्य आधार हणजे नानासाहेब यांचाच होता. करवीर, सातारा, हैदर किंवा पेशवे या दरबारांतील इचलकरंजी संस्थानचें कोणतेंही राजकारण अनुबाईच्याच नजरेखाली होई. एकंदरीत अनुबाई या राज्यकारभार जाणणाऱ्या, प्रत्येक दरबारांतील मुत्सद्यांचीं धोरणें संभाळणाऱ्या, आपली इभ्रत, मान, प्रतिष्ठा, त्याचप्रमाणें आपल्या माहेरच्या पेशवेघराण्याचा नांवलौकिक ओळखणाऱ्या अशा बुद्धिवान् व व्यवहारकुशल होत्या.

२६. इ. स. १७६७ च्या डिसेंबर महिन्यांत माधवराव पेशव्यांनीं तोतयाची चौकशी सुरू केली. त्या वेळीं अनुबाईचें वय ६० वर्षांचें होतें. इतकें वय झालें तरी त्या आपल्या जहागिरीचा कारभार आपणच पहात होत्या. तो तोतया नसून खरा भाऊसाहेबच असावा असें अनुबाईचें मत होतें व त्यांची भ्रांति दूर करण्यासाठीं पेशव्यांनीं त्या तोतयास अनुबाईच्या वाड्यांत कांहीं दिवस ठेविलें^१ होतें. परंतु त्यांची भ्रांति शेवटपर्यंत दूर झाली नाहीं ती नाहींच. तो तोतया नसून खरा भाऊसाहेब आहे असें त्या लवार्डीनेच हणत होत्या असें कोणी पाहिजे तर हणावें. परंतु त्यांच्यासंबंधानें इतकें सांगणें वाजवी आहे कीं, महाराष्ट्रांत त्या वेळीं त्यांच्या मताप्रमाणें पुष्कळांचें मत होतें. खुद्द भाऊसाहेबांची बायको पार्वतीबाई हिलाही तो आपला नवरा आहे असें वाटत होतें. रामचंद्र गणेश कानडे, रामचंद्र नाईक परांजपे, भास्कर हरी पटवर्धन वगैरे कांहीं बडेबडे लोक यांचेही मत असेंच होतें. 'पेशवे व त्यांचे कारभारी यांच्या दहशतीमुळे कोणी तसें स्पष्ट बोलून दाखवीत नसत इतकेंच^२ !' ही हकीकत खरेशाव्यांनीं लिहिलेल्या इचलकरंजी संस्थानच्या इतिहासांत दिली आहे. यावरून हा तोतया नसून खरा सदाशिवरावभाऊ आहे असें त्यांच्या जवळच्या नात्यांतील लोकांना वाटत होतें. परंतु तसें स्पष्ट सांगितल्यानें खुद्द माधवराव पेशवे व त्यांचे कार-

१ ऐ. ले. सं. पा. १२९४ नं. ७४९. २. खरेकृत इचलकरंजी संस्थानचा इतिहास पान १२४.

भारी आपणावर कोणतें तरी भयंकर संकट आणतील अशी त्यांना भीति वाटत होती, ह्मणून त्यावेळीं जो तो मूग गिळून गप्प बसला होता. माधवराव पेशवे यांनी त्याला तोतया ठरविलें व त्याचें नांव सुखनिधान असें असून तो जातीनें कनोजा ब्राह्मण आहे असा निकाल देऊन त्याला दौलताबादेच्या^१ किल्ल्यावर पाठवून कैदेत ठेविलें. हा नंबर दोनचा तोतया होय.

२७. इ. स. १७६९ मध्ये मीच सदाशिवरावभाऊ आहे असें ह्मणणारा तिसरा पुरुष कर्नाटकांत प्रसिद्धीला आला. त्याला हैदराबादीनें मोठ्या धाटामाटानें कांहीं दिवस आपल्या दरबारीं बाळगिलें होतें.^२ नंतर तो तेथून निघून महाराष्ट्रांत आला. 'त्यानें मोठें सैन्य जमवून बंडाळी माजविली. तें बंड नानांनीं मोडविलें आणि त्या तोतया भाऊस देहांत शासन देवविलें.'^३ या तोतयास नानांनीं जरी देहांत शासन दिलें, तरी त्याचा वध न करतां त्याला नगरच्या किल्ल्यांत कैदेत ठेविलें. हा नंबर तीनचा तोतया होय.

२८. अशा प्रकारें सदाशिवरावभाऊ ह्मणणारे तीन पुरुष पुढें आले. त्यांपैकी काशीला बंड केलला पुरुष मरण पावल्यानें त्याचा विषय संपला. आतां नगरच्या किल्ल्यांतील व दौलताबादेच्या किल्ल्यांतील असे दोन पुरुष शिल्लक राहिले. त्यांचा इतिहास पुढें क्रमशः येईल. परंतु येथें एवढेंच नमूद करून ठेवणें इष्ट वाटतें कीं माधवराव पेशव्यांनीं कैदेत टाकलेल्या नंबर दोनच्या तोतयास एका किल्ल्यांत फार दिवस ठेवीत नसत. याविषयीं मराठ्यांच्या बखरींत पुढीलप्रमाणें मजकूर आहे. 'माधवरावानें त्याची^४ चौकशी करून तो खोटा असें ठरविलें, आणि त्यास बंदींत घातलें होतें. त्यास एके ठिकाणीं ठेवीत नसत. त्याचें स्थानांतर करतां करतां तो रत्नागिरीस ठेविला.' शिवाय एकदां माधवरावांनीं तोतया ह्मणून ठरविल्यानंतरसुद्धां या तोतयाची पुनः पुनः चौकशी होत होती हें या तोतयांत विशेष आहे.

१ ऐ. ले. सं. पा. १३०५ नं. ७५५. २. खरेकृत अधिकारयोग पान ४२.
३ देवकृत नाना फडनविस यांचें चरित्र पान १९. ४. तोतयाची.

२९. माधवराव पेशव्यांनीं मीच सदाशिवरावभाऊ हणणाऱ्या पुरुषास तोतया ठरविल्यावर त्याला किल्ल्यावर पाठविलें. पुढे माधवराव कालवश झाले आणि नारायणराव हे गादीवर बसले. नंतर थोड्याच दिवसांनीं रघुनाथरावदादा यांची मुलगी दुर्गाबाई हिचा विवाह बाबूजी नाईक बारा-मतीकर यांचा मुलगा पांडुरंगराव याच्याबरोबर ठरला. याच वेळीं सदाशिव-रावभाऊंना पानिपतच्या गर्दीत मिसळून बारा वर्षे पुरीं झालीं होती. हिंदु-वर्मशास्त्रयद्धति अशी आहे कीं, हरवलेल्या अगर बेपत्ता झालेल्या मनुष्याचा बारा वर्षेपर्यंत जर पत्ता लागला नाही, तर तो मेला असें समजून त्याची क्रिया करावी. याला अनुसरून पहिल्यानें सदाशिवरावभाऊ यांची क्रिया करावी असें दादासाहेबांच्या मनांत होतें. ही क्रिया केल्याशिवाय दुर्गाबाईचें लग्न धर्मशास्त्राप्रमाणें करतां येत नाही असें शास्त्री लोकांचें म्हणणें पडलें. भाऊसाहेबांची क्रिया करावयाची म्हणजे त्या वेळीं पार्वतीबाईचें वपन करून त्यांना सोंवळी करून घेणें प्राप्त होतें. या बाबतींत पार्वतीबाईची अर्थात् इच्छा विचारण्यांत आली. त्यांनीं असें उत्तर दिलें कीं, “ पर्वतबासी (किल्ल्यावर कैदेत ठेवलेले सदाशिवरावभाऊ) आणून फडशा करून टाकणें. मग विधि उरकून टाकावा ” या पार्वतीबाईच्या उत्तरानें राघोबा-दादा व सखारामबापू यांना ‘ बाप दाखव नाहीतर श्राद्ध कर ’ या हणी-प्रमाणें झालें. किल्ल्यावरून तोतयाला आणून त्याचा शिरच्छेद करण्याचें त्यांना धाडस होईना. त्याला ठार केल्याशिवाय वपन करून घ्यावयाला पार्वतीबाई तयार होईना. पार्वतीबाईचें वपन झाल्याशिवाय दुर्गाबाईचें लग्न करण्यास धर्मशास्त्र परवानगी देईना. अशा स्थितींत सखारामबापूंच्या मनांत पार्वतीबाईचा बळजबरीनें वपनविधि उरकून घ्यावा असें होतें. परंतु या गोष्टीला राघोबादादा व नारायणराव पेशवे हे कबूल नव्हते. तेव्हां सर्व बाजूंनीं पेंच पडला. तेव्हां अशा स्थितींत दुर्गाबाईच्या लग्नाकरतां धर्मशास्त्रानें आपली पद्धती बाजू घेतली व त्यांत कांहीं पर्याय

काढून पार्वतीबाईंचा वपनविधि रद्द करण्यांत आला. दुर्गाबाईंचें लग्नही त्यानंतर झालें. पार्वतीबाई या प्रकरणानंतरही आपणाला सौभाग्यवती असें उपपद लावून घेत असे. सौभाग्य-अलंकारही ती धारण करीत असे. इतर सरदार मानकरी वगैरे प्रतिष्ठित लोकही पार्वतीबाईंना 'सौभाग्यवती पार्वती-बाई' असें संबोधित असत. आस इष्टांच्या बायकांचीं पत्रे वगैरे त्यांना सौभाग्यवती अशा संबोधनांनींच येत असत. सर्व सुवासिनी स्त्रियांकडून त्यांची ओटीभरणे, हळद कुंकू लावणे वगैरे प्रकार नित्य चालू असत. आणि या सर्व गोष्टी धर्माचे अधिकारी, न्यायदेवतेचे स्वामी, धर्ममार्तंड रामशास्त्री यांच्या डोळ्यांसमक्ष व धर्मरक्षक पेशवेसरकार यांच्या प्रत्यक्ष राहत्या वाऱ्यांत होत होत्या, हें विशेष लक्षांत ठेवण्यासारखें आहे. माधवराव पेशव्यांनीं कैदेत ठेवलेला इसम जर खरा तोतया असतां तर वरील सर्व धर्मबाह्य प्रकार घडवून आणण्याचें व डोळ्यांनीं पहाण्याचें मरण धर्ममार्तंडांना कधींच आलें नसतें. परंतु त्या इसमास तोतया ठरविण्याच्या बाबतींत बरेंच पाणी मुरत होते ह्मणूनच हे पर्यायाचे मार्ग धरावे लागले.

३०. माधवराव पेशव्यांनीं तोतया ठरविलेल्या पुरुषास दौलताबादेच्या किल्ल्यावर इ. स. १७६६ मध्ये नेऊन ठेवलें. पुढें इ. स. १७७४ मध्ये राघोबादादांचा बंदोबस्त करण्याच्या कामीं हरिपंत फडके यांची पुरंदरच्या कारभाऱ्यांकडून योजना झाली. त्या वेळीं हरिपंतांनीं आपल्याला मदत मिळावी म्हणून निजामअल्लीबरोबर तह केला. त्या तहांत दौलताबादेचा किल्ला निजामाकडे गेला म्हणून तो रिकामा करून देण्याच्या वेळीं तोतयास तेथून काढून मिरजेच्या किल्ल्यांत आणून ठेवलें. या सुमारे सात आठ वर्षांच्या अवधींतल या तोतयासंबंधींची माहिती उपलब्ध नाही. शिवाय दौलताबाद हा किल्ला पेशव्यांच्या राज्याच्या एका दिशेची सीमा असल्यामुळे व तो पुण्यापासून बराच दूर असल्यानें अनुबाई किंवा पार्वतीबाई यांना तो तोतया नसून ते खरे सदाशिवरावभाऊ आहेत अशी खात्री असून सुद्धां त्यांना त्यांच्या बंधविमोचनाबद्दल कांहीं खटपट करतां आली नसावी असें दिसतें. दुसरें कारण असें

कीं, माधवराव पेशव्यांचा स्वभाव फार तापट. एकदां एक गोष्ट मनांत घेतली ह्यणजे त्याच्या विरुद्ध बोलण्याची कोणाची छती होत नसे. शिवाय माधवराव यांच्या मागे दुसरीं राजकारणेंही हात धुवून लागलीं होतीं. हैदर, नागपूरकर भोंसले यांच्यावर स्वाऱ्या करून त्यांचा बंदोबस्त करणें व उत्तर हिंदुस्थानांतील राजकारणें साधणें यांतच त्यांचीं दोन तीन वर्षे गेलीं. तोंच त्यांचा राघोबा दादांबरोबर गृह-कलह सुरू झाला. राघोबादादांचा बंदोबस्त करून मोकळे होतात न होतात तों त्यांना पुन्हां हैदरवर स्वारी करण्याचा प्रसंग आला. परंतु स्वतःच्या प्रकृतीच्या अस्वास्थ्यामुळे मोहीम अर्धवट सोडून त्यांना परत यावें लागलें. पुढें त्यांचें दुखणें अनावर होऊन शेवटीं ते थेऊर मुक्कामीं १७७२ मध्ये वारले. नंतर नारायणराव गादीवर बसले. त्यांची सुमारे दहा महिन्यांची कारकीर्द मोठ्या धामधुमीची गेली. नंतर राघोबादादा गादीवर आले. परंतु त्यांच्यावर कारभारी मंडळींनीं पुतण्याच्या खुनाचा आरोप ठेऊन त्यांच्या बायका मुलांसह त्यांना देशोधडीला लावले. नारायणरावांची बायको गंगाबाई, व पार्वतीबाई यांना पुरंदर किल्ल्यावर त्यांच्या संरक्षणाकरतां कारभारी मंडळींनीं नेवून ठेवले. तेथें ही मंडळी 'परस्वार्धीन जिणें आणि पुस्तकी विद्या' या ह्यणीप्रमाणें बहुतेक कैदेतच होती. पुढें सर्वाइमाधवराव यांचा जन्म होऊन राज्याला धनी झाला हें पाहून राघोबादादांचे प्रयत्न ढिले पडले व त्यांचा बंदोबस्त कोपरगांवीं झाला. त्या वेळीं वारभाई मुत्सद्दी मंडळींचें आसन थोडें स्थिरावले. या सर्व गोष्टी व्हावयाला माधवराव मेल्यानंतर सुमारे तीन वर्षांचा काळ लोटला.

३१. पार्वतीबाई पुरंदरच्या किल्ल्यावर कारभारी मंडळींच्या बंदीत असतांना भाऊसाहेबांबद्दल तिच्या मनाची तळमळ सारखी सुरूच होती. तेथें तिच्या वशिल्याचें माणूस ह्यणजे फक्त गंगाबाई या एकट्याच होत्या. त्यांच्यामागे पार्वतीबाईचें दुमणें सारखें होतेंच. कारभारी मंडळींनाही गंगाबाईकरतां पार्वतीबाईची जरूरी होतीच. तेव्हां या बायकांचें समाधान करण्याकरतां नाना फडनविस व सखारामबापू या कारभाऱ्यांनीं पुरुषोत्तम

दाजी यांना तोतयाची चौकशी करण्याकरतां दौलताबादेच्या किल्ल्यावर पाठविलें. याविषयीं हरिवंशाच्या बखरींत खालीलप्रमाणें मजकूर आहे. ' ' तोतया प्रथम दौलताबादेस होता, तेव्हां कारभारी यांनीं मला परीक्षेस पाठविलें. तेव्हां मी सांगितलें जे, माझे समागमें कोणी विश्वासूक कारकून घावा, तेव्हां बाजीपंत अण्णास बरोबर दिलें. नंतर दौलताबादेस गेलों. तेथें त्याची चार वेळ गांठ घेतली, ती बाजीपंतास बरोबर घेऊन घेतली. त्यास विचारलें जे, श्रीमंत भाऊसाहेब यांची व आमची बहुत वेळ गांठ पडून बोलणीं चालणीं खुणेच्या गोष्टी पुष्कळ जाहल्या आहेत, त्यांतून एक गोष्ट तुम्ही सांगा म्हणजे खरे. असें ह्मणतांच तो बोलला, त्यांतील कांहीं एक गोष्ट खरी जाहली नाही. तेव्हां मी त्याचे तोंडावर बोललों जे, तूं x x x लबाड आहेस. थोरांचे नांवास बट्टा लावावयास आलास. असें ह्मणून निघून आलों. "

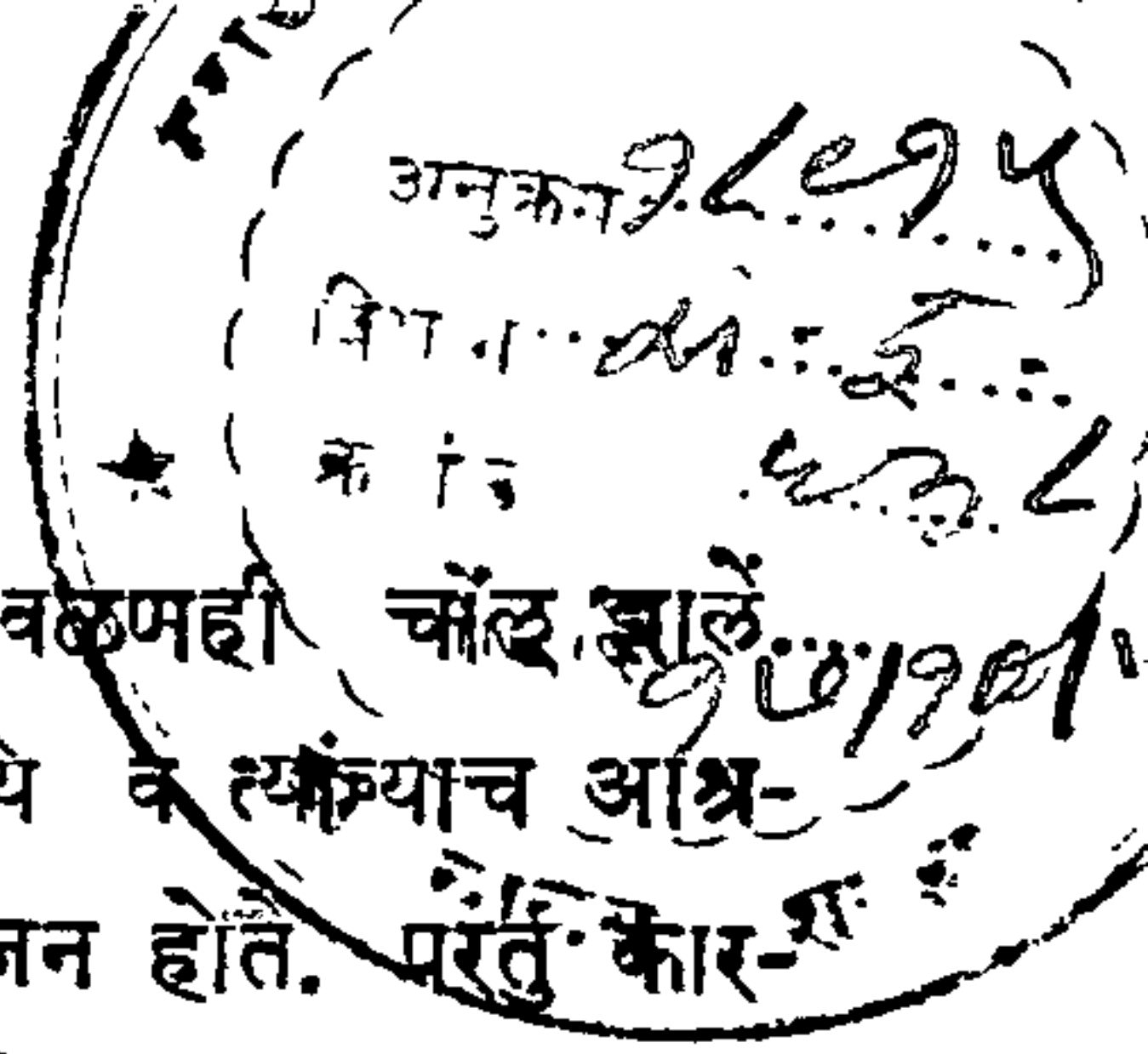
३२. वरीळ प्रमाणें पुरुषोत्तम दाजींनीं तोतयाची परीक्षा केल्याची हकीकत वाचली ह्मणजे ते पार्वतीबाईकरतां, आपल्या पतीविषयीं तळमळणाऱ्या त्यांच्या जीवाचें समाधान करण्याकरतां गेले होते किंवा कारभाऱ्यांतर्फें केवळ तोतयाच्या परीक्षेचा फार्स करण्याकरतां गेले होते याची शंका येते. पुरंदर किल्ल्यापासून दौलताबाद कांहीं जवळ नाही. तो बऱ्याच दूरचा प्रवास आहे. असें असतां तेथें जाऊन त्यांनीं जी परीक्षा केली ती ह्मणजे चार वेळ भेट घेतली व त्यांना परस्परांच्या बोलण्या चालण्यांतील खुणेच्या गोष्टी विचारल्या. त्या त्यांना पटल्या नाहींत. यामुळे ते त्याला लबाड ह्मणाले आणि निघून आले. दाजींची परीक्षा येथेंच संपली. या परीक्षेंत पुरुषोत्तम दाजींचा जिव्हाळा कोठेंच दिसला नाही. त्यांच्यावर पार्वतीबाईंचा विश्वास नव्हता हे ते जाणून होते. सदाशिवरावभाऊ व पटवर्धन यांचें वैमनस्य होतें. पानिपतच्या लढाईवर जाण्याच्या वेळीं जेथें भाऊ तेथें पटवर्धन नाहींत व जेथें पटवर्धन तेथें भाऊ नाहींत एवढें वैमनस्य उत्पन्न झालेलें होतें. अशा स्थितींत दाजींना त्याची परीक्षा करण्याकरतां कार-

भारी पाठवितात हें पार्वतीबाईंना रुचणें शक्य नव्हतें. म्हणून ते म्हणाले: ' माझे समागमें कोणी विश्वासूक कारकून द्यावा. ' पार्वतीबाईंचा ज्या कारकूनावर विश्वास होता असा वाजीपंत बरोबर दिला. चार वेळ भेट घेतली. परंतु भाऊसाहेबांच्या वयांत, त्यांच्या बोलण्या चालण्याच्या रीतिरिवाजांत, त्यांच्या आवाजांत, त्यांच्या चेहेऱ्यांत त्यांना कोठेंच फरक दिसून आला नाहीं. तेव्हां त्यांनीं तोतयाला प्रश्न विचारले. त्या प्रश्नांचीं उत्तरें पार्वतीबाईंचा ज्या मनुष्यावर विश्वास नव्हता, अशा पुरुषोत्तम दाजींना पटलीं नाहींत. निदान असें ते म्हणाले. म्हणून तो तोतया व म्हणून ते खरे सदाशिवरावभाऊ नाहींत असें ठरविण्यांत आलें. याशिवाय पुरुषोत्तम दाजींनीं त्यांचें हस्ताक्षर, किंवा त्यांना वेदाचें ज्ञान होतें किंवा नाहीं तें, अगर त्यांच्या आसमंडळींची किंवा राज्यकारभारांतील त्यांच्या कामाची वगैरे कोणतीच विचारपूस केली नाहीं. अर्थात् ही त्यांची चौकशी म्हणजे पार्वतीबाईंचें समाधान करण्यापुरतीच होती यांत संशय नाहीं. मागील प्रकरणांतून पुरुषोत्तम दाजींच्या रम्य लीलांच्या ज्या गोष्टी आल्या होत्या त्यापैकीच ही एक तोतयाच्या चौकशीची होती, यापेक्षां याला जास्त महत्त्व नाहीं.

३३. या ठिकाणीं दुसरी एक गोष्ट नमूद करून ठेवणें अवश्य आहे. मनुष्याच्या परिस्थितींत जमीनअस्मानाचा फरक झाला म्हणजे त्याचा परिणाम त्याच्या बुद्धीवरही होत असतो. जे सदाशिवरावभाऊ पानिपतच्या लढाईचे वेळीं दोनतीन लाख सैन्याचे मुख्य सेनापती होते, ज्यांच्या हाताखालीं दोनदोन कोटी उत्पन्नाचे सरदार होते, ज्यांनीं पेशवाईचा सर्व कारभार चालविला, निजामअल्लीसारख्या शत्रूला ज्यांनीं दांतीं तृष्ण धरून शरण यावयाला भाग पाडलें, त्या भाऊसाहेबांना कर्मवशात् भिक्षा मागण्याचा प्रसंग यावा, बैरागी वेशांत भटकण्याचा प्रसंग ओढवावा किंवा सतत सात आठ वर्षे स्वकीय लोकांच्या कारागृहवासांत हाल अपेष्टा भोगण्याची पाळी यावी यापेक्षां मनुष्यमात्रावर दुसरा दुर्धर प्रसंग कोणता येऊं शकेल !

स्वतःची पत्नी आपल्या भेटाकितां झुरत चालली असतां तिचें दर्शनही असाध्य व्हावें, तिच्या पत्रांना किंवा निरोपांना मज्जाव व्हावा, स्वतःच्या मरणामुळें ज्याप्रमाणें आसइष्ट, सोयरेधायरे यांची शेवटची ताटातूट व्हावी, त्याप्रमाणें जर त्यांना परिस्थिति प्राप्त झाली तर त्यांच्या मनाची स्थिति काय होईल ? सिंह सांपळ्यांत सांपडल्यानंतर त्याला वाटेल त्यानें यावें व टोंचावें अशी त्याची अवहेलना अगदीं लहान मुलें सुद्धां करूं लागतात. त्याप्रमाणें किष्ठ्यावरील सामान्य केर काढणाऱ्या मनुष्याकडून तोतया म्हणून जर यांची कुचेष्टा होऊं लागली तर त्या मनुष्याच्या अंतःकरणाची काय स्थिति होईल ? ज्या माणसांची ज्या पुरुषापुढें हात जोडून उभें राहण्याचीही लायकी नाही त्या माणसांनीं जर त्यांची हलक्या शब्दांनीं निर्भत्सना केली तर त्या वेळीं आधींच निरनिराळ्या दुःखद प्रसंगांनीं होरपळून गेलेल्या त्या पुरुषाच्या मनावर केवढा भयंकर आघात होईल ? अशा प्रसंगांनीं एकादा विरागी पुरुषही वेडा होईल, मग भाऊसाहेबांसारख्या संसारिक मनुष्याला बुद्धिभ्रम होऊन काहीं गत गोष्टींचें विस्मरण पडलें असलें तर त्यांत नवल कोणतें ? शिवाय त्यांच्या डोक्यावर जर एकादा भयंकर वार होऊन त्यांच्या मेंदूला धक्का बसला असला तर त्यामुळेंही त्यांना विस्मरण होत असण्याचा संभव होता, या परिस्थितीचा पुरुषोत्तम दाजी यांनीं कोणत्याच प्रकारें विचार न करतां, आपला निर्णय चुटकीसरशीं प्रकट केला, त्याअर्थीं पार्वतीबाईविषयीं अगर भाऊसाहेबाविषयीं त्यांच्या अंतःकरणांत जिव्हाळ्याचा कळवळा नव्हता हेंच खरें. ताराबाई शाहुमहाराजांना तोतया म्हणत होती त्याप्रमाणें तिचा जय होऊन जर शाहुमहाराजांना बंदिवासांत आयुष्य कंठावें लागलें असतें, तर त्यांची जी स्थिति झाली असती तीच खऱ्या सदाशिवरावभाऊंची अशा प्रसंगां झाली होती यांत संदेह नाही.

३४. दौलताबादेच्या किष्ठ्यावरून तोतया मिरजेच्या किष्ठ्यावर आल्यानंतर तो आपल्या मुलखांत आला म्हणून पार्वतीबाई, अनुबाई यांना या वेळीं आपण खटपट केल्यास त्याची बंधमुक्तता होईल अशी आशा वाटूं लागली.

त्याप्रमाणे अनुबाई यांचे मिरजेच्या किल्ल्यावर दळणवळणही चालू झाले. पटवर्धन हे पहिल्यापासून इचलकरंजीकरांचे उपाध्ये व त्यांच्याच आश्रयाने ते पुढे आलेले. अर्थात् पटवर्धनांवर त्यांचे वजन होते. परंतु कारभार्यांनी तोतयाला पटवर्धनांच्या ताब्यांत दिल्यामुळे त्यांच्यावर त्याची जबाबदारी होती. पांडुरंगराव पटवर्धन यांना असे वाटू लागले की याउपर येथे तोतयाला ठेवणे झणजे केव्हां किल्ला फितुर होईल हे सांगता येणार नाही. म्हणून त्यांनी मिरजेच्या किल्ल्यांतून दुसऱ्या किल्ल्यावर त्याची रवानगी करावी, असा पुरंदरच्या कारभारी लोकांना तगादा लाविला. प्रत्यक्ष परशुरामभाऊ पटवर्धन यांची आईही तोतयाला खरे सदाशिवरावभाऊ म्हणून म्हणणारी होती. त्याचप्रमाणे हरबाणाचे चिरंजीव भास्करपंत पटवर्धन हेही त्यांना खरे म्हणणारेच होते. त्यामुळे पांडुरंगराव यांस भीति उत्पन्न झाली व ही तोतयाची व्याद दुसऱ्या किल्ल्यावर जाऊन आपण कारभार्यांच्या जबाबदारींतून केव्हां मुक्त होतो असे त्यांना झाले.

३५. अलीकडे वर्ष सहा महिन्यांपासून पार्वतीबाईची प्रकृती पुरंदर-किल्ल्यावरील थंड हवा, काळजी आणि यातायात यामुळे बिघडून त्यांना क्षयाचा विकार जडला होता. त्यामुळे त्या पुरंदराहून पुण्यास वाड्यांत राहण्याकरता आल्या. या क्षयाच्या दुखण्यांतून त्या आतां फार दिवस वांचत नाहीत असे जवळ जवळ ठरल्यासारखे झाले होते. अशा स्थितीत तोतयास पटवर्धनांच्या तगाद्यामुळे कारभारी मिरजेच्या किल्ल्यांतून बाहेर काढणार व त्याला दुसऱ्या किल्ल्यावर पाठविणार हे वर्तमान तिला समजले. तेव्हां पुण्याहून त्या पुरंदरास पुरुषोत्तम दाजी यांना निकळीचे निरोप पाठवू लागल्या. त्या बाबतीत ऐतिहासिक लेख संग्रहामध्ये नं. १५२०, १५२१, १५२२ आणि १५२३ अशीं चार पत्रे प्रसिद्ध झाली आहेत. ती महत्वाचीं असलेनें येथे जशींच्या तशीं व अनुक्रमाने दिली आहेत.

पत्र १ ले.

नं. १५२० आश्विन शु. ६ तारीख ३० माहे सप्टेंबर सन १७७५ इसवी.

पुरुषोत्तमराव दाजींचें पुंंदराहून मिरजेस पांडुरंगराव पटवर्धन यांस पाठविल्लें पत्र. ४ सावान घटका रात्र अवशीची.

“ घटका दिवस असतां पुण्याहून नागोराम आले. श्रीमंत सौ॥ पार्वती-बाई यांचा निरोप आला, आपणांस लिहिणें म्हणून; त्याजवरून हें पत्र हेच वेळेस लिहिलें आहे. त्यांचें मानस ‘तीन चार दिवस मजवर दृष्ट देऊन ठेवणें. परंतु खाना न करणें. आपली वाट जाहली पाहिजे जाव-याची परलोकांस’ यास्तव त्यांचें मानस ‘आपणांस पत्र लिहिणें’ त्यावरून लिहिलें. त्यांनीं सांगितलें त्याजवरून लिहिलें आहे. याचें उत्तर आपण समजून लिहावें. त्यांनीं इतकें सांगून पाठविलें आहे. यास्तव लिहिणें तें त्यांस कडुपण न वाटे असें लिहिणें. तोतयास चार दिवस ठेऊन ध्यावें यांत उत्तम आहे, यांस कांहींच लिहूं नये आपण ठेवतो असें लिहिलें म्हणजे श्रीमंत नानाजवळ उत्तर करून आपणास पत्र पाठवीन. हें पत्र मां कांहीं लटकाच प्रकार चित्तांत चवघे सांगतात त्यावरून लिहिलें नाहीं. त्यांचा निरोप आला म्हणून लिहिलें. तीर्थरूप कैलासवासी यांच्या पायाची शपथ असे. अन्यथा लिहिलें नाहीं. त्यांचे निरोपावरून लिहिलें आहे. अन्यत्र पाठविण्यास बाहेर काढिला असला तरी ठेवणें.”

पत्र २ रें.

नं. १५२१ आश्विन वद्य. आक्टोबर महिन्यांतील दुसरा आठवडा.

मिरजेहून पांडुरंगरावाचें परशुरामभाऊ पटवर्धन यांस पत्र.

“ तोतयाचा मजकूर राजश्री गोविंदपंत अभ्यंकर यांणीं सविस्तर सांगितल्या-वरून कळला. त्याजवरून अन्यत्र स्थलास पाठविण्याविशीं राजश्री नानांस लिहिलें आहे. बव्यांची मुलें माणसें सुवर्णदुर्गास पाठविण्याचीं पत्रें पेशजी पाठविली असतां लावून दिलीं नाहींत. तरी तोतया व बव्यांची माणसें लावून घावीं म्हणून लिहिलें, ऐशास तोतयाविशीं आपण पुंंदरांस लिहिलें व आम्हींही दर पत्रां पुंंदरास लिहितच गेलों. त्यावरून तोतयाची खानगी रत्नागिरीस केली. वडिलांस कळावें. बव्यांची मुलें

माणसें लावून द्यावीं. त्यास त्याचा मूल होता तो देवी येऊन मृत्यु पावला. दोघी बायका आहेत त्यांस नऊं लागल्यास बहुतच श्रमी होऊन फारच कष्टं लागल्या. यास्तव रवानगी न केली. तोतया लावून दिल्यावर दोनचार पत्रे दाजींचीं आलीं कीं, लावून न द्यावा. ठेवून घ्यावा. श्रीमंत सौभाग्यवती पार्वतीबाईंनीं सांगितलें आहे. परंतु गेला. मग काय करावें ? आर्ह्यां चौकशी करण्याची हद्द केली. आमचे जातीचाच नव्हे. तथापि सर्वत्रांस भ्रम आहे. थोर आहेत. आमची निशा पुर्ती झाली. कोणाचे तोंडास हात लावितां येत नाहीं. हरप्रकारें बोलतात. भेटीअंतीं सर्व कळेल. ”

पत्र ३ रें.

नं. १५२२ कार्तिक शु. ५ तारीख २९ ऑक्टोबर सन १७७५ इ. पुरुषोत्तम दाजी यांचें पुरंदराहून मिरजेस पांडुरंगराव यास पत्र ४ रमजानचें.

“ काल आपणास पत्र पाठविलें आहे. त्यास त्या गृहस्थाची रवानगी न करावी. मजला पत्र त्यास हगवण लागली आहे हणून लिहावें. आज रामचंद्रभट वैद्य आले त्यांजबरोबर आपणांस लिहिणें हणोन निरोप आला. त्या गृहस्थाची तयारी केली असेल तरी ठेवावें. मागाहून सविस्तर लिहितों. पुण्यास मजला बोलाविलें आहे. जाऊन आल्यावर विस्तारें लिहितों. ”

पत्र ४ थें

नं. १५२३ कार्तिक शु. १२ तारीख ४ नवंबर सन १७७५ इ. पुरुषोत्तम दाजी यांचें पुरंदराहून मिरजेस पांडुरंगराव यांस पत्र १९ रमजानचें.

“ शुद्ध नवमीस पुण्यास श्रीमंत सौ॥ मातुश्रीबाईंनीं बोलाविलें होतें. बैरागीपणाचीं सोंगें घेऊन हिंडतात. त्यांतून एक ब्राह्मण आला. त्याची माझी भेट झाली. त्याची रवानगी आपणाकडे करून देतो. तट्टू, दोन माणसेंसह रवानगी करितों. त्याची भेट आठ दिवस दोघांचीच खोलींत होय असें करावें. तिसरा कोणी कारकून अथवा माणूस न बसवावा.

याप्रमाणें त्यांनी सांगितलेवरून लिहिलें आहे. स्थापना चार दिवस करावी. श्रीमंत नाना पुण्यास गेले आहेत. कर्णी तेथेंच आहेत. ”

या चार पत्रांपैकी पहिलें, तिसरें व चवथें हीं तीन पत्रें पुरुषोत्तम दाजी यांनीं पुरंदराहून मिरजेला पांडुरंगराव यांना लिहिलीं आहेत. या वेळीं मिरज किल्ल्याची सर्व जबाबदारी पांडुरंगराव यांच्यावर होती. पटवर्धनांचीं मुल्लमाणसें, त्यांची सर्व चीजवस्त मिरज किल्ल्यावर होती. पांडुरंगरावांना तोतया तेथें असल्यामुळें केव्हां फितुरी होईल याचा नेम नाही, अशी धास्ती उत्पन्न झाली व हणूनच तेथून तोतयाला त्वरित काढण्याबद्दल कारभाऱ्यांशीं त्यांचा पत्रव्यवहार सुरू झाला. पांडुरंगरावांनीं जर तोतया तेथें ठेऊन घेतला असतां तर कारभाऱ्यांची त्याला कोणतीच हरकत नव्हती. एवढ्याचकरतां पार्वतीबाईंनीं पुरुषोत्तम दाजी आपल्या वतीचे आहेत अशा विश्वासानें त्यांचा वशिला पांडुरंगराव यांना लावण्याचा प्रयत्न केला. पार्वतीबाईंचें काम आपण मोठ्या कळकळीनें करतो असें पुरुषोत्तम दाजी पार्वतीबाईंना भासवीतच होते. दाजींच्या अंतःकरणांत पार्वतीबाईंबद्दल अंशतः तरी कळकळ होती किंवा नाही, अगर ते तिला निव्वळ थापा देऊन फसवीत होते, हें रहस्य या पत्रावरून समजण्यासारखें आहे. हणून त्याचा उलगडा येथें करणें जरूर आहे.

३७. नं. १५२१ चें पत्र २ रें हें पांडुरंगरावांनीं परशुरामभाऊंना लिहिलें आहे. हें आश्विन वद्यंत हणजे आक्टोबरच्या दुसऱ्या पंधरवड्यांत लिहिलें आहे. त्या पत्रांत ते लिहितात “ तोतया लावून दिल्यावर दोनचार पत्रे दाजींचीं आलीं कीं, लावून न द्यावा. ठेवून घ्यावा. श्रीमंत सौभाग्यवती पार्वतीबाईंनीं सांगितलें आहे. परंतु गेला. मग काय करावें ? ” अर्थात् पुरुषोत्तम दाजींनीं जीं पत्रे पाठविलीं ती तोतयाची खानगी झाल्यानंतर पाठविलीं, हें वरील मजकुरावरून दिसून येईल. शिवाय या पत्रांप्रमाणेंच आक्टोबरच्या दुसऱ्या पंधरवड्याच्या अगोदर दाजींचीं दोनचार पत्रे पांडुरंगरावांना पोचलीं होती. त्यांपैकीच दाजींनीं तारीख ३० सप्टेंबरचे

पाठविलेले हें एक पत्र आहे. यावरून ता. ३० सप्टेंबरच्या अगोदर तोतयाची रवानगी रत्नागिरीस झाली होती हें निश्चित ठरतें. खरे-शास्त्र्यांनी आपल्या अधिकारयोग या पुस्तकांत^१ इ. स. १७७५ च्या आगष्ट महिन्यांत तोतयाची मिरजेहून रत्नागिरीला रवानगी केली असें लिहिलें आहे. वरील ता. ३० सप्टेंबरचें पत्र पाहतां त्याच्या अगोदर ह्मणजे आगष्ट महिन्याच्या शेवटीं शेवटीं त्याला पाठविलें असावें असें दिसतें. यावरून शास्त्रीबुवांचें वरील विधान बरोबर दिसतें. कारण तारीख ३० सप्टेंबरचें पत्र हें पहिलें आहे किंवा चवथें आहे हें समजण्याला मार्ग नाहीं. ते जर चवथें असेल तर त्या पूर्वीचीं तीन पत्रें सप्टेंबर महिन्याच्या सुरवातीपासून सुरू केलीं असण्याचा संभव आहे. एकंदरीत आगष्ट महिन्यांत तोतया रत्नागिरीला पाठविला ही गोष्ट शास्त्रीबुवांच्या वरील विधानावरून खरी मानण्यास हरकत नाहीं. अशी परिस्थिति असतां पुरुषोत्तम दाजी हे नवंबरच्या चार तारखेपर्यंत पांडुरंगरावांना तोतयाची रवानगी करूं नये, त्याला ठेऊन ध्यावा, अशीं पत्रें लिहितात यांतील गूढार्थ काय असावा ?

३८. बरें, आक्टोबर महिन्याच्या दुसऱ्या पंधरवड्यापर्यंत दाजींचीं दोन-चार पत्रें पांडुरंगराव यांना गेलीं व त्यानंतर तारीख २९ आक्टोबरचें व तारीख ४ नवंबरचें अशीं दोन पत्रें गेलीं. परंतु त्या पत्रांत पांडुरंगरावांचें उत्तर येऊन पोंचल्याबद्दल किंवा पांच पत्रें पाठविलीं त्याचा काहींच जबाब नाहीं, अशी तक्रार एकाही पत्रांत दाजींनीं केल्याबद्दल उल्लेख नाहीं. तेव्हां त्यांतील गूढार्थ महत्वाचा होता हें स्पष्ट दिसतें. पांच सहा पत्रें पाठविलीं तरी त्याचा जबाब नाहीं, यावरून दाजी हे पांडुरंगराव यांच्या दृष्टीनें ताबडतोब उत्तरे पाठविण्याच्या लायकीचे पुरुष नव्हते, अशी कोणी शंका घेतल्यास ती अगदीं चुकीची ठरेल. दाजी यांनींच परशुरामभाऊ व पांडुरंगराव यांचा सांभाळ करून त्यांना योग्यतेला आणलें होतें. हे दोघे

दाजींना वडिलांच्या ठिकाणी मानीत होते. शिवाय पटवर्धनांच्या तर्फे किंवा त्यांच्या वशिल्याची जी कामे पुरंदरीं होत, तीं सारीं दाजींच्या वशिल्यानेच होत होती. नाना व सखारामबापू हे कारभारी दाजींना आपल्या सल्ल्यांत घेऊन काम करीत. दाजींचे गंगाबाईवरही चांगले वजन होतें. पेशव्यांच्या गादीचे मालक-की ज्यांच्या जिवावर बारभाईची कारस्थाने व त्यांच्या इच्छा फलद्रूप होणार होत्या, ते सवाईमाधवराव-कारभाऱ्यांचा प्रत्यक्ष प्राण-दाजींच्या ताब्यांत होते. असा दाजींचा अधिकार असतां त्यांना पांडुरंगराव ताबडतोब पत्राचीं उत्तरे पाठविणार नाहींत हें खरें ठरत नाहीं. तेव्हां आगष्ट महिन्यांत मिरजेस घडलेली गोष्ट नवंबर महिन्याच्या ४ तारखेपर्यंत दाजींना माहीत नसणे हें निव्वळ खोटे व अशक्य आहे.

३९. तोतयाला मिरजेहून काढून दुसऱ्या ठिकाणी पाठविण्याबद्दल प्रत्येक पत्रांत पांडुरंगराव नानांना तसदी लावतात, परशुरामभाऊही तसेच नानांना लिहितात. अशी परिस्थिति असतां, पुरुषोत्तम दाजींचा सल्ला घेतल्याशिवाय तोतयाची रवानगी मिरजेहून म्हणजे पटवर्धनांच्या बालीकोट किल्ल्यांतून होणे शक्य नव्हतें. रत्नागिरीस तोतयाची रवानगी करण्याचा नानांचा हुकूम दाजींच्या सल्ल्यानेच झाला यांत संशय नाहीं. यासंबंधी हरिवंशाच्या बखरींत स्पष्ट उल्लेख आहे. 'पांडुरंगरावतात्या यांनीं वरचेवर दाजींस पत्रे पाठविलीं जे, तोतया तेथून काढून आणखी कोठें ठेवावा. येथील मंडळी त्याजकडे येतात संवरतात. सरकारी एकादा पेंच येईल. असे लिहिलेवर दाजींनीं सरकारांत विनंति करून कोंकणांत रत्नागिरीस किल्ला आहे तेथें पाठविला.' यावरून दाजींना तोतया रत्नागिरीस पोचल्याचे पूर्णपणे ठाऊक होतें हें स्पष्ट आहे. या सूर्यप्रकाशाइतक्या स्पष्ट गोष्टीवरून दाजींची भूमिका बारभाईंच्या कारस्थानांत कोणती होती हें लक्षांत येईल. तसेच दाजींनीं जीं पांडुरंगराव यांना पत्रे लिहिलीं तीं तोतया रत्नागिरीला पोचल्याचे त्यांना पूर्ण समजल्यानंतरच लिहिलीं

होती, हेंही स्पष्टपणें दिसून येईल. हीं पत्रें पाठविण्यांत पार्वतीबाईंना आपण त्यांच्या पक्षाचे व त्यांच्या कळकळीचे आहोंत हें दाखविण्याचा त्यांचा हेतू असावा. सूक्ष्मदृष्टीने इतिहासाचें अवलोकन केलें असतां, दाजी हे नाना व बापू यांच्याबरोबर एकजाव झाले होते असें दिसून येतें. राजकीय कुटुंबांतील माणसांबरोबर गोड गोड वागून किंवा बोलून, आपण त्यांच्या पक्षाचे व त्यांचे हितकर्ते आहोंत असें दाखवावयाचें, व त्यांच्या पोटातील मतलब काढून घेऊन तो नाना व बापू यांना सांगावयाचा, हा हेराचा धंदा दाजी करीत होते. नाना व बापू दाजींचा मान उगाच ठेवीत नव्हते ! पार्वतीबाई ही पतीच्या दर्शनाकरतां व इहलोकची यात्रा सफल करून घेण्याचा मार्गांत तळमळत असतां, दाजी हे कपटाचे खेळ खेळत असतील याची तिळा काय कल्पना येणार ! विचारी भोळी भाबडी प्रसंगांत सांपडलेली शीलसंपन्न अबला ! ती दाजींना पत्रें लिहा म्हणून सांगत होती व दाजी पत्रें लिहित होते. पण दाजींच्या मनाला, आपण एका सत्वशील राजस्त्रीला फसवीत आहोंत, याचें कांहींच कसे वाटलें नसेल ? जरी तसें कांहीं वाटलें असलें तरी आपण पेशव्यांच्या गादीचे चालक जे नाना फडनविस, त्यांची एकनिष्ठपणें सेवा करीत आहोंत, या भावनेच्या जोरावर त्यांनीं आपल्या या निध व र्तनाची क्षीति मुळींच बाळगली नाही असें दिसतें.

४०. वरील पत्रांवरून पार्वतीबाईंच्या मनाची स्थिति मात्र पूर्ण समजण्यासारखी आहे. या वेळीं भाऊसाहेब नाहीसे होऊन पंधरा वर्षे झाली होती. हीं वर्षे ज्यांच्या सहवासांत त्यांची गेली तीं सर्व माणसें यांना खरे वाटत असलेल्या सदाशिवरावभाऊंना तोतया हणणारीं होती. शिवाय याच वेळीं जरी त्यांची क्षयाच्या रोगाने प्रकृति अस्वस्थ झाली होती, तरी पार्वतीबाई पुण्याहून नागोराम, रामचंद्रभट्ट वगैरे मंडळींना पुरंदरावर पाठवून दाजींच्या मार्गे सारखें टुमणें लावीत होत्या, यावरून त्यांच्या मनाची कशी तळमळ चालली होती, याची कल्पना येते. शिवाय बैराग्याचीं सोंगे घेऊन हिंडतात, त्यांतून एका ब्राह्मणाला त्या मिरजेस पाठविणार होत्या. त्या इसमास आठ

दिवस तोतयाच्या सहवासांत ठेवणेबद्दल व दुसरा कारकून किंवा इतर कोणीही मनुष्य त्या ठिकाणी न जाणेबद्दल ज्याअर्थी पार्वतीबाई सांगत होत्या, त्याअर्थी तो ब्राह्मण गोसावी पार्वतीबाईंचा एक जबरदस्त पुरावा होता, असें मानण्यास हरकत नाही. ती या पुराव्यावरच आपल्या आयुष्याचा सोक्षमोक्ष करून घेणार होती. पुरुषोत्तम दार्जीच्या नं. ४ च्या पत्राप्रमाणें तो बैरागी ब्राह्मण त्यांना भेटला होता. तो एक तट्टू व दोन माणसें घेऊन मिरजेस जाण्यास तयार होता. त्याचा प्रवासखर्च पेशव्यांच्या तिजोरीवर न पडतां पार्वतीबाई स्वतः करण्यास तयार होती. अशा स्थितीत तोतया रत्नागिरीस गेला असला तरी त्याची भेट करून देऊन, पार्वतीबाईंनीं सांगितल्याप्रमाणें त्याचेकडून तोतयाची परीक्षा कां करविली नाही ? त्या बैरागी ब्राह्मणाची व तोतयाची गांठ घालून दिल्यामुळें कोणताही अनर्थ ओढविण्याची धास्ती नव्हती. जेथें अनुबाई तोतयाला हे खरे भाऊसाहेब आहेत असें सांगत असतां माधवराव पेशव्यांनीं त्यांना कैदेत टाकलें, तेथें जरी या बैरागी ब्राह्मणानें ते खरे भाऊसाहेब आहेत असें हटलें असतें, तरी तेवढ्यावरच कैदेतून मोकळें होऊन भाऊसाहेबांनीं बंड करणें शक्य नव्हतें. मग एवढ्या थोर बाईची शेवटची इच्छा मान्य न करण्यासारखें त्यांत कोणतें गूढ रहस्य होतें ? पण 'जो खातो त्याला खवखवतें' या ह्यणीप्रमाणें कारभाऱ्यांना होत होतें, असेंच यांतून अनुमान निघतें, हें उघड आहे.

४१. नाना फडनविस यांच्या हुकमाप्रमाणें मिरजेहून तोतयास रत्नागिरीला पाठविण्यांत आलें. मिरजेहून त्याला काढण्याचें कारण पांडुरंगराव यांनीं परशुरामभाऊ यांस लिहिलेल्या वरील दुसऱ्या पत्रांत स्पष्ट आहे. 'तथापि सर्वत्रांस भ्रम आहे' या एका वाक्यांत सर्व अर्थ आहे. पांडुरंगराव-खेरीज करून सर्वत्रांना ते खरे सदाशिवरावभाऊ आहेत असें वाटत होतें. आणि त्या ठिकाणीं जास्त दिवस ठेऊन घेतल्यामुळें जास्त शहानिशा होऊन जर ते खरे ठरते, तर मिरज किझा फितूर होऊन आपल्या सर्वस्वाचा नाश होईल, अशी धास्ती पांडुरंगराव व परशुरामभाऊ यांना वाटत होती. कारण

ते पूर्ण तऱ्हेने कारभाऱ्यांच्या पक्षाचे होते. हा तोतया नसून हे खरे सदा-शिवरावभाऊ आहेत असें ठरल्यास नाना फडनविस वगैरे वारभाईची व त्यांना अनुकूल असलेल्या परिवाराची काय स्थिति होईल याचें चित्र नानांच्यापुढें होतेंच. तेव्हां अशा स्थितींत ज्या ठिकाणीं फितुरी होण्याचा अगदीं संभव नाहीं, अशा ठिकाणीं तोतयाची स्थापना करण्याइतके नाना शहाणे होते, यांत कोणाचा मतभेद होण्याचें कारण नाहीं. नानांना रत्नागिरी हें स्थळ त्या योग्यतेचें व त्यांच्या खात्रीचें असें वाटलें. हणूनच त्यांनीं त्याची रवानगी तिकडे केली.

४२. रत्नागिरीचा किल्ला रामचंद्रपंत नाईक परांजपे यांच्या ताब्यांत होता. ते त्या प्रांताचे मामलेदार असून पटवर्धनाप्रमाणें तेही फौजबंद होते. दर्याकिनाऱ्यावरील आरमारावर त्यांची देखरेख होती. शिवाय ते पेशव्यांचे सावकार होते. एवढा त्यांचा दर्जा असून मुख्य गोष्ट ही होती कीं, ते नाना फडनविसांचे अर्ध्या वचनांत वागणारे व त्यांच्या पूर्ण विश्वासांतले होते. माधवराव पेशवे ज्या वेळीं आसन्नमरण झाले व आपण केलेल्या कर्जाचा बोजा आपल्या डोक्यावर असल्यामुळे तो फेडण्याची आपली इच्छा अतृप्त राहणार हणून त्यांचे प्राण घुटमळूं लागले, त्या वेळीं 'नाना यांनीं रामचंद्र नाईक परांजपे यांस जवळ बोलावून सांगितलें कीं, "नाईक तुह्मी सावकारांचे पंचवीस लक्षांचे हवाले घेऊन तुह्मी आपले नांवाचे चिठ्ठे देऊन श्रीमंतांचे नांवाचीं खतें आहेत, तीं आणून श्रीमंतांपुढें ठेवावीं." असें नानांनीं सांगतांच, परांजपे यांनीं सर्व सावकार यांजकडे जाऊन, सरकारचे कर्जाचे हवाले घेऊन, आपल्या नांवाच्या चिठ्ठ्या देऊन, सरकारच्या नांवाचीं खतें होती तीं माघारीं आणलीं, आणि श्रीमंतांपुढें ठेविलीं. तीं खतें पाहून श्रीमंतांची मर्जी प्रसन्न झाली.' हें रामचंद्रपंत नाईकांचें थोर कृत्य, पेशव्यांच्या गादीविषयीं त्यांची श्रद्धा, माधवराव पेशव्यांबद्दल त्यांच्या मनांतील आदर व नाना फडनविसांचा शब्द झेलून धरण्याची त्यांच्या मनाची उत्कंठा, यांचें द्योतक आहे. त्या वेळीं

माधवराव पेशव्यांनीं रामचंद्रपंतांवर कृपावंत होऊन त्यांना पालखीचीं वस्त्रे दिलीं. या गोष्टीला या वेळीं तीनच वर्षे लोटलीं असल्यामुळे व नानांचा त्यांच्यावर पूर्ण विश्वास व खात्री असल्यामुळे त्यांनीं तोतयास रत्नागिरीस पाठवून दिलें.

४३. 'रामचंद्र नाईक परांजपे झणून पेशवाईत एक मोठा सावकार होता. त्याचा पेशव्यांच्या घराण्याशीं व इतर बडे घराण्यांशीं कांहीं आस-पणाचा निकट संबंधही होता.' तोतया रत्नागिरीस आल्यानंतर तो त्यांच्याच ताब्यांत राहिला असल्यानें, अर्थात् त्यांच्याबरोबर त्याचा प्रत्यक्ष संबंध आला. रामचंद्र नाईक हे पेशव्यांचे निकट आससंबंधीं असल्यामुळे सदाशिवराव-भाऊंचा व त्यांचा बरेच वर्षांचा प्रत्यक्ष परिचय होता. बरचेवर गांठीभेटी होणें, एकमेकांच्या घराण्याबद्दल एकमेकांना आदरबुद्धि असणें, अनेक प्रसंगीं एके ठिकाणीं राहून परस्परांबद्दलच्या स्वभावाची पारख होणें, बोलण्याचाल-ण्याचा दाट परिचय, आस घराण्याच्या चालीरीतींची माहिती, आस माणसांच्या ओळखी, त्यांच्यावर वेळोवेळीं आलेले विविध प्रसंग, यामुळे रामचंद्र नाईक हे रत्नागिरीस पाठविलेला मनुष्य खरा भाऊसाहेब आहे किंवा तोतया आहे हें ओळखण्याला लायक व विश्वसनीय पुरुष होते. भाऊसाहेब हे पेशवाईचा कारभार पहात असल्यामुळे व रामचंद्र नाईक पेशव्यांचे सावकार असल्या-मुळे पेशाची देवघेव अनेक प्रसंगीं त्यांच्यांत झालेली होती. शिवाय त्यांचा निकट आससंबंध असल्यामुळे रामचंद्र नाईकांची पत्नी अन्नपूर्णाबाई यांचाही अनुबाईप्रमाणें त्यांच्याशीं दाट परिचय होता. या सर्व गोष्टी व आसांशीं आणि कळकळीच्या माणसांशीं प्रत्यक्ष संबंध रत्नागिरी किल्ल्यावर जमून आल्यानें त्या तोतयाची रामचंद्र नाईक व त्यांचो पत्नी अन्नपूर्णाबाई यांनीं मोठ्या चौकसपणानें सर्व बाजूंनीं चौकशी केली; व ते खरे सदाशिवरावभाऊ आहेत अशी त्यांची खात्री झाली.

४४. ते खरे सदाशिवरावभाऊ असतां, गेलीं पंधरा वर्षे त्यांना तोतया झणून कारागृहवास भोगावा लागला, व त्यामुळे एका थोर साध्वी स्त्रीला

वियोगदुःखानें तडफडत पडावें लागलें. या सर्व गोष्टी अन्नपूर्णाबाईंच्या डोळ्यांपुढें येऊन उभ्या राहिल्या. त्यांना कारभाऱ्यांच्या या अन्यायी कारभाराची चीड आली. आपलें सर्वस्व गेलें तरी इतःपर असा अन्याय होऊं घावयाचा नाही, असा त्यांनीं संकल्प केला व त्याप्रमाणें त्यांनीं पुरंदरावर पुरुषोत्तम दाजी यांना पत्रें पाठविण्यास सुरवात केली. पार्वतीबाईंप्रमाणें अन्नपूर्णाबाईंसही पुरुषोत्तम दाजी हे आपल्या वशिल्याचे गृहस्थ पेशव्यांच्या कारभारीमंडळाच्या दरवागंत पुरंदरी आहेत, असा विश्वास होता. म्हणून त्या त्यांना पत्रें लिहित होत्या. ' रामचंद्र नाईक परांजपे याची स्त्री अन्नपूर्णाबाई हिचीं पत्रें मला येत कीं, तुहीं येथपर्यंत येऊन ? जावें. ' दौलताबादेच्या किल्ल्यावर हे दाजी तोतयाच्या परीक्षेला गेले होते व तेथून ते त्याला लबाड ठरवून आले होते. ही गोष्ट अन्नपूर्णाबाईंना माहीत असल्यामुळें त्यांचा संशय दूर करण्याकरतां वरचेवर पत्रें लिहून त्या रत्नागिरीस त्यांना बालांत होत्या. परंतु दाजी रत्नागिरीस गेले नाहींत. अन्नपूर्णाबाईंचीं पत्रें त्यांनीं नाना फडनविस यांस दाखविलीं. नानांनींही त्यांना या महत्वाच्या बाबतींत रत्नागिरीस पाठविण्याची तसदी घेतली नाही. रामचंद्र नाईकांनीं त्या वेळीं तोतयास बंधमुक्त केलें नव्हतें तोतया म्हणून संशय मानणाऱ्या लोकांची ते खात्री करीत होते. पण अशा महत्वाच्या वेळीं रत्नागिरीस जाण्याचें धैर्य दाजींनीं स्वतः दाखविलें नाही व नाना फडनविस यांनींही त्यांना पाठविण्याचें आपलें कारभाऱ्याचें कर्तव्य केलें नाही. ही अन्नपूर्णाबाईंचीं महत्वाचीं पत्रें नाना फडनविसांच्या समोर फाडण्यांत आलीं, एवढाच त्यांच्या पत्रांतील विनंतीला कारभारी मंडळीनें मान दिला.

४५. पुरंदरास दाजींना ज्याप्रमाणें पत्रें गेलीं त्याचप्रमाणें सदा-शिवरावभाऊंचे जे अगदीं निकट असे आस होते, त्यांनाही रामचंद्र-पंतांनीं पत्रें पाठविलीं व रत्नागिरीस येण्याची त्यांना विनंति केली. त्या

प्रमाणें पार्वतीबाईंचा सख्खा भाऊ रघुनाथराव कोल्हटकर, सवाईमाधवराव पेशवे यांची आई गंगाबाई यांचा सख्खा मामा नारोशंकर, अनुबाईंचा नातू व्यंकटराव इचलकरंजीकर, परशुरामभाऊ पटवर्धन यांचा चुलतभाऊ हरबाअण्णा ही सर्व आसमंडळी रत्नागिरीस येऊन दाखल झाली. राघोबादादांचा दत्तक मुलगा अमृतराव^१ हाही खुद्द येऊन मिळाला. हरिपंत फडके यांचा पुतण्या सुवर्णदुर्गास होता तोही आला. याप्रमाणें आसमंडळी सर्व रत्नागिरीस जमली. कारभाऱ्यांनीं तोतया ठरविलेल्या त्या पुरुषास ते खरे सदाशिवरावभाऊ आहेत असें नानाप्रकारें ताऊन सुलाखून परीक्षा करून सर्वांनीं ठरविलें. त्यांची बेडी तोडली व तुरुंगांत पडून कर्मलोप झाल्याबद्दल ब्राह्मण बोलावून यथाविधि त्यांना प्रायश्चित्त दिलें. ही गोष्ट मार्चमध्ये सन १७७६ च्या सुरवातीस झाली. नंतर रामचंद्रपंतांनीं सर्वांच्या अनुमतीनें सदाशिवरावभाऊ पेशवे यांच्या नांवानें द्वाही फिरविली व त्यांच्या ताब्यांत रत्नागिरीचा किछा व सुभा दिला. त्यांच्या आज्ञेनें पुढील कारभार चालविण्याच्या आणा-शपथा सर्वांनीं घेतल्या. या बाबतींत पुढील पत्रें महत्वाचीं आहेत, म्हणून दिलीं आहेत.

इतिहास संग्रह नं. १८३० मार्च सन १७७६ दुसरा आठवडा
पांडुरंगराव पटवर्धन यांचें पत्र (पै॥ छ १२ सफर सीत सबैत चैत्र मास)

‘ तोतयाच्या मजकुराचें पत्र बजाजीपंतांच्या तीर्थरूपांचें आलेलें तुम्हीं पाठविलें होतें. त्यावरून सविस्तर अर्थ कळलाच होता. रामचंद्र नाईका-कडील कारकून रत्नागिरीहून कालरोजीं रविवारीं लष्करांत आला. त्याच्या बोलण्यांत भाव कीं, तोतया खरा जाला ची बिडी तोडली प्रायश्चित्त घेतलें, सर्व ब्राह्मण पंक्तीस जेऊं लागले. याउपर कांही बाकी राहिली नाहीं. बरें श्रीसत्ता प्रमाण ! रामचंद्र नाईकावर पैच भारी पडला. भाऊ तेंथें प्रत्यक्ष असतां × × × × × पण केले. नवीन संकट जाहलें.

१ नातुकृत महादजी शिंदे यांचें चरित्र पान १२६.

घांट दोन तीन बंद केले. चार चारशें माणूस घाटीं पाठविलें. स्वारीही बाहेर निघते. आज्ञा श्रीमंतांची. श्रीमंतांचे रोखें असें जालें आहे. नाईकही लौकरच जाणार.

परशुरामभाऊ पटवर्धन यांची आई जानकीबाई या अनुबाईप्रमाणेंच ते खरे सदाशिवरावभाऊ आहेत असें हणणाऱ्या होत्या. खालील पत्र त्यांनीं परशुरामभाऊंस, ते कर्नाटकच्या मोहिमेवर असतांना पाठविलें आहे.

ऐ. ले. सं. नं. १८४८.

३ जून सन १७७६-

श्री.

‘ श्रियासह चिरंजीव राजश्री भाऊ यांसी प्रती जानकीबाई आशीर्वाद उपरी. येथील क्षेम तागायत छ० १५ रबिलाखर. वर्तमान यथास्थित असे विशेष. आपण मिरजकर सांडणीस्वार याजबरोबर पत्र पाठविलें तें पावलें. लिहिला मजकूर सविस्तर कळों आला. आमचें शरीरें समाधान आहे. चिंता न करावी. तुह्मीं सत्वर यावयाचें करावें. वाटनें नदीनाल्यांतून बहुत खबरदारीनें यावें. चिरंजीव मुलांस देवी येऊन उत्तम प्रकारें आरोग्य झालें. चिंता न करावी. रामचंद्रभट उत्तुरकर देवाज्ञा पावले. चिरंजीव बयास ईश्वरें वाईट केलें. हाणारास यत्न काय ? चिरंजीव दाजी व बळवंतराव येथें आले होत. आह्मांस भेटून गेले. बहुत काय लिहिणें लोभ करावा हे आशीर्वाद. कोंकणांत भाऊसाहेब खरे जाहले. कारभारी होय नव्हे करितील. त्यांत तुह्मीं सहसा न पडावें. सर्वांचे मते खरेच जाहले. तेथें जवळ दादंभट व बापूभट आपटे व शेंडे हरभट्ट यांचे सर्व, रघुनाथ दिक्षीत मनोहर यांणीं खरे केले. विजयदुर्ग व रत्नागिरी त्यांजकडे जाहली. बराबर दहा हजार पायदळ आहे. प्रस्तुत राजापुर्ी आहेत. देवरुखास छावणी होणार. पत्र आपण वाचून पहावें. दुसऱ्यास न दाखवावें. हे आशीर्वाद. ’

४६. या परशुरामभाऊंच्या आईच्या पत्रावरून बऱ्याच गोष्टींचा उलगडा होतो. पुरुषोत्तम दाजी व बळवंतराव पटवर्धन यांच्या भेटी झाल्या, त्यावेळीं त्यांचे

बरोबरही तोतयासंबंधी त्यांचा विचारविनिमय झाला असला पाहिजे, यांत शंका नाही. त्यानंतर हें पत्र त्यांनीं भाऊंना लिहिलें आहे. या पत्रावरून तोतयाची परीक्षा वेदशास्त्रसंपन्न भट्टवर्गाकडूनही झाली असें दिसून येतें. दादाभट, बापू-भट आपटे, शेंडे हरभट्टयांचे सर्व म्हणजे यांचे सर्व भट्ट ब्रह्मवंद यांच्याकडूनही परीक्षा झाली. ही भट्टांची परीक्षा म्हणजे पूर्वी भाऊसाहेबांना पाहिलेल्या ओळखीवरून इतर आप्तइष्ट माणसांप्रमाणें झाली नसावी. त्यांत कांहीं विशेष हेतु होता. सदाशिवरावभाऊ हे ऋग्वेदी ब्राह्मण होते. त्या वेळीं ब्राम्हणांनीं जरी शस्त्र हातीं धरलें होतें तरी उपनयन होतांच त्यांना संध्या, रुद्र, पुरुषसूक्त, ब्रह्मयज्ञ, वैश्वदेव, त्रिसुपर्ण, पुजा एवढें तरी आलेंच पाहिजे असा प्रबंध असे. भाऊसाहेब यांची आख्यायिका अशी होती कीं, ते पट्टीला बसून वेद म्हणणारे होते. अर्थात् वैदिक ब्राह्मणांनीं त्यांची परीक्षा करून व त्यांना कारस्थानी मंडळींनीं सुखनिधान म्हणून कनोजा ब्राम्हण ठरविला असतांही तो कनोजा नव्हे, ते खरे सदाशिवरावभाऊच आहेत असें छातीठोकपणें सांगून ते ज्याअर्थी त्यांच्या पंक्तिला जेऊं लागले त्याअर्थी त्या भट्ट मंडळींनीं त्यांची वेदपठणाची परीक्षा घेऊनच ते खरे असल्याचें जाहीर केलें यांत शंका नाही. शिवाय ज्या ब्राम्हणांनीं त्यांना खरें म्हटलें ते परशुरामभाऊंच्या आईच्या परिचयाचे व विश्वासाचे होते हें वरील पत्रावरूनच ठरतें. शिवाय त्या लिहितात 'कारभारी होय नव्हे करितील त्यांत तुम्हीं सहसा न पडावें. सर्वांचें मते खरे जाहले' या वाक्यावरून असा स्पष्ट बोध होतो कीं, भाऊ हे सर्वस्वी कारभाऱ्यांच्या पक्षाचे आहेत असें जरी होतें, तरी या बाबतींत त्यांनीं त्यांच्या तंत्राप्रमाणें वागूं नये असा इषारा त्यांचे आईनें त्यांना दिला आहे. या पत्रांत शेवटीं दुसराही इषारा तिनें दिला आहे. 'पत्र आपण वाचून पहावें, दुसऱ्यास न दाखवावें' याचा अर्थही स्पष्ट आहे. कारभारी मंडळींचा या सरदारांवर एवढा धाक होता कीं त्यांना त्यांच्या विरुद्ध कांहींच करतां किंवा बोलतां येत नव्हतें. कारभाऱ्यांनीं पश्चिमेला सूर्य उगवला म्हटलें कीं, तें सरदारांनीं व लोकांनीं प्रमाण मानलें पाहिजे. त्यांनीं तसें न मानलें तर किल्याची अंधारकोठडी

किंवा मेखसूंखालीं प्राणदान अशी त्यांची जरब होती. म्हणून त्यांच्या भीतीने त्यांनीं तोतयां म्हणून ठरविलेल्या इसमास खरे सदाशिवरावभाऊ म्हणून म्हणण्यास लोक भीत होते. परशुरामभाऊसाहेबांसारख्या फौजबंद पराक्रमी सरदाराला त्याच्या आईनें इषारा देण्याइतकी जर कारभाऱ्यांची दहशत होती, तर इतरांची काय कथा ? खऱ्या सदाशिवरावभाऊंना कारभारी तोतया म्हणतात, अर्थात् ते तोतया आहेत असेच त्यांच्या सरदारांनीं म्हटलें पाहिजे. तसें ते न हणतील तर ते राजद्रोही, गुन्हेगार व बंडखोर होते, याच न्यायानें कारभाऱ्यांचा कारभार चालू होता. परंतु जे आप्त होते व ज्यांना हा अन्याय सहन होत नव्हता, तेवढेच धारिष्टानें पुढें आले व आपलें शीर तळहातावर घेऊन सदाशिवरावभाऊंना येऊन मिळाले व ते कारभाऱ्यांच्या कारस्थानाविरुद्ध त्यांना खरे सदाशिवरावभाऊ असें म्हणूं लागले. एकंदरीत या पत्रावरून सर्वांच्या विचारानें व परीक्षेनें सदाशिवरावभाऊ खरे ठरले होते असें स्पष्ट दिसते.

४७. सदाशिवरावभाऊ यांच्या नांवाची द्राही फिरल्याची हकीकत मुंबई सरकारास समजल्यानंतर त्यांनीं आपलीं माणसें रत्नागिरीस पाठवून त्यांची चौकशी केली. चौकशीअंतीं ते खरे सदाशिवरावभाऊ असल्याची त्यांची खात्री झाल्यामुळे त्यांनीं रत्नागिरीस आपल्या वकील पाठवून सदाशिवरावभाऊंचा मोठा सन्मान' केला. अशा प्रकारें मुंबई सरकारच्या परीक्षेनेंही ते खरे ठरले.

४८. सर्वसाधारण असा नियम आहे कीं, जी वस्तु अस्सल किंवा खरी असते ती सकृत्-दर्शनीं जरी बनावट किंवा खोटी वाटली तरी ती जसजशी कसोटीला लागत जाईल अगर तिची जितके वेळां जास्त परीक्षा होत राहिल, तितकी ती जास्त जास्तच खरी ठरूं लागते. सदाशिवरावभाऊ यांची अशीच स्थिति झाली. त्यांना तोतया तोतया हणतां हणतां, त्यांची जसजशी जास्त परीक्षा होऊं लागली, तसतसे ते प्रत्येक परीक्षेत जास्त खरे ठरूं लागले. ते

रत्नागिरीच्या परीक्षेत शेवटीं सर्वानुमते खरे ठरले. हणूनच त्यांच्या नांवाची दहाही फिरविण्यांत आली. माधवराव पेशवे यांनी सदाशिवरावभाऊंना इ. स. १७६५ मध्ये कनोजा ब्राह्मण ठरविले होते. ते त्यांनी आपल्या कांहीं धोरणामुळे ठरविले असले पाहिजे. परंतु पुढे दहा वर्षांनी तोच सुखलाल कनोजा ब्राह्मण सदाशिवरावभाऊंच्या सर्व आप्त, इष्टमित्र वगैरे लोकांकडून परीक्षा होऊन खरा सदाशिवरावभाऊ ठरतो यांतील रहस्य येथे पहाणे अवश्य आहे.

४९. भाऊसाहेबांच्या आप्त मंडळीपैकीं जीं माणसें ते खरे भाऊसाहेब आहेत हणून त्यांच्या पक्षाला गेलीं, त्या माणसांचा तसें हणण्यांत कांहीं व्यक्तिविषयक स्वार्थ अगर त्यांचे कांहीं गंभीर राजकारण होते किंवा कसें? उलट-पक्षीं कारभारी व खुद्द माधवराव पेशवे त्यांना तोतया हणत होते त्यांचा तसें हणण्यांत कांहीं स्वार्थ अगर गूढ राजकारण होते कीं काय हे ठरविण्याचे कामीं खालील मुद्दे निघतात.

- १ तोतयाला खरे सदाशिवरावभाऊ ठरविण्यामध्ये त्यांच्या आप्त व इष्टमित्र मंडळींचा कांहीं वैयक्तिक, जातिविशिष्ट अगर राजकीय स्वार्थ होता किंवा काय ?
- २ माधवराव पेशवे व त्यांचे कारभारी यांनी खऱ्या सदाशिवरावभाऊंना तोतया ठरविण्यांत त्यांचा वैयक्तिक अगर राजकीय स्वार्थ होता किंवा काय ?
- ३ निर्णय काय ठरतो.

वरील तीन मुद्दे खऱ्या खोड्याचा निवाडा करावयास या स्थळीं पुरे होतील.

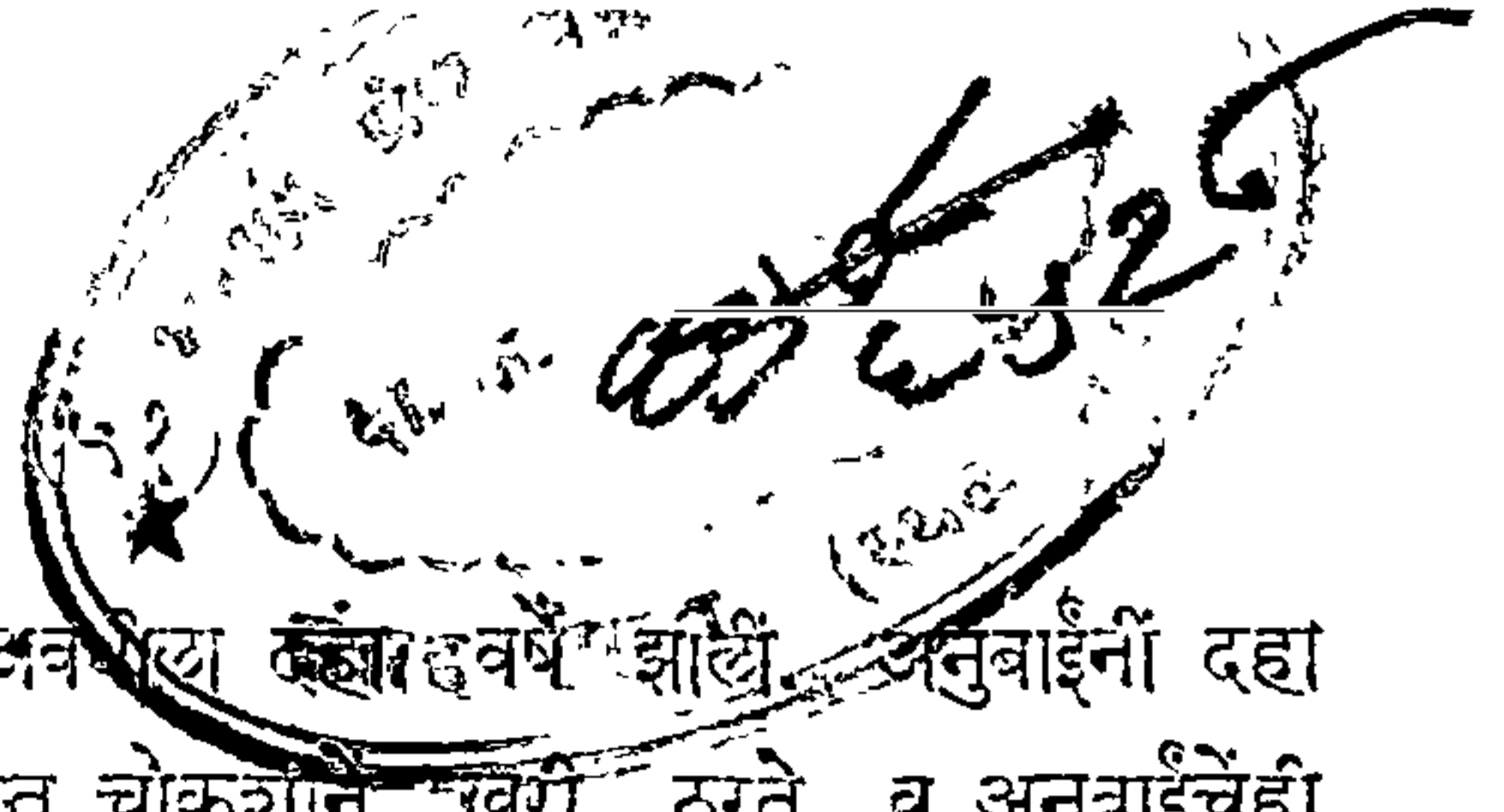
मुद्दा १ ला.

५०. (१) सदाशिवरावभाऊ यांची पत्नी पार्वतीबाई या त्यांना ते आपले पति असावे असें मानणाऱ्या होत्या. परंतु त्यांना प्रत्यक्ष पाहून खात्री करून घेतल्याशिवाय मात्र त्या आपले तसें स्पष्ट मत देण्यास तयार नव्हत्या. माधवराव पेशव्यांनीं अगर कारभारी मंडळींनीं या वेळपर्यंत तोतयाला त्यांच्या नजरे-खालीं घातले नव्हते. किंवा त्यांच्या विश्वासाच्या माणसांची अगर त्यांची प्रत्यक्ष

भेट घेऊं दिली नव्हती. जर तो खरोखर तोतया होता व पार्वतीबाई ही अजाण, अज्ञान स्त्री नव्हती, किंवा परपुरुषाला तिचे मुखावलोकन न होण्या-सारखी ती पडद्यांतील स्त्री नव्हती, तर माधवराव पेशव्यांनी तोतयाला पार्वतीबाईच्या पुढे उभा करून सहज त्यांची भ्रांति दूर करतां आली असती. तोतयाला प्रत्यक्ष आपल्या डोळ्यांनीं पहावे अशी पार्वतीबाईची सारखी धडपड चालली असतां माधवरावांनीं अगर कारभारी मंडळींनीं त्याला त्यांना दाखविण्याची तसदी घेतली नाही. उलट ते असें ह्मणत कीं तोतयाला पार्वतीबाईनें पाहिलें आणि तिनें तो तोतया आहे असें ह्मटलें तर ठीक. आणि जर कां ती गोंधळून हे सदाशिवरावभाऊच आहेत असें ह्मणाली, तर सर्वच गोंधळ माजेल. याकरतां तो तिला दाखविण्यांत आला नाही. तो तिच्या दृष्टीला पडूं द्यावयाचा नाही असाच कारभारी मंडळींचा संकल्प होता. भावार्थ एवढाच कीं पार्वतीबाईनें तोतयाला प्रत्यक्ष पाहिलें नव्हतें. तिला तिच्या जिह्वाळ्याच्या आस मंडळींनीं सांगितल्यावरून अगर कारभाऱ्यांच्या नजरेला न येईल अशा पत्रव्यवहारावरून अगर अगदीं खासगी अशा कांहीं गोष्टींची खूण पार्वतीबाईना तोतयाकडून मिळाल्यावरून अगर त्यांच्या समोर तोतयाला आणावयाला कारभारी तयार नाहीत या कारणांवरून तिला तो तोतया नसून खरे सदाशिवरावभाऊ आहेत असें वाटत होतें. 'तो खोटा असेल असें पार्वतीबाईस मुळींच वाटत नव्हतें.' आपल्या तारुण्याच्या भरांत पार्वतीबाई भलत्याच पुरुषाला आपला पति आहे असें ह्मणेल इतकी कामांध वृत्ति तिची झाली होती असेंही विरुद्ध पक्षाचे लोक तिच्यावर बिलकुल आरोप करीत नाहीत. उलट ती सत्वशील पवित्र आहे असेच त्यांचे तिच्याबद्दल उद्गार आहेत. शिवाय तिला राज्यतृष्णा होती असेंही तिजवर कोणाचे आजपर्यंत आरोप नाहीत. नाना, सखारामबापू आदि-करून कारभाऱ्यांशीं तिचा द्वेष अगर मत्सरही नव्हता. उलट ती कारभाऱ्यांच्याच तंत्रानें व त्यांच्याच हुकमतींत वागत होती. एकंदरीत तोतयास खरे सदाशिवरावभाऊ ह्मणण्यांत तिचा कोणताही निघ स्वार्थ नव्हता हेंच खरें ठरतें.

५१. (२) अनुबाई या सदाशिवरावभाऊंच्या सहा आल्या. त्यांनी भाऊंना लहानपणापासून कडे-खांद्यावर खेळविले होते. भाऊंची मुंज, त्यांचे लग्न त्यांच्या समोरच झालेले होते. त्यांचे सासर जरी इचलकरंजीला होते, तरी लग्न झाल्यापासून अखेरपर्यंत त्यांचे पुण्याच्या त्यांच्या स्वतःच्या वाड्यांत राहणे बंद झाले नव्हते. बाजीराव व चिमणाजीआप्पा निवर्तल्यानंतर नानासाहेब, सदाशिवरावभाऊ, रघुनाथराव यांना अगर यांच्या बायकामंडळींना, सल्ला मसलत घेण्याच्या बाबतींत जिऱ्हाळ्याचे, पोक्त, सुबुद्ध आणि बडील असे माणूस हणजे अनुबाईच होत्या. त्या धर्मशील, कुलशील होत्या. त्यांचे पति मरण पावल्यानंतर पेशव्यांच्याच मदतीने अनुबाईंनी आपल्या संस्थानचा कारभार चालविला. अर्थात् भाऊसाहेब इ. स. १७६१ मध्ये पानिपतच्या लढाईला जाईतोपर्यंत अनुबाईंचा व त्यांचा सहवास होता व लेंकराप्रमाणे त्यांच्यावर त्यांची मायाही होती. आईचे प्रेम मुलावर फार असते. हणून ती दुसऱ्या एकाद्या मुलाला आपले मूल जसे हणणार नाही, तसेच अनुबाई या दुसऱ्याच एकाद्या इसमाला आपला भाचा हणून संबोधणार नाहीत.

५२. तोतयाला सदाशिवरावभाऊ ठरवून घेऊन त्यांच्या हस्ते आपल्या संस्थानाकरता त्यांना कांहीं सनदा घ्यावयाच्या होत्या असाही त्यांच्यावर आरोप नाही. किंवा तसे ठरवून घेण्यांत दुसरे कोणते राजकारण त्यांना साधावयाचे होते असेही कोणी म्हटलेले नाही; तेव्हां त्या आपला कोणता तरी स्वार्थ साधण्याकरता असे म्हणत होत्या असाही त्यांच्यावर आरोप करता येत नाही. परंतु कांहीं इतिहासकार त्यांच्यावर 'साठी आणि बुद्धि नाठी' हा दोष लादू पाहतात. माधवराव पेशव्यांनी पहिल्याने १७६५ मध्ये ज्या वेळी चौकशी केली त्या वेळी अनुबाईंचे वय ६० वर्षांचे होते. त्यांनी त्यावेळी आपल्या वाड्यांत तोतयाला ठेऊन घेऊन त्याची सर्व बाजूंनी परीक्षा करून व माधवरावांनी तो तोतया आहे याची दर्शविलेली कारणे लक्षांत घेऊन आणि त्यावर विचार करूनच त्यांनी तो तोतया नसून खरा भाऊ आहे असे सांगितले. पुढे दहा वर्षांनी म्हणजे इ. स. १७७६ मध्ये रत्नागिरीस

तोतयाचा खरा भाज ठरला या अवधीला क्लेशावधे शाली अनुवाईनी दहा वर्षांपूर्वी सांगितलेली गोष्ट पुन्हां जास्त चौकशीने खरी ठरते व अनुवाईचेही मत दहा वर्षांच्या भरपूर कालाने बदलत नाही, उलट ते जास्त पक्के बनते व सत्ताधारी कारभान्यांविरुद्ध मत देऊन धनदौलतीवरही त्या लथ मारण्यास तयार होतात, यावरून त्यांची बुद्धि भ्रमिष्ट झाली नव्हती, हे सिद्ध होते. अर्थात् माधवरावांच्या चौकशीपेक्षां अनुवाई यांची परीक्षा जास्त खरी होती. शिवाय दुसरी महत्वाची गोष्ट ही की, पेशव्यांच्या बळावर व कृपेवर इचलकरंजी संस्थानची व्यवस्था सुरळीत चालत होती. माधवराव पेशव्यांच्या मनाविरुद्ध गोष्ट सांगून त्यांची अवकृपा झाल्याने त्यांच्या संस्थानावरही संकट ओढवण्याचा संभव होता. पण याची जाणीव असण्याइतकी अनुवाई राजकारणकुशल असतां, ज्याअर्थी त्यांनी पेशव्यांच्या विरुद्ध असलेला आपला प्रामाणिक अभिप्राय दिला, त्याअर्थी तो निःस्वार्थ बुद्धीचा होता, यांत कोणतीच शंका घेण्याचे कारण राहत नाही. या दृष्टीने अनुवाईची चौकशी व परीक्षा सर्वापेक्षां अव्वल दर्जाची ठरते.

५३. (२) दुसरी महत्वाची गोष्ट म्हणजे एक कनोजा ब्राह्मण खरे भाऊसाहेब ठरल्यामुळे त्याच्या हातीं राज्यकारभार येईल एवढाच संबंध येऊन भागण्यासारखे नव्हते. तर तो पेशवेवराण्याचा पुरुष ठरून पार्वतीबाईसारखी धर्मशील व सत्वशील स्त्री त्याच्या बरोबर पत्नीत्वाच्या संबंधाने वागली असती. त्या वेळीं देशस्थ कोंकणस्थांचे विवाहसुद्धां सर्वमान्य व रूढ नव्हते. मग कनोजा ब्राह्मण व कोंकणस्थ ब्राह्मण यांच्या संबंधाचा प्रश्नच राहत नव्हता. त्या वेळीं पुनर्विवाह त्याज्य होता. अशा स्थितींत तोतया म्हटल्या जाणाऱ्या पुरुषाबद्दल थोडी जरी शंका अनुवाईना वाटली असती, तरी त्यांनीं माधवरावांच्या विरुद्ध आपले मत खास दिले नसते. पार्वतीबाईच्या पातिव्रत्याविषयींचा अत्यंत नाजूक प्रश्न त्यांच्या पुढे होता. तेव्हां अशा स्थितींत चौकशीच्या कामीं त्यांची केंसभर सुद्धां हयगय होणारी नव्हती व निर्णयांत तिळमात्र संशय राहण्याचे कारण नव्हते. या सर्व गोष्टींचा त्यांनीं जबाबदारीने विचार केला, म्हणूनच त्यांचा कोणताही

स्वार्थ तोतयाला तो खरा सदाशिवरावभाऊ आहे असें सांगण्यांत निगडित झालेला नव्हता, असें मुक्त कंठानें सांगतां येईल.

५४. (३) एक कनोजा ब्राम्हण खरे भाऊसाहेब ठरल्यामुळें त्यांचा मोठा स्वार्थ साधणार होता असा विरुद्ध वाजूचा कोणताच पुरावा पार्वतीबाईंचा सख्या भाऊ रघुनाथराव कोल्हटकर यांच्यावर नाही. भाऊसाहेब हे त्यांचे मेहुणे. खऱ्या कनोजाला वनावट भाऊसाहेब बनविणें त्यांना नको होतें. त्यांना भाऊसाहेब खरे असले तरच ते पाहिजे होते. भाऊसाहेबांच्या हातीं कारभार आला असता तर कोल्हटकरांचा दर्जा वाढला असता, हा त्यांचा त्यांत जरी स्वार्थ होता तरी खोट्या भाऊसाहेबाचें बुजगावणें पुढें करून स्वतःच्या जातीचा, धर्माचा व स्वतःच्या बहिणीच्या पातिव्रत्याचा नाश करावयाला ते उद्युक्त होतील इतकी अवम व पातकी स्वभाववृत्ति त्यांची होती, असें दाखविणारा विरुद्ध पक्षाचा पुरावा नाही. पतीबरोबर पत्नीनें सती जाण्याचा तो काल होता. पतिप्रेमाकरतां बंधुप्रेम विसरून जाऊन आनंदानें सती जाते^२ वेळीं बहिणीला भावानें कष्टानें निरोप द्यावा लागत होता. अशा उज्ज्वल धर्मभावनेनें प्रेरित असलेले त्यावेळचे भाऊ पूर्ण परीक्षा केल्याशिवाय व स्वतःची शंका निवारण केल्याशिवाय, एकाद्या त्रयस्थाला प्राण गेला तरी आपला मेहुणा हणणार नाहीत. अर्थात् रघुनाथराव कोल्हटकर यांची परीक्षाही शंभर टक्के बरोबर होती यांत संशय नाही. ते खरे भाऊसाहेब होते म्हणूनच कारभारी लोकांच्या धाकाला न जुमानतां व आपल्या जिवाची अगर दौलतीची पर्वा न करतां रघुनाथराव सदाशिवरावभाऊंकडे गेले. यांत त्यांचा कोणताही निंद्य स्वार्थ साधण्याचा हेतु नव्हता, हें सूर्यप्रकाशाइतकें स्पष्ट आहे.

५५. (४) नारायणराव पेशव्यांची पत्नी गंगाबाई यांचे मामा नारो शंकर, हे रत्नागिरीस सदाशिवरावभाऊंना जाऊन मिळाले. सदाशिवरावभाऊ यांनीं इ. स. १७६० मध्ये दिल्ली हस्तगत केल्यानंतर त्यांना राजेबहादर हा किताब देऊन व त्यांच्या हाताखालीं पांच हजार फौज देऊन त्यांना दिल्लीच्या रक्षणाकरतां ठेविलें आणि ते स्वतः पानिपताकडे गेले. भाऊसाहेबांचा त्यांच्यावर

लोभ होता व त्यांचा पराक्रम ते जाणून होते. यामुळे नारो शंकर यांची भाऊसाहेबांच्या ठिकाणी मोठी भक्ति व श्रद्धा होती. अधिकारारूढ कारभारी मंडळीवद्दल त्यांच्या मनांत द्वेष उत्पन्न झाला होता, ह्मणून कारभाऱ्यांचा सूड घेण्याकरतां तोतयाच्या बंडाची संधि मिळावी या हेतूनें ते तोतयाच्या पक्षाला गेले, असा त्यांजवर कोणीही आरोप केलेला नाही. उलटपक्षीं आपली भाची कारभाऱ्यांच्या ताब्यांत आहे, तिला झालेला मुलगा सर्वाइमाधवराव यांच्या नांवानें कारभार चालू असून तेही कारभाऱ्यांच्या ताब्यांत आहेत, अशा स्थितींत नारो शंकर भाचीची अगर नातवाची पर्वा न करतां आणि कारभाऱ्यांच्या सर्वाधिकाराला न जुमानतां रत्नागिरीला गेले व भाऊसाहेबांचा पक्ष कारभारी लोकांच्या विशाल सामर्थ्याच्या मानानें अगदीं पंगू आहे अशी खात्री असूनही ते त्यांना मिळाले, ते कांहीं त्यांची पूर्ण परीक्षा केल्याशिवाय खास मिळाले नाहींत. नारो शंकर यांना स्वतःचें हिताहित समजत होतें. भाऊसाहेब हे निकटचे आप्त कीं गंगावाई व सर्वाइमाधवराव निकटचे आप्त हें समजण्याइतकी त्यांना बुद्धि होती. त्यांचा दर्जा ते जाणत होते. अशा स्थितींत निकट आप्ताचा प्रबळ पक्ष सोडून, कोणता शहाणा मनुष्य जाणून-बुजून दूरच्या आप्ताच्या निर्बल पक्षाला जाऊन मिळेल ? स्वार्थी मनुष्य असें धोरण ठेवणार नाही. परंतु ज्या अर्थी नारो शंकर यांनीं स्वार्थाकरितां असें धोरण ठेवलें, त्या अर्थी कोणत्या तरी तत्वाकरतां अगर उघड होणारा अन्याय सहन न होऊन त्यांनीं हें धाडस केलें असेंच ह्मणावें लागतें. थोर माणसें सत्याकरतां मरतात. वीर पुरुष सत्याकरतां आत्मयज्ञ करतात. नारो शंकर त्याचपैकीं एक गृहस्थ होते. तोतयास खरे भाऊसाहेब ह्मणण्यांत त्यांचा कोणताच स्वार्थ नव्हता.

५६. (५) परशुरामभाऊ पटवर्धन यांची आई जानकीबाई यांचा पुरावाही अत्यंत महत्वाचा आहे. सदाशिवरावभाऊ व पटवर्धन मंडळी यांचें बरें नव्हतें, हें मागें अल्लेच आहे. असें असतां या तोतयाच्या प्रकरणांत जानकीबाईंना पडण्याचें कारण नव्हतें. शिवाय परशुरामभाऊ हे हरिपंत

फडक्यांप्रमाणें फौज बंद सरदार व नानांच्या पूर्ण विश्वासांतले वारभाईचे आधारस्तंभ होते, हें जानकीबाई जाणत होत्या. नाना फडनविसांच्या कृपेवर परशुरामभाऊंचा मोठेपणा अवलंबून होता. अर्थात् त्यांच्या अवकृपेवर त्यांचा नाशही होणार होता ही जाणीव जानकीबाईंना होती. असें असतां त्या आपल्या मुलाला बजावून लिहितात: 'कारभारी होय नव्हे करतील. त्यांत तुम्हीं सहसा न पडावे.' ह्मणजे या बाबतींत तुम्हीं कारभाऱ्यांचें ऐकूं नये असा त्यांतून स्पष्ट अर्थ निघतो. 'सर्वांचे मते खरेच जाहले' यांतही गर्भित अर्थ आहे. सर्वांच्या मतांमध्ये त्यांचें स्वतःचेंही मत आहे, हें त्यांनीं त्या पत्रांत दिदर्शित केलें आहे. यावरून जानकीबाईंनाही ते खरे सदाशिवरावभाऊ वाटत होते, व तसें वाटण्यांत त्यांचा कोणताच स्वार्थ दिसून येत नव्हता.

५७. (६) त्याचप्रमाणें नारो शंकरचा पुतण्या विश्वासराव यांनीं भाऊसाहेबांची सर्व बाजूंनीं चौकशी करून आपली खात्री झाल्यावर त्यांनीं त्यांस सहाय्य केलें. ग्वाल्हेरी, झांशी, भेलसें इत्यादि परगण्यांतील बहुतेक लोकांची भाऊसाहेबांबद्दल खात्री झाली, म्हणूनच त्यांनीं त्यांना सहाय्य दिलें. ग्वाल्हेरीहून जिवाजीपंत मुजुमदार व आबाजीपंत चिटणीस यांचीही खात्री होऊन त्यांनीं त्यांना मदत केली. समशेरबहादुराचा मेहुणा यानेही नारायणराव पेशवे यांस पत्र लिहून ते भाऊसाहेब खरे असल्याबद्दल आपलें मत प्रकट केलें. त्याचप्रमाणें वेदमूर्ति धोंडभट्ट दात्ये, हरवाणा पटवर्धन, रामचंद्र गणेश कानडे, ठिकाठिकाणचे ब्रम्हवृंद या सर्वांनीं भाऊसाहेबांना ओळखून व त्यांची पूर्ण परीक्षा करून त्यांना खरे ठरविलें होतें. असें ठरविण्यांत त्यांचें कोणतेंही राजकारण अगर कोणताही स्वार्थ असल्याबद्दल कोणी ग्वाही देत नाहींत. उलट, पुण्याच्या पेशवेदरवाराकडून अन्याय होत आहे असेंच हे लोक प्रतिपादन करीत आहेत. म्हणून सदाशिवरावभाऊंना खरे म्हणण्यांत त्यांचा कोणताच स्वार्थ दिसून येत नाहीं.

५८. (७) रामचंद्र नाईक व त्यांची पत्नी अन्नपूर्णाबाई यांच्यावर कांहीं इतिहासकार सावकार बच्चा पैशाच्या मोहाला व अधिकार मिळेल या आशेला

बळी पडून त्यांनीं हें साहस केलें असा आरोप करतात. ज्यांना रामचंद्र नाईकांचा पूर्वेतिहास माहीत नाही, त्यांनीं पाहिजे तर तसें हणवें. पण रामचंद्र नाईकांचा एक वेळ स्वार्थी ठरविलें तर पूर्वीच्या बड्या बड्या मंडळींची काय वाट ? रामचंद्र नाईकांच्या निःस्वार्थ बुद्धीचा उज्ज्वल पुरावा इ. स. १७६५ पासूनचा इतिहास हाच आहे. तो वाचला हणजे रामचंद्र नाईकांना स्वार्थी हणण्याची कोणाचीच छाती होणार नाही.

५९. या एकंदर पुराव्यावरून भाऊसाहेबांना खरे हणण्यांत कोणाचाच स्वार्थ दिसून येत नाही व तसा दाखवितांही येणार नाही. अशा स्थितींत पेशव्यांच्या दरबाराविरुद्ध वरील लोकांनीं जें वर्तन केलें त्यांत त्यांचा रक्ताचा जिव्हाळा, अन्यायाचा तिटकारा, आणि सत्याची चाड यामुळेंच त्यांनीं तें साहस केलें असें ठरते. यावरून तोतयास खरे सदाशिवरावभाऊ ठरविण्या-मध्ये त्यांच्या आप्त व इष्टमित्र मंडळींचा कांहीं वैयक्तिक, जातिविशिष्ट अगर राजकीय स्वार्थ नव्हता असेंच ठरते.

६०. मुद्दा नं. २—माधवराव पेशवे व त्यांचे कारभारी यांनीं खऱ्या सदाशिवरावभाऊंना तोतया ठरविण्यांत त्यांचा वैयक्तिक अगर राजकीय स्वार्थ होता किंवा काय असा दुसरा मुद्दा आहे. या मुद्दाचा विचार करण्याकरतां या वेळीं जी ठळक ठळक मुत्सद्दी मंडळी होती त्यांचें वैयक्तिक मत भाऊसाहेबांवद्दल कसें होतें, हें पहाणें जरूर आहे. हणून त्या दृष्टीनें येथें विवेचन करणें योग्य होईल.

६१. (१) पेशव्यांची आई गोपिकाबाई ही जरी नाशकास राहत होती, तरी राजकारणांत तिच्याच तंत्रानें उलाढाली होत असत. तिचें व भाऊसाहेबांचें पूर्वीपासून बरें नव्हतें. त्या त्यांना नेहमीं पाण्यांत पहात. नानासाहेब पेशवे हे पुण्याच्या गादीवर बसल्यानंतर त्यांनीं बरेच दिवस भाऊंना साताऱ्याहून पुण्यास बोलाविलें नाही. ते साताऱ्यास शाहुमहाराजांच्या जवळ राहिले. आज उर्धा नानासाहेब भाऊंना पुण्याला बोलावतील हणून शाहुमहाराज वाट पहात होते. परंतु त्यांचें लक्षण भाऊंना बोलावून घेण्याकडे

दिसेना, असें पाहून एकदां नानासाहेव साताप्यास भेटीला आले असतां शाहुमहाराजांनीं पुण्यास भाऊंना नेण्याचा प्रश्न काढला. तेव्हां निरुपायानें भाऊंना घेऊन ते पुण्यास आले. त्या^१ वेळीं नानासाहेवांची बायको गोपिकाबाई यांची मर्जी रुष्ट झाली. त्या नानासाहेवांस ह्मणाल्या 'असे भाऊवंद जवळ आणून आपले पोरस ठिकाण नाहीं असें करतील.' माधवराव पेशवे राजकारणांत आपल्या आईच्या तंत्रानें वरेच वागत. गोपिकाबाईची मनोवृत्ति सदाशिवरावभाऊ यांच्यावद्दल कशी होती हें त्यांच्या तोंडच्या वरील वाक्यावरून दिसून येईल. गोपिकाबाईंना जवळचे भाऊवंद दुष्टाप्रमाणें वाटत होते. ह्मणून त्या त्यांना शक्य तेवढ्या दूर ठेवण्याचा मनापासून प्रयत्न करीत असत. गोपिकाबाईंचा असा स्वभाव असल्यामुळे नानासाहेवांनीं भाऊंच्या हातीं कोणताच अधिकार न देतां, केवळ पंतीला जेवावें व कचेरींत खर्डे घासावे अशा स्थितींत त्यांना ठेवले. पुढें रामचंद्रबावा शेणवी यांच्या शिक्षणानें आणि युक्तीनें ते राज्यकारभारांत शिरले हा प्रश्न निराळा. पण गोपिकाबाईंना स्वतःचे^२ भाऊवंद जवळ नको होते, एवढी मात्र गोष्ट खरी. भाऊसाहेव राज्याकारभार पहात असतां त्यांच्यावर मारेकरी घालून त्यांचा खून करण्याचा मुजफरखान यानें जो प्रयत्न केला, त्या बाबतींत 'नानासाहेव पेशव्यांची^३ बायको गोपिकाबाई ही फार दुष्ट असून तिच्या मनांतून सदाशिवरावभाऊंविषयीं फार द्वेष होता; व नानासाहेवांनीं या प्रकरणीं सदाशिवरावभाऊ यांच्यावर मारेकरी घालून त्यांचा खून करण्याचा प्रयत्न केल्याची चौकशी केली नाहीं. आणि ज्याअर्थी गोपिकाबाईंच्या मनांत भाऊ आपल्याजवळ असूं नये असें वाटत होतें, त्याअर्थी हा कलह त्याच बाईनें केला असावा, व भाऊसाहेवांवर त्यांनींच मारेकरी घातले असावे अशी लोकांना शंका येत होती.' यावरून गोपिकाबाईंच्या मनांत भाऊसाहेवांवद्दल किती द्वेष वसत होता हें दिसून येतें.

६२. माधवरावांना पेशव्यांचीं वल्लें मिळाल्यानंतर ते अल्पवयी असल्यामुळे त्यांचा कारभार राघोवादादा व त्यांचे दिवाण सखारामबाबू हे पाहूं लागले.

पण ही गोष्ट गोपिकाबाई यांना आवडली नाही. राज्याचा सर्व कारभार आपणच आटोपून माझ्या मुलास हे दोघे भिकेस लावितील हें तिला भय होतें. म्हणून या दोघांनीं आपल्या कारभाराचे राजीनामे दिले व ते घरीं स्वस्थ बसले.^१ आपला सख्खा दीर राघोबादादा यांच्याविषयीं गोपिकाबाईचें हें मत होतें, मग चुलत दीर जे भाऊसाहेब त्यांच्याविषयीं तें किती प्रतिकूल असेल हें सांगणें नकोच. त्याचप्रमाणें माधवराव पेशव्यांच्या कारकीर्दींत मुंबईच्या गव्हर्नरांकडून कांहीं नजराणा माधवराव पेशव्यांना देण्याकरतां मॉस्टीनसाहेब मुंबईहून पुण्याला आले. माधवराव पेशव्यांना नजराणा दिल्यानंतर त्यांनीं ता. ६।१२।१७६७ रोजीं पुण्याहून गव्हर्नरसाहेबांना पत्र^२ लिहिलें. त्यांत असा मजकूर होता कीं, 'गोपिकाबाईच्या चिथावणीवरून राघोबाला समक्ष भेटोंत कैद करण्याचा माधवरावांचा विचार होता. पण सखारामबापूंच्या मध्यस्तीनें चुलत्या पुत्र्यांचा तूर्तातूर्त तह ठरला.' गोपिकाबाईच्या चिथावणीवरून माधवराव पेशवे आपल्या चुलत्याला समक्ष कैद करावयाला प्रवृत्त झाले, यावरून माधवरावांवर त्यांच्या आईचें केवढें वजन होतें, हें दिसून येतें. त्याचप्रमाणें गोपिकाबाईच्या आवडीनिवडीवर पेशव्यांच्या राज्यकारभाराचीं सूत्रें हालत होती, हेंही राघोबादादा व सखारामबापू यांच्या कारभारीपणाच्या राजीनामे देण्यावरून सहज दिसून येतें. माधवराव पेशव्यांचा कारभार विशेषतः गोपिकाबाईच्या तंत्रानें चालत होता असें लक्षणयास हरकत नाही.

६३. राज्यकारभाराच्या दृष्टीनें काय किंवा स्वार्थाच्या दृष्टीनें काय, गोपिकाबाई व माधवराव पेशवे एकच होते. जो स्वार्थ गोपिकाबाईचा तोच माधवरावांचा. जें हित गोपिकाबाईचें तेंच माधवराव पेशव्यांचें. आपलें कुटुंब या दृष्टीनें गोपिकाबाई व त्यांचा मुलगा माधवराव पेशवे यांची अशी स्थिति होती. त्यामुळे सदाशिवरावभाऊ किंवा राघोबादादा हे त्यांना आपले हितशत्रू असें वाटत होतें. हैदरअल्लीवरील पहिली स्वारी करून राघोबादादा व माधवराव पुण्यास तारीख ८ जून सन १७६५ रोजीं आले. पुढें आठ दिवस झाले नाहीत तोंच

१. अधिकारयोग पा. ३.

२. मराठे व इंग्रज पा. ४७.

चुलते पुतणे यांच्यामध्ये पुनः तंटा उपस्थित झाला. त्यांत राघोबादादांचे ह्मणणे असे होते कीं, राज्यावर आपला व माधवरावांचा सारखा हक्क आहे. तेव्हां निम्मे राज्य आपणांस द्यावे. माधवराव यांच्या मनांत राघोबादादांना कांहींच द्यावयाचे नव्हते. सर्व राज्य आपले आहे, दादांचा त्यांत कांहीं वांटा नाही, असे माधवराव यांचे मत होते. हे घरगुती तंटे सुमारे सहा सात महिने चालले होते. राघोबादादांना कांहीं एक न देतां त्यांना कैद करावे असेही माधवरावांचे प्रयत्न चालू होते. परंतु शेवटीं राघोबादादांनीं वांटणीचा आग्रह सोडला म्हणून या वेळेपुरती तरी त्यांची कैद वांचली. हा तंटा जूनपासून डिसेंबर महिन्यापर्यंत झाला. या अवधीतच ह्मणजे अक्टोबर महिन्यांत भाऊसाहेबांस पुण्यास आणले होते. राघोबादादा राज्याचा निष्ठा वांटा मागतात आणि सदाशिवरावभाऊ खरे ठरले तर तेही राज्याचा वांटा मागतील अशी परिस्थिति निर्माण झाली. अशा स्थितींत पर्वतीवर त्यांच्याबरोबर करारमदार करण्याची माधवरावांची इच्छा होती. परंतु ती भाऊसाहेबांनीं नाकवूल केल्यामुळे त्यांना तोतया ठरविण्याचे कारस्थान करावे लागले. सख्या चुलत्याला जो वांटा देण्यास तयार नाही तो चुलत चुलत्याची काय डाळ शिजू देणार ! अशा स्थितींत भाऊसाहेबांना तोतया ठरविण्यांत गोपिकाबाई व माधवराव यांचा भरभक्कम वैयक्तिक स्वार्थ होता.

६४. याशिवाय सदाशिवरावभाऊंबद्दल गोपिकाबाई व माधवराव यांच्या मनांत द्वेष व तेढ जास्त प्रमाणांत उत्पन्न व्हावयाला कारण म्हणजे पानिपतच्या लढाईत भाऊसाहेबांच्या मूर्खपणामुळे व उदामपणामुळे अपयश आले असे त्यांना वाटत होते. गोपिकाबाईंचा वडील मुल्गा विश्वासराव हा भाऊसाहेबांच्या कृतीमुळे मारला गेला. नानासाहेब या लढाईतील अपयशाने व पुत्रशोकाने हाय खाऊन मरण पावले, महाराष्ट्रातील कित्येक घराणीं बुडालीं, खजिना मोकळा पडला, कर्जाचा बोजा बसला, राज्यव्यवस्था विघडली. या सर्वांला सदाशिवरावभाऊ कारणाभूत झाले हे दुःख गोपिकाबाई व माधवराव यांना विसरतां येण्यासारखे नव्हते. शिवाय राज्याची अशी वाईट स्थिति झाली असतां

माधवरावांनी आपल्या शहाणपणाने त्याची घडी बसविली हे पाहून सदाशिवरावभाऊंनी आतां प्रकट होऊन राज्यावर अगर कारभारावर आपला हक्क सांगणे ही गोष्ट गोपिकाबाई व माधवराव यांना पूर्णपणे अनिष्ट होती. तेव्हां आपल्या नाशाला कारणीभूत झालेला व पुढे राज्याचा हिस्सा मागणारा सदाशिवरावभाऊ गोपिकाबाई व माधवराव यांना हितशत्रू वाटावा हे मानवी स्वभावाला अनुसरूनच होते. शाहुमहाराजांना तोतया म्हणण्यांत पूर्वी ताराबाईंचा हाच स्वार्थ होता. तसाच भाऊसाहेबांना तोतया ठरविण्यांत गोपिकाबाई व माधवराव यांचा पूर्ण स्वार्थ होता हे उघड आहे.

६५. आतां मुत्सद्यांविषयीं विचार करावयाचा म्हणजे त्यांच्यामध्ये नाना फडनविस, हरिपंत फडके, पटवर्धन मंडळी, वगैरे जी मंडळी होती ती चालू असलेल्या राज्यव्यवस्थेच्या दृष्टीनें विचार करणारी अशी होती. शिवाय चालू राज्याची घडी जोंपर्यंत बसलेली आहे तोंपर्यंतच राज्यकारभारांत सध्यां असलेल्या मुत्सद्यांचें अस्तित्व टिकणार होते हेही सत्य ते जाणून होते. माधवराव पेशवे गादीवर होते तोंपर्यंत त्यांच्या विश्वासाचें मुत्सदी-कारभारी-मंडळ होते. राघोबादादा कारभारांत आले तर त्यांचें निराळेंच मंडळ किंवा सदाशिवरावभाऊ आले तर त्यांचेंही निराळें कारभारी मंडळ होणार यांत संदेह नव्हता. अर्थात् चालू राज्यकारभारांत कोणत्याही कारणाने फरक पडणे हे त्या मुत्सदी मंडळाला वावडे होते, यांत कोणाचेंच दुमत होण्यासारखें नाहीं. अर्थात् त्या दृष्टीनें सदाशिवरावभाऊ खरे ठरणे म्हणजे ते कारभारांत येणे होय आणि ते कारभारांत आले म्हणजे त्यांचें कारभारीमंडळ निराळें होणे होय. अर्थात् सध्यांच्या मुत्सदी मंडळाचें अस्तित्व नष्ट होणे हे ठरल्याप्रमाणेंच होते. यामुळे मुत्सदी मंडळींना सदाशिवरावभाऊ खरे किंवा खोटे ठरविण्यांत आपल्या स्वतःच्या अस्तित्वाचा पहिल्यानें विचार करणे भाग होते. अनुबाईप्रमाणें त्यांच्या ठिकाणीं आंतड्याच्या मायेचा ऋळवळा नव्हता कीं ज्याच्यापुढे स्वतःच्या अधिकाराचा त्यांना विसर पडू शकेल; किंवा पार्वतीबाईप्रमाणें त्यांच्या ठिकाणीं भाऊसाहेबांविषयीं जिह्वाळ्याचें प्रेम नांदत नव्हतें, कीं ज्यामुळे त्यांनीं आपली अविकारलालसा सोडावी.

राजनीतीला किंवा राजमंडळाच्या धोरणाला राज्यव्यवस्थेत क्रांति घडवून न आणतां राज्याचा स्वार्थ सांभाळावा लागतो. राजाचें समाधान राखून राजनीति न्यायी दाखवावी लागते. अर्थात् अशा एकाद्या नाजूक प्रसंगी सत्याला असत्य ठरवून, हेंच सत्य व तोच खरा न्याय असें जगाला दाखवावें लागतें व त्यांतच मुत्सदीपणाचें खरें रहस्य दडून बसलेलें असतें. पेशवाईच्या वेळीं काय किंवा सध्यांच्या स्थितींत काय, मुत्सदीपणाचें लक्षण एकच असतें. कालमानाप्रमाणें पर्याय निराळे एवढाच काय तो भेद.

६६. कारभार पहाणाऱ्या मंडळींच्या अदलाबदलीबरोबर राज्यांतील इतर सरदार, आणि त्यांचें कारभारी मंडळ यांतही त्याप्रमाणेंच फेरबदल आपोआप होणार होता. राघोबादादा कारभारांत येते तर त्यांना महादजी शिंदे नको होते. त्यांच्या जागीं मानाजी फांकडे आले असते. नागपूरकर भोंसले यांच्यापैकीं राघोबादादांचें मुधोजीला पाठबळ होतें, परंतु माधवराव पेशव्यांना तो नको होता. माधवराव पेशवे व त्यांचे मुत्सदी नाना फडन-विस वगैरे यांना सावाजी भोंसले हा पाहिजे होता. एकंदरींत माधवराव पेशवे व त्यांचा राजपक्ष ह्मणून समजून चालणारे मुत्सदी यांच्या प्रेमांतले सरदार निराळे, त्यांचे मंत्री निराळे, अशी परिस्थिति जशी पेशव्यांची त्याचप्रमाणें राघोबादादांची होती. राघोबादादांच्या विश्वासाचे सरदार व मंत्री यांना राजपक्षाची मंडळी नेहमीं पाण्यांत पहात असत. राजपक्षाच्या बळावर व सत्तेवर राघोबादादांचा पक्ष दिवसेंदिवस कमकुंजत करण्यांत येत होता. या कामीं माधवराव पेशवे व त्यांचे मंत्री यांची बरीच बुद्धि खर्ची पडली होती आणि त्यांचा बंदोबस्त करणें हेंही मोठ्या खर्चाचें व अवाढव्य लष्करी सामर्थ्याचें काम होऊन बसलें होतें. अशा स्थितींत सदाशिवरावभाऊ खरे ठरते तर ते कारभारांत आले असते. पेशवाईचा कारभार त्यांच्या हातून न्याय्य मार्गानें काढून घेतां आला नसता. कारण त्यांना पेशव्यांच्या नायब दिवाणाचीं वखें छत्रपती शाहुमहाराज यांच्या-कडून पूर्वीच मिळालीं होती. त्या दृष्टीनें त्यांचा कारभारीपणाचा हक्क

कायम होता. भाऊ कारभारांत आले असते तर पटवर्धन मंडळी आणि भाऊसाहेब यांचे वैमनस्य असल्यामुळे ते अलग राहिले असते. माधवराव पेशव्यांना पटवर्धन मंडळी पाहिजे होती. मल्हाराव होळकर व भाऊसाहेब यांचेही वैमनस्य होते. पानिपतच्या लढाईच्या वेळीं होळकरांनीं व दुसऱ्या इतर सरदारांनीं जो आंगचोरपणा केला व ज्यामुळे अपयश येऊन राज्याचे कधीं भरून न येणारे नुकसान झाले, त्यांच्यावर गुन्हेगारी लादून त्यांची पारिपत्ये झालीं असतीं. त्यांत कोणकोणत्या सरदारांच्या व मुत्सद्यांच्या आहुती पडल्या असत्या याची भीति सर्वांनाच होती. भाऊसाहेब प्रकट झाल्यापासून या वेळपर्यंत त्यांना तोतया ह्मणण्यांत ज्यांनीं ज्यांनीं पुढाकार घेतला तेही गुन्हेगार ठरून कडक शासनाला पात्र ठरते. या गुन्हेगारींत प्रत्यक्ष माधवराव पेशवे, गोपिकाबाई वगैरे स्वशी मंडळीही सांपडण्याचा संभव होता. एकंदरींत राघोबादादा पुरवले, पण भाऊसाहेब नकोत अशी खुद्द पेशव्यांची व त्या वेळेच्या त्यांच्या राज्याच्या आधारस्तंभांची भावना होती. या सर्व भावी दिव्यांतून शीरसलामत पार पडण्याला भाऊसाहेबांना तोतया ठरविणे हा एकच मार्ग होता. या मार्गामुळे भाऊसाहेबांच्या आप्त मंडळींचा रोष माधवराव पेशव्यांवर व मुत्सद्यांवर होणार होता. पण तो त्या दिव्यापेक्षः किती तरी पटीने कमी त्रासाचा होता यांत शंका नाही.

६७. सदाशिवरावभाऊ खरे ठरविल्यानें सध्यांचे पेशवे व त्यांचे मुत्सद्दी यांच्या दृष्टीने राज्यकारभारांत व पेशव्यांच्या घरगुती व्यवहारांत जी भयंकर आपत्ति ओढवणार होती ती सामोपचाराने टाळण्याची शनिवारवाड्यांत वाटाघाट झाली. या संबंधी ऐतिहासिक लेखसंग्रह पान १०१७ पत्र नं. ५७९ यांत उल्लेख आहे. “मग सर्वांनीं इत्यर्थ केला कीं, पर्वतीस जाऊन (तोतयाशीं) करारमदार करून टाकावा. असा करारमदार वाडियांत झाला.” यावरून माधवराव पेशवे यांच्या मनांत भाऊसाहेबांबरोबर कांहीं करारमदार करावयाचे होते हे स्पष्ट दिसते. अर्थात् हे करारमदार ह्मणजे त्यांनीं कारभारांत पडूं नये, राघोबादादांप्रमाणे

कोठें तरी निवांत स्थान पाहून देव देव करीत वसावें या अर्थाचेच असू शकणार. ते खरे भाऊसाहेब नसते व तो कोणी तरी एकादा लुच्चा व खरोखरीचा तोतया असता, तर त्याच्या बरोबर करारमदार करण्याचें माधवरावांना कांहींही कारण नव्हतें. त्याला गुन्हेगार ठरवून हत्तीच्या पायाखाली देण्यास किंवा डोंगरी किल्ल्याची हवा खाण्यास माधवराव यांनी पाठविलें असतें. परंतु तसें न करतां तोतयाबरोबर 'करारमदार' करावे असें वाड्यांत माधवराव ठरवितात व आपण स्वतः पर्वतीवर त्याच्यापुढें न जातां मुत्सद्यांवर ती कामगिरी सोंपवितात, या सर्व गोष्टींवरून भाऊसाहेबांनीं मुत्सद्यांचे करारमदार मान्य केले नाहींत, ह्मणूनच त्यांनीं त्यांना तोतया ठरविलें हें उघड उघड दिसतें. या पुराव्यापेक्षां उघड उघड दुसरा पुरावा पत्रोपत्रीं मिळणें शक्य नाहीं, त्या वेळेच्या परिस्थितीवरूनच या गोष्टी ठरवाव्या लागतात. उलट पक्षीं ते खरे भाऊसाहेब असल्याबद्दल जबरदस्त पुरावा आहे. ते भाऊसाहेब नसल्याबद्दल जो राजपक्षाकडील पुरावा इतिहासांतून सांपडतो, तो मोठ्याभावड्या लोकांना फसविण्याच्या योग्यतेचाच आहे. पर्वतीवर मुत्सदी गेल्यानंतर त्यांनीं तेथील गोशाळेंत तोतयाला ठेवलें होतें. तेथून देवळांत आणलें. ते खरे सदाशिवरावभाऊ नसते व तो कोणी खराच तोतया असतां तर त्याला माधवराव पेशव्यांनीं पर्वतीवर उतरविलेंच नसतें. पुढें त्याला देवळांत आणल्यानंतर त्यालां मुत्सदी ह्मणाले 'तूं भाऊ तो नव्हेस. परंतु न कळे ! त्यास तूं काय असेल तें खरें बोल.' मग बेलभंडार त्याचे पुढें ठेविला. तेव्हां त्यानें साफ सांगितलें कीं, 'मी परिष्टिन्न कनोजा ब्राह्मण.' असें त्यानें सांगितल्याबरोबर सर्वांची खात्री झाली. मुत्सद्यांनीं या जबरदस्त (!) पुराव्यावर त्याला तोतया ठरविलें.

६८. गेलीं दोन वर्षे ज्या इसमानें नरवरापासून खानदेशांत येईपर्यंत भाऊसाहेब ह्मणवून घेऊन हजारों लोकांना फसविलें, कित्येकांकडून खंडण्या घेतल्या, मोठमोठ्या सरदारांकडून मानमरातब उपभोगला, तो इसम बेलभंडार पुढें ठेवतांच त्यांतील जादुमंत्रानें अगदीं मारून गेला व

मुत्सद्दी जें विचारतील तें खरें खरें सांगूं लागला. मुत्सद्दांच्या बेलभंडाच्याने इतक्या दिवसांची त्याची तपश्चर्या नष्ट झाली व तो कनोजा ब्राह्मण ठरून सदाशिवरावभाऊंचा तोतया बनला. हजारों माणसांना फसविणारा बदमाश तोतया बेलभंडाच्याच्या दर्शनानें जर सत्य ओक्कू लागला तर त्यांत अलौकिक सामर्थ्य होतें हें कोणीही कबूल करील. अशी सत्य कथन करावयाला लावणारी अलौकिक आणि अमोलिक वस्तु पेशवेसरकार हातावेगळी होऊं देणार नाहीं. असें असतां नारायणराव पेशव्यांचा खून ज्या वेळीं झाला व तो खून राघोबादादा व आनंदीबाई यांनीं करविला असा जो गुन्हा त्यांच्यावर मुत्सद्दांनीं लादला, त्या वेळीं त्यांनीं या बेलभंडाच्याचा कां उपयोग केला नाहीं ? या खुनाशीं आपला संबंध नाहीं असें राघोबादादा व आनंदीबाई शेवटपर्यंत सांगत असतां तीं गोष्ट असत्य आहे असें जर मुत्सद्दांना वाटत होतें, तर त्यांनीं या बेलभंडाच्याचा खात्रीनें उपयोग केला असतां व त्यांच्या तोंडांतूनच मुत्सद्दांना इष्ट असलेलें जें सत्य तें ताबडनोव बाहेर आलें असतें. भाऊसाहेबांना तोतया ठरविणारे जे मुत्सद्दी होते तेच नारायणरावांच्या वधाच्या वेळीं होते. त्यांच्यापैकीं एकही कमी झालेला नव्हता; तेव्हां 'ध' चा 'मा' कोणी केला आणि राज्याच्या लोभामुळें राघोबादादांनीं व आनंदीबाईंनीं हें अघोर कृत्य केलें किंवा काय, याचा कबुलीजबाब त्यांच्याकडून या बेलभंडाच्याच्या साधनानें अनायासेंच मिळाला असता. पण त्या वेळीं हा सोपा मार्ग ज्याअर्थी मुत्सद्दांनीं अवलंबिला नाहीं आणि या वेळीं फक्त भाऊसाहेबांना तोतया ठरविण्यापुरताच तो अवलंबिला त्याअर्थी लोकांची फसगत करण्यापुरताच हा बेलभंडाच्याचा फार्स होता हें निश्चित ठरतें. बेलभंडाच्यांतील दैविक सामर्थ्यापेक्षां अमक्याला अमुक बनवावें असें मुत्सद्दांना ज्यावेळीं वाटेल त्या वेळीं ते त्याला आपल्या बुद्धिसामर्थ्यावर तसें बनवूं शकत होते. ही अद्भुत जादू त्यांनीं हस्तगत केली होती ही गोष्ट मात्र खरी यांत शंका नाहीं.

६९. यावरून तोतया ठरविण्याकरतां जो राजपक्षाकडून पुरावा बाहेर आला तो निव्वळ खोटा व वनावट असाच आहे, असे स्पष्ट दिसून येते. हा राजपक्षाचा पुरावा विरुद्ध बाजूच्या भरभक्कम प्रत्यक्ष पुराव्यापुढे, समंजस मनुष्याच्या बुद्धीला थोडा तरी ताण पडण्याइतकासुद्धा महत्वाचा नाही. त्यांच्या पुराव्यांत भाऊसाहेबांचे हस्तअक्षर जमत नाही, स्वरूपांत फरक आहे, आवाजांत बदल आहे, वयांत साम्यता नाही, डोळ्यांत सारखेपणा नाही, शरीरबांधा निराळा आहे, किंवा बुद्धींत, माहितींत, राजकारणांत, चालचलणुकींत अमुक अमुक फरक, उघड उघड डोळ्याला दिसतो व मनाला पटतो असा कोणताच पुरावा पुढे आलेला नाही. शिवाय सर्व लोक त्यांना खरे भाऊसाहेब ह्मणत आहेत हे दरबारी लोकांना माहीत असूनही त्यांनी अमुक एका गोष्टीमुळे लोकांचे ह्मणणे खोटे आहे, असे दाखविणारा कोणताच महत्वाचा पुरावा पुढे आणला नाही. अशा तऱ्हेचा पुरावा लोकांपुढे मांडणे त्यांचे कर्तव्य होते. तो न मांडतां त्यांनी बेलभंडाच्या पुरावा पुढे आणला यावरूनच दुसरा कोणताही पुरावा त्यांच्याजवळ नव्हता, हेच सत्य ठरते.

७०. माधवराव पेशव्याच्या अमदानींत एकाच वेळेला या इसमाची चौकशी झाली नाही. वर्ष वर्ष, दोनदोन वर्षांच्या फरकाने वेळोवेळी त्याची चौकशी झाली. असे असतां जर तो कनोजा ब्राह्मण होता, व त्याच्या बापाचे नांव, आजीचे नांव, व त्यांचे राहण्याचे ठिकाण वगैरे सर्व पत्ता-मुद्दा दरबारच्या अधिकारी लोकांना समजला होता, तर त्यांनी छत्रपुराहून त्याच्या आईबापांना आणविले असते आणि अनुबाई व पार्वतीबाई यांना ते दाखवून त्यांची खात्री करून दिली असती. परंतु हा सोपा व सरळ मार्गही या दरबारी मंडळींनी व पेशव्यांनी अंगिकारिला नाही. यावरूनही तोतया ठरविण्यांत त्यांचे कांहीं गूढ कारस्थान होते हे उघड दिसते.

७१. याशिवाय बारभाईंच्या पुराव्याविरुद्ध दुसरी एक गोष्ट अशी आहे, कीं, ती दृष्टिआड करतां येण्यासारखी नाही. बारभाईंच्या कारस्थानाला ज्या वेळीं पुण्यास सुरवात झाली, त्या वेळीं कोणाच्या नांवानें राज्यकारभार चालवावा हा महत्वाचा प्रश्न होता. ज्या इसमाच्या नांवानें तो चालेल त्याच्या न्याय्य हक्कावरून राघोबादादांविरुद्ध राज्याची स्थिरस्थावरता बारभाईंना करावी लागणार होती. बारभाईंनीं राघोबादादांवर पुतण्याच्या खुनाचा आरोप लावून व लोकमतानें गुन्हेगार ठरवून त्यांना गादीला अपात्र ठरविलें. पण गादीवर योग्य इसम कोण आणावा कीं, जो आला असतां राघोबादादांचा पक्ष आपोआप ढिला पडेल, हा विचार बारभाईंच्या डोळ्यांपुढें नाचत होता. हे बारभाईं म्हणजे सामान्य इसम नव्हते. राघोबादादांसारख्या पराक्रमी पुरुषाला गादीवरून हांकलून लावून आपली सत्ता प्रस्थापित करतां येईल अशा लष्करी सामर्थ्याचे व बुद्धिचातुर्याचे असे ते होते. गादीवर कोणाला आणावें व कोणाच्या नांवानें राज्यकारभार चालवावा याचा विचारविनिमय ज्या वेळीं या बारभाईंमध्ये चालला त्या वेळीं प्रामुख्यानें सदाशिवरावभाऊंचें नांव पुढें आलें. राघोबादादांच्या छावणींतून प्रमुख प्रधान एका मागून एक असे पुण्याला ज्या वेळीं परत येऊं लागले, त्यावेळीं कांहीं तरी राज्यक्रांति होणार असें लोक अनुमान करीत होते. हें अनुमान म्हणजे मुत्सद्यांच्या खलवतांतून बाहेर पडणारें सारच होतें. “कोणी म्हणत’ कीं, सदोबा म्हणून जो नगरच्या किल्ल्यांत कैदेत आहे, त्याला मुक्त करून पेशव्यांचे गादीवर बसविणार. कोणी म्हणत कीं, सातारच्या राजाला मुक्त करणार.’ या म्हणण्यांत किती तरी अर्थ आहे. कित्येक लोकांना व बारभाईंतील कांहीं लोकांनाही सदाशिवरावभाऊंबद्दल अन्याय होतो असें वाटत असल्यामुळे तो दूर करावा या दृष्टीनें त्यांना पेशव्यांच्या गादीवर आणावें अशी त्यांची खटपट चालू होती. सदाशिवरावभाऊंपेक्षां सातारच्या महाराजांविषयीं जास्त

अन्धाय झाला आहे, तेव्हां त्याचें परिमार्जन व्हावें म्हणून त्यांना मुक्त करून गादीवर आणावें, असें दुसऱ्या पक्षाच्या लोकांना वाटत होतें. परंतु या गोष्टीचा पुढें जरी बारभाईंनीं पुरस्कार केला नाहीं, तरी यांतून एक गोष्ट मात्र सत्य ती बाहेर येते. ती म्हणजे नगरच्या किल्ल्यावरील सदावास पेशव्यांच्या गादीवर बसवावें ही होय. खरें पाहिलें तर ते खरे सदाशिवरावभाऊ नसते व तो जर कनोजा ब्राम्हण असतां तर त्याला गादीवर बसविण्याचा प्रश्नच उपस्थित झाला नसता. ते खरे सदाशिवरावभाऊ होते म्हणूनच ह्या प्रश्नाची चर्चा झाली. आतां ते गादीवर येण्यानें फायदा होईल किंवा मुत्सद्यांना हानिकारक होईल हा प्रश्न निराळा, पण ते खरे भाऊ होते म्हणूनच पेशव्यांच्या गादीचे हक्कदार होते, असाच निष्कर्ष निघतो. या गोष्टीवरूनही ते खरे सदाशिवरावभाऊ होते, पण त्यांना मुत्सद्दी मंडळी कांहीं गूढ राजकारणाकरतां उजेडांत आणीत नव्हती, हेंच खरें ठरतें.

७२. ही एकंदर परिस्थिति पहातां कारभारी मुत्सद्यांना राज्याच्या कारभाराच्या दृष्टीनें व घरगुती तंटेवखेडे निभावून नेण्याच्या दृष्टीनें खऱ्या सदाशिवरावभाऊंना तोतया ठरवावें लागलें. यावरून तोतया ठरविण्यांत माधवराव पेशवे व त्यांचे कारभारी यांचा वैयक्तिक व राजकीय स्वार्थ होता हें उघड आहे.

७३. माधवराव पेशवे व त्यांचे मुत्सद्दी यांनीं तोतया ठरविलेला इसम कनोजा ब्राम्हण नसून ते खरे सदाशिवरावभाऊ होते असाच निर्णय मुद्दा नंबर तीनवर निःशंकपणें द्यावा लागतो. मुंबईच्या गव्हर्नरसाहेबांनीं त्रयस्थ या दृष्टीनें जी चौकशी इ. स. १७७६ मध्ये केली त्या वेळीं सुद्धां त्यांचा निर्णय ते खरे सदाशिवरावभाऊ आहेत असाच होता. इतका वेळपर्यंत पेशवेदरबार मानीत असलेल्या तोतयाला जर न्यायाच्या कांट्यावर उभें केलें तर तो तोतया नाहीं, ते खरे भाऊसाहेब आहेत, असाच न्याय-देवता आपला कौल देईल.

७४. यथपर्यंत तोतयाच्या बंडाची मीमांसा झाली. या पुढे या इतिहासाला निराळें वळण लागलें, दिल्लीहून शाहुमहाराज दक्षिणेंत आले. त्यांना परसोजी भोंसले यांनीं पहिल्यानें मदत दिली. तेथून त गंगाथडीला आले. तोंपर्यंत राणी ताराबाई व त्यांचा राजपक्ष त्यांना तोतयाच ह्मणत होता. अर्थात् त्या वेळपर्यंत शाहुमहाराजांनीं ज्या हाऊचाली केल्या, त्या तोतयाच्या बंडाच्याच होत्या. परंतु गंगाथडीस ज्या वेळीं बापूजी भोंसले यांनीं त्यांची चौकशी केली व ते खरे असल्याबद्दल आपला निर्णय जाहीर केला, त्या वेळीं बंडाचें स्वरूप पालटलें. हिंदुपदपादशाहीचे कायदेशीर व सनदशीर खरे वारस ते आहेत असें ठरल्यामुळें त्यांना विरोध करणाऱ्या ताराबाई व त्यांचा पक्ष बंड ठरला. सनदशीर मार्गानें छत्रपतीकडून वखें घेऊन राघोबादादा पेशवेपदावर असतांना ते मुलुखगिरीवर गेले आहेत असें पाहून, गंगाबाईंना गरोदरपणीं पुरंदर किल्ल्यावर नेऊन ठेऊन त्यांच्या नांवानें बारभाईंनीं जो राज्यकारभार चालविला, तें बारभाईंचें बंडच होतें; परंतु शेवटीं गंगाबाईंना पुत्र झाला व तो राज्याचा खरा वारस असल्यानें त्या बंडाचें स्वरूप पालटलें. तसाच प्रकार सदर तोतयाच्या बंडाचा आहे. पूर्वीचे प्रकार गादीच्या वारसाहक्कासंबंधीं होते. परंतु पेशव्यांच्या गादीचे खरे मालक सर्वाइमाधवराव जन्माला आले असल्यामुळें गादीबद्दल प्रश्नच शिल्लक नव्हता. फक्त राज्यकारभार कोणी करावा याबद्दल तंटो राहिला. हा तंटो सामोपचारानें मिटण्यासारखा नव्हता, तो जेत्या पक्षाच्याच हातीं राहणार होता. परंतु न्याय अगर अन्याय हा नीतिशास्त्राचा स्वतंत्र विषय असल्यानें व विजयी पक्ष नेहमींच न्यायी असतो असें नसल्यानें, न्यायी पक्ष कोणाचा व अन्यायी पक्ष कोणाचा हें येथें पहाणें जरूर आहे.

७५. सदाशिवरावभाऊ खरे ठरून त्यांच्या नांवाची ज्या वेळीं द्वाही फिरली, त्या वेळीं असें प्रसिद्ध करण्यांत आलें कीं, ते आतां मुक्त होऊन 'पूर्वीप्रमाणें राज्यकारभार' पाहूं लागले.' हें वर्तमान चोर्हीकडे समजल्यानंतर हजारों अनुयायी त्यांच्या भोंवतीं गोळा झाले. हे लोक गोळा होण्यांत

पेशव्यांच्या राज्यांत कलह उत्पन्न करून ते राज्य आपण लुबाडावयाचें असा ध्वनि उत्पन्न होत नाही. यांतील हेतू स्पष्ट आहे. भाऊसाहेब हे पेशव्यांची गादी अगर पेशव्यांचें राज्य भाऊबंदी तंटे उत्पन्न करून गिळंकृत करणार नव्हते, तर ते प्रकट झाल्यानंतर आपला जो सनदशीर हक्क तो ते संपादन करू पहात होते. त्यांचा पूर्वीपासूनचा हक्क क्षणजे पेशव्यांचा कारभार पहाणें. गादीला मालक सर्वाईमाधवराव झालेच होते. त्यांचे कारभारी म्हणून ते राज्यकारभारांत येऊं पहात होते व हेंच त्यांचें येणें पुण्याच्या सध्यांचा मुत्सद्यांना नको होतें. भाऊसाहेब प्रकट झाल्यानंतर एकच प्रश्न शिल्लक राहिला. तो हा कीं पेशवाईचा कारभार सदाशिवरावभाऊंनीं पहावा किंवा नाना फडनविस यांनीं पहावा ? नानांना आपला अधिकार जावयाला नको होता. भाऊंना आपला अधिकार प्राप्त करून घ्यावयाचा होता. अर्थात् कारभाराच्या अधिकाराबद्दल भाऊ व नाना यांच्यांत कलह लागला. शाहुमहाराज प्रकट झाल्यानंतर त्यांचा अधिकार त्यांना मिळणें रास्त होतें, परंतु अधिकारलालसा जशी ताराबाईंना चिकटून राहिली व शाहु हा तोतया आहे असें शेवटपर्यंत त्यांनीं झटलें, त्याचप्रमाणें नानांनीं सदाशिवरावभाऊंना म्हटलें. तथापि आपला न्याय्य व सनदशीर हक्क मागणारा व त्याप्रमाणें प्रयत्न करणारा इसम बंडखोर होत नाही, तर त्याचे अधिकार न सोडणारेच न्यायदेवतेच्या मंदिरांत बंडखोर ठरतात. तोच प्रकार यापुढें येथें होणारा असल्यामुळें या पुढील इतिहास तोतयाचा बंडाचा नसून तो धर्मयुद्धाचा आहे

७६. सदाशिवरावभाऊ प्रकट होऊन त्यांनीं पेशवाईचा कारभार हातीं घेण्याचें जाहीर केल्यानंतर त्यांना व्यंकटराव घोरपडे वगैरे कित्येक मोठमोठे सरदार आपल्या सैन्यानिशीं रत्नागिरीस येऊन मिळाले. त्यांनीं नवीन फौज चाकरीला ठेवली व कोंकण प्रांत काबीज करण्याला सुरवात केली. त्यांनीं विजयदुर्ग व देवगड हे किल्ले हस्तगत केले. कोंकणपट्टीच्या समुद्रांत पेशव्यांचें आरमार होतें. त्यावर धुळप हा सरदार होता. त्यानें

आपलें आरमार भाऊसाहेबांच्या स्वाधीन केलें. नंतर त्यांनीं अंजनवेल व गोवळकोट हे किल्ले घेतले. भाऊसाहेबांनीं एकामागून एक असे किल्ले आपल्या अंमलाखालीं आणण्याचा सपाटा सुरू केला. ही बातमी पुरंदरास नाना फडनविस यांना समजतांच त्यांच्यावरोबर युद्ध करण्याची त्यांची तयारी सुरू झाली. त्यांनीं शिंदे होळकर यांना फौज बंद येण्याचे हुकूम सोडले; व ते येईतोपर्यंत भाऊसाहेबांच्या हालचालींना प्रतिबंध करण्याकरतां एका परभु सरदाराच्या हाताखालीं दोन हजार गारदी व आरब देऊन नानांनीं त्यांना भाऊंवर पाठविलें. ते अंजनवेलीच्या आसपास येतात तोंच लढाईला सुरवात होणार अशी चिन्हे दिसूं लागलीं. परंतु त्यांना भाऊसाहेबांनीं आपल्या पक्षाला सामील करून घेतलें. भाऊसाहेब जो किल्ला घेण्याकरतां जात तेथे त्यांच्या पुढें किल्लेदार हात जोडून येई व त्यांच्या स्वाधीन किल्ला करी. अशी परिस्थिति होऊं लागली. सुवर्णदुर्गाचा किल्ला हरिपंत फडके यांच्या पुतण्याच्या स्वाधीन होता व सुवर्णदुर्ग तालुक्याची मामलत बचाजीपंत बर्वे यांजकडे होती. सदाशिवरावभाऊंस हे दोघे सरदार अनुकूल झाले व त्यांच्या स्वाधीन तो प्रांत त्यांनीं केला. त्याचप्रमाणें भाऊंनीं देवरुखचें ठाणें घेऊन आंबाघांटावर चढून मलकापूरही हस्तगत केलें. नंतर उत्तर कोंकणावर स्वारी करून सर्व उत्तर कोंकण आपल्या अंमलाखालीं आणलें. त्या प्रांतांतील माणकर व सुर्वे हे सरदारही भाऊसाहेबांना मिळाले. पटवर्धन सरदारांपैकीं हरबाणा हेही त्यांच्या पक्षाला आले. मुंबईचे इंग्रज, करवीरकर व हैदर यांचीही सहानुभूति भाऊसाहेबांना मिळाली. राघोबादादांचा दत्तक पुत्र अमृतराव हा आपल्या सैन्यानिशीं भाऊसाहेबांकडे येऊन त्यांना मिळाला. राघोबादादांचेही सदाशिवरावभाऊंना उत्तेजन^१ होतें. या वेळीं त्यांच्याजवळ बीस हजार फौज झाली. सिंहगडही अनुकूल होण्याचा रंग दिसूं लागला. तेव्हां बोरघाट चढून त्यांनीं राजमाचीचा किल्ला हस्तगत केला व तेथून

पुण्यावर चाल करून जाण्याचा त्यांनी प्रयत्न चालविला. ही हकीकत इ. स. १७७६ च्या आक्टोबर महिन्याच्या सुमारास झाली.

७७. सदाशिवरावभाऊ खरे असून त्यांनी पेशव्यांच्या राज्याचा कारभार हाती घेतला आहे, अशी रत्नागिरीस इ. स. १७७६ च्या मार्च महिन्याच्या सुरवातीला द्वाही फिरली व तेव्हांपासून आक्टोबर महिन्यापर्यंत सुमारे सहा सात महिन्यांच्या अवधीत सदाशिवरावभाऊंनी सर्व कोंकण प्रांत आपल्या अंमलाखाली आणून इंग्रज, हैदर, वगैरे स्वतंत्र सरकाराशी स्नेह जोडले आणि पुण्यावर चाल करून जाण्याइतकी आपली तयारी केली. इतकी सर्व परिस्थिति निर्माण होईतोपर्यंत नाना फडनविस गप्प बसले. त्यांनी हें तोतयाचें बंड ताबडतोब मोडण्याचा जोराचा प्रयत्न केला नाही, यांतही एक मोठा मुत्सद्देगिरीचा डाव होता. हें बंड मोडण्याकरतां महाराष्ट्रांतल्या एकाद्या सरदाराची योजना केली असती व त्याच्यावरच विसंबून राहिले तर कदाचित् आपली फसगत होईल अशी नानांना शंका होती. तो सरदार खऱ्या भाऊसाहेबांना पाहून त्यांना फितुर होईल अशी धास्ती नानांना वाटत होती. या बाबतीत नाना आपल्या पक्षातील पटवर्धन, हरिपंत फडके वगैरे सरदारांवरही विश्वास ठेवण्याला तयार नव्हते. त्यांना आपल्या पूर्ण विश्वासांतला सरदार पाहिजे होता. नानांची होळकरांपेक्षा महादजी शिंद्यांवर जास्त भिस्त होती. परंतु राघोबादादांच्या बाबतीत शिंदे-होळकरांचें डळमळीत धोरण नानांना दिसून आलें. त्यामुळे ते विचंचनेत होते. महादजीच्या पराक्रमाबद्दल व युद्धसामर्थ्याबद्दल नानांना कोणतीच शंका नव्हती. त्यांनी आपल्या मनानें कामगिरी हाती घेतली म्हणजे त्यांत हटकून यश येणार ही त्यांची बालंबाल खाली होती. यामुळे ते त्या गोष्टीला तयार होईपर्यंत नाना काळजीतच होते; म्हणून त्यांनी हें सदाशिवरावभाऊंचें बंड मोडण्याकरतां त्वरित दक्षिणेंत येण्याबद्दल शिंद्यांना पत्रें लिहिलीं व त्याचप्रमाणें होळकरांनाही लिहिलीं. परंतु ते येईतोपर्यंत सदाशिवरावभाऊंच्या बंदोबस्ताकरतां नानांनी कांहीं पायदळ व तोफा देऊन

भिवराव पानशे यांस रवाना केलें. दसऱ्याच्या सुमारास शिंदे व होळकर यांच्या स्वाऱ्या पुरंदरास येऊन दाखल झाल्या. नानांनीं महादजींचा रुसवा काढून टाकला, तेव्हां सदाशिवरावभाऊंवरील मोहिमेचा सर्व भार त्यांनीं आपल्या शिरावर घेतला; व तेथून ते पानशे यांच्या मदतीस राजमाची किल्ल्याकडे रवाना झाले.

७८. सदाशिवरावभाऊ हे नाझलाजानें युद्धाला प्रवृत्त झाले होते. त्यांची युद्धाची तयारी कारभाऱ्यांविरुद्ध होती. कारभाऱ्यांचें बंड मोडण्याकरतां त्यांना आपसांत लढणें प्राप्त झालें होतें. युद्ध न होतां पेशवाईचा कारभार त्यांच्या हातीं आला असतां तर त्यांना तो पाहिजे होता. ही भाऊसाहेबांची मनःस्थिति समजण्याइतके कारभारी धूर्त होते. महादजी शिंदे राजमाचीला आपल्या सैन्यासह जाऊन पोहोचेंपर्यंत सदाशिवरावभाऊंनीं पुण्यावर येऊं नये, याकरतां नानांचें गुप्त कारस्थान सुखं होतें. सदाशिवरावभाऊ ' राजमाचीस असतां पुरंदरच्या कारभारी लोकांनीं तो तेथें कांहींसा ठरावयाकरितां भुलथापीनें तहाचें बोलणें लाविलें. ' या तहाच्या वाटाघाटीवर भाऊंचा विश्वास बसला. लढाई न करतां पेशवाईचा कारभार आपल्या हातीं जर येईल तर तो त्यांना प्रिय होता. इकडे तहाचें बोलणें लावून विश्वासघातानें आपलेच कारभारी आपल्यावर हल्ला करतील एवढे अंतःकरणशून्य व नीतिमत्ता कोळून प्यालेले हीन वृत्तीचे ते असतील याची कल्पना त्यांना आली नाहीं. कारभाऱ्यांनीं तहाचें बोलणें लाविलें, त्याअर्थीं आपसांतील लढाई टळून अधिकाराच्या बाबतींत तडजोड होईल अशी स्थिति दिसून येऊं लागली, तेव्हां भाऊसाहेबांकडील सैन्य बेसावध राहिलें. एवढ्या अवधींत शिंद्यांचें सैन्य राजमाचीला आलें. भाऊसाहेब यांना लढाई करण्याच्या पूर्ण अज्ञानावस्थेंत व बेसावध स्थितींत ठेऊन शिंद्यांनीं त्यांच्यावर अकल्पित हल्ला केला. त्यामुळें भाऊसाहेबांचें सैन्य व सरदार गांगरून गेले व ते कोंकणांत पळाले. राजमाचीच्या पायथ्याला भाऊसाहेबांचा गोटा होता त्यावर शिंद्यांनीं हल्ला केला व शेंकडों लोकांची कत्तल केली. त्यामुळें सर्व लोक सैरावैरां पळत सुटले. एकाएकीं विश्वासघातानें

केलेल्या हल्ल्यामुळे भाऊसाहेब हताश झाले व तेथून त्यांनी पळ काढला. ते शिवांच्या सैन्याच्या कोंड्या चुकवीत चुकवीत वेलापुरास आले. तेथून गलबतांत बसून ते मुंबईस इंग्रजांच्या आश्रयास जात असतां मार्गांत रघोजी आंग्रे यांनी ते गलबत पकडले, तेव्हां भाऊसाहेब व त्यांच्या समागमें असलेले लोक त्यांच्या स्वाधीन झाले. नंतर त्यांना घेऊन आंग्रे पुण्यास निघाले. त्या वेळीं भाऊसाहेबांनी आपली चौकशी झाल्याशिवाय आपणास शासन होऊं नये असें वचन आंग्रे यांचेकडून घेतलें. त्या वेळीं त्यांच्याबरोबर व्यंकटराव घोरपडे व हरबाण्णा हे होते. त्यांना आंग्रे यांनी सोडून दिलें. सदाशिवरावभाऊंना पुण्यास आणीत असतां वाटेंत महादजी शिंदे भेटले व त्या उभयतांनीं त्यांना पुण्यास आणलें.

७९. भाऊसाहेब यांना आपल्या हद्दींतून पकडून आंग्रे यांनी पुण्यास नेले हें वर्तमान मुंबईच्या गव्हर्नरांना समजल्याबरोबर त्यांनी आंग्र्यांना खलिता लिहिला. त्यांत 'सदाशिवरावभाऊंना आमच्या स्वाधीन करावें व तसें न केल्यास आहीं तुमचेवर स्वारी' करूं ' असा मजकूर होता. अर्थात् या इंग्रजांच्या चढाईच्या धोरणामुळे कारभाऱ्यांस मोठा पेंच पडला. या सदाशिवरावभाऊंच्या बंडांत मुंबई सरकार भाग घेईल असें कारभारी मंडळींना वाटत नव्हतें. कारण तारीख १ मार्च सन १७७६ रोजीं कारभारी व गव्हर्नर-जनरल यांच्यामध्ये जो पुरंदरचा तह झाला, त्या तहामुळे मुंबई सरकाराला पेशवाईच्या कारभारांत ढवळाढवळ करतां येणार नाहीं, अशा कारभाऱ्यांची समजूत होती. कारण पुरंदरच्या तहामुळे इंग्रज सरकाराला सहा लक्षांच्या उत्पन्नाचा मुलुख पेशवेसरकारकडून मिळाला होता; व त्यांत ज्या अटी होत्या त्यांत 'राघोबादादा किंवा पेशवेसरकारचे राज्यांतील कोणत्याही बंडखोर किंवा फितुर इसमास इंग्रजांनी मदत देऊं नये' असें एक कलम होतें. अर्थात् सदाशिवरावभाऊ यांना कारभारी तोतया ह्मणतात, ह्मणून ते पेशवेसरकारचे बंडखोर, तेव्हां इंग्रजांना या तहाविरुद्ध त्यांना मदत करतां येणार नाहीं असें कारभाऱ्यांना वाटणें स्वाभाविक होतें. परंतु मुंबई सरकारची सदाशिवराव-

भाऊ खरे असल्याबद्दल खात्री झाल्यामुळे व ते खुद्द पेशवे असल्यामुळे, पेशवे-सरकारचे ते बंडखोर ठरत नाहीत, उलट कारभारी हेच बंडखोर ठरतात म्हणून पुरंदरच्या तहानें मिळालेल्या सहा लक्ष उत्पन्नाच्या मुलखाची पर्वा न करतां, कारभारी अन्याय करीत आहेत असें पाहून, मुंबईच्या गव्हर्नरानें आंग्र्यांना तंबी दिली व लढाईविषयीं उचल खाल्ली. हा प्रकार पाहून पुरंदरच्या कारभाऱ्यांना हें एक नवीन संकट उत्पन्न झालें असें वाटलें.

८०. महादजी शिंदानें आपल्या तरवारीच्या बळावर सदाशिवरावभाऊंचा पराभव केला व त्यांना पकडून पुण्यास आणलें, तेव्हां पराक्रमी पुरुषाच्या तरवारीचें काम संपलें होतें. आतां यापुढें नानांच्या मुत्सद्देगिरीचा पराक्रम किती जहाल आहे हें या पुढील कारस्थानी लढाईच्या यशावर ठरणार होतें. नानांना स्वतःचें डोकें वांचवावयाचें होतें. आपल्या साथीदारांना सांभाळावयाचें होतें. अधिकार जाऊं द्यावयाचा नव्हता. मुंबई सरकार लढाईला उद्युक्त झाल्यामुळे त्याचें नाक कापावयाचें होतें. व इतकें सर्व सांभाळून आंग्रे यांनीं भाऊसाहेबांना दिलेलें वचन पूर्ण पाळलें हें दाखवावयाचें होतें. या सर्व दिव्यांतून शौरसलामत निभावून जाण्याचा मार्ग नानांना काढावयाचा होता. त्याच्या यशावरच त्यांचें भवितव्य अवलंबून होतें. या दृष्टीनें नानांनीं आपल्या कारस्थानी चक्रव्यूहाची रचना चालविली.

८१. आंग्र्यांनीं सदाशिवरावभाऊंना तारीख १ नोव्हेंबर^१ रोजीं पकडलें. शिंदांची व आंग्र्यांची खालापुरीं तारीख १३ रोजीं गांठ पडली. दोन तीन दिवसांत ते पुण्याला पोचतील असा त्यावेळीं अंदाज होता.^२ परंतु शिंदे व आंग्रे यांना पुण्यास येण्यास पांच सात दिवसांचा जास्त काल लागला. ते ता. २३^३ रोजीं पुण्याजवळ संगमावर आले. आंग्रे व शिंदे यांना पुण्यास यावयाला दिवसगत लागले. यास्तव 'तोतयास घेऊन आंग्रे येत नाहीत' म्हणून पुण्यांत नाना प्रकारचीं मनस्वी वर्तमानें उठूं लागलीं होती. यावरून सदाशिवरावभाऊंच्या पंधरा वीस दिवसांच्या सहवासानें आंग्र्यांचें मन बद-

ल्लें होतें व आपल्या वचनाप्रमाणें कारभारी वागतील किंवा नाहीं याची त्यांना शंका वाटत होती असें दिसतें. परंतु आंग्रे पुण्यास येण्यापूर्वीच त्यांच्या वचनाप्रमाणें तोतयाची पुन्हां चौकशी करण्याचें ज्याअर्थी पुण्याच्या कारभारी मंडळींत ठरलें ^१ त्याअर्थी योग्य चौकशीची व्यवस्था झाल्याशिवाय व त्या बाबतींत मुंबई सरकारचें समाधान झाल्याशिवाय आंग्रे सदाशिवरावभाऊंना कारभार्यांच्या ताब्यांत द्यावयाला तयार नव्हते असें दिसतें. मुंबई सरकारानें आंग्र्यांना तंबी दिली होती व सदाशिवरावभाऊंना आपल्या ताब्यांत देण्याची त्यांची मागणी होती. अर्थात् ती मागणी त्यांनीं मार्गे घेतल्याशिवाय जर भाऊसाहेबांना कारभार्यांच्या ताब्यांत आंग्र्यांनीं दिलें असतें तर ते पुढील युद्धप्रसंगाला जबाबदार झाले असते. म्हणून ती आपत्ति टाळण्याकरतां नानाकडून मुंबई सरकारची समजूत होणें जरूर होतें. त्या वेळीं कलकत्ता सरकारचे वकील व पुरंदरचा तह घडवून आणणारे कर्नल अँटन साहेब पुण्यास होते. त्यांनीं सदाशिवरावभाऊंची योग्य प्रकारें चौकशी केली जाईल अशी मुंबई सरकाराला हमी दिल्यानंतर व त्यांनीं ती मान्य केल्याचें समजल्यानंतर रघोजी आंग्र्यांनीं सदाशिवरावभाऊंना नानांच्या स्वाधीन केलें असावें असें स्पष्ट दिसतें. पुण्यास येण्याला दिवसगत लागले याचें कारण हें आहे. सदाशिवरावभाऊ पुण्याला येण्यापूर्वी मुंबई सरकारला पसंत पडेल अशी चौकशी कमिटी नेमली गेली होती व त्या कमिटीचें काम योग्य रीतीनें होतें किंवा नाहीं, हें पहाण्याकरतां त्यावर कर्नल अँटन ह्यांची योजना ^२ झाली होती.

८२. सदाशिवरावभाऊ यांना तोतया ठरविण्याच्या चौकशी कमिटींत सत्तावीस पंचांची निवड झाली होती. त्यांत रामशास्त्री प्रभुणे न्यायाधीश, गोपीनाथ दिक्षीत, हरिपंत फडके, बाबूजी नाईक वारामतीकर वगैरे बडी बडी मंडळी होती. हे लोक चालू पेशवेसरकारचे आधारस्तंभच होते. ज्यांच्या निर्णयावर कोणालाही शंका घेतां येणार नाहीं एवढी थोर थोर मंडळी या चौकशी कमिटींत होती. या चौकशी कमिटींत जे लोक होते

१. ऐ. ले. सं. पत्र नं. १९१४. २. महादजी शिंदे यांचें चरित्र पा. १२७.

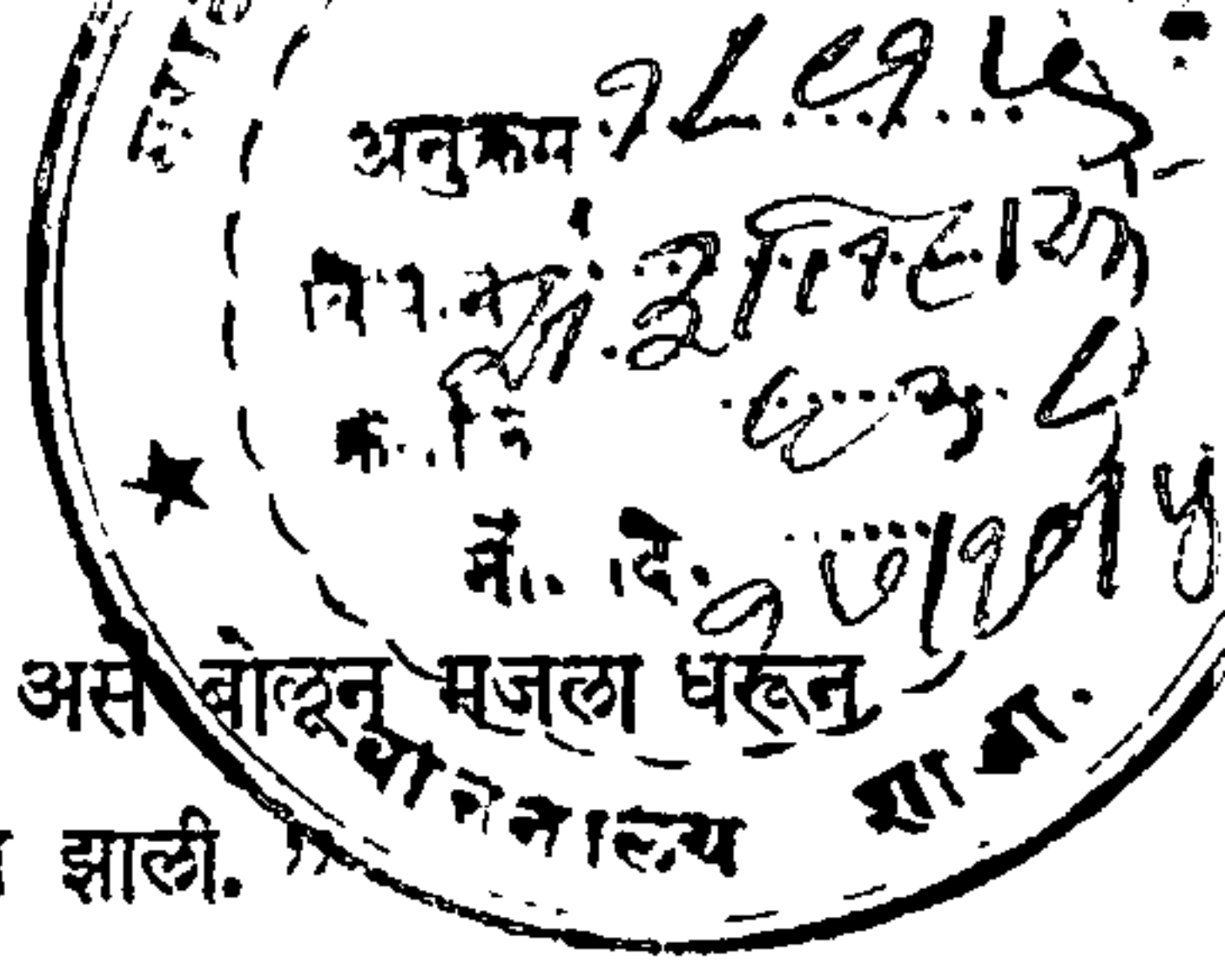
त्यांना निवडण्याच्या बाबतीत नानांनी आपलें कौशल्य खर्च केलें होतें. माधवराव पेशव्यांनी सदाशिवरावभाऊंना इ. स. १७६६ मध्ये तोतया ठरविल्यानंतर सांप्रतच्या चौकशी कमिटीच्या वेळेपर्यंत ज्यांनी त्यांना पाहिलें नव्हतें असेच पंच पसंत करण्यांत आले होते. याचा हेतू एवढाच दर्शविण्यांत आला होता कीं मध्यंतरी ज्यांनी तोतयास पाहिलें असेल व ज्यांचा परिचय झाला असेल त्यांचें न्याय देतांना कोणत्यातरी कारणानें मन संशयित राहिल व त्यांना न्यायाचा निकाल खरा सांगतां येणार नाही. अनुवाई, रामचंद्र नाईक, कोल्हटकर, हरबा अण्णा पटवर्धन, ही मंडळी तर तोतयास मदत केल्याबद्दल गुन्हेगारच ठरली होती. तेव्हां त्यांचा शिरकाव या चौकशी कमिटींत होणेंच शक्य नव्हतें. या चौकशी कमिटीचें काम तारीख १२ डिसेंबर पासून कर्नल अॅप्टन यांच्या समक्ष रीतसर सुरू झालें. दरम्यान या चौकशी कमिटीच्या परीक्षेचीं उत्तरे तोतयाकडून तोंडपाठ होण्याकरतां व तोतया ठरविण्याबाबत कागदपत्रांचे पुरावे हजर करण्याकरतां कारभाऱ्यांनी तोतयाची रंगी तालीम घेण्याला सुरवात केली.

८३. याविषयीं पटवर्धन यांचा पुण्यांतील कारकून शिवाजी बाबाजी यानें तारीख ८ डिसेंबर रोजीं गंगाधरराव पटवर्धन यांस मिरजेस पत्र^१ पाठविलें त्यांतील मजकूर पुढें लिहित्याप्रमाणें आहे. “ तोतयाचा मजकूर लिहून पाठवावा ह्मणोन लिहिलें, त्यास तोतया पुण्याजवळ आल्यावर चौकशी हांत होती. राजेश्री बापोजी नाईक वारामतीहून अद्यापि आले नाहींत. राजश्री धोंडोबा अप्पा पुरंधरे आले आहेत. ते व वेदशास्त्रसंपन्न राजश्री रामशास्त्री व गोपीनाथ दिक्षीत व आपल्या मातबर आसाम्या जुने जुने पाहून नांविनीशी लिहून त्यांत राजश्री हरिपंत तात्या, व महादजीपंत गुरुजी वगैरे सत्तावीस असामी नेमणूक होती व शिवाय बहुतच होते. बेलभंडार घेऊन गेले होते. त्यास इमान प्रमाण दिलें. “ तुम्ही सत्य असेल तें सांगणें. भाऊसाहेब असल्यास सर्वास पाहिजेत. आम्ही इमान देतो. तिळमात्र वांकडी गोष्ट होणार नाही. ” येणेंप्रमाणें बोलून चालून इमानप्रमाण दिलें. आणि त्याच्या डोईवर बेल भंडार

घातला कीं, सत्य असेल तें सांगणें. त्यानें स्पष्ट सांगितलें व लिहून दिलें जे, छत्रपुराजवळ कनोल गांव आहे. तेथील आपण. आपलें नांव सुकलाल. बापाचें नांव रामनन्दा, आईचें नांव मन्मथा. जात कनुजा. येणेंप्रमाणें लिहून दिलें व खातरजमा जाहली. आतां कांहीं संशय राहिला नाही. आज अथवा उद्यां शहरांत फिरवून अप्रतिष्ठा करून पारपत्य करणार. ”

८४. तोतयाकडून वरीलप्रमाणें कनोजा ब्राह्मण असल्याबद्दल यावेळीं. तोंडी जबाब व लेखी कागद बेलभंडाच्या साधनानें घेतला. ही हकीकत इ. स. १७७६ च्या डिसेंबर महिन्याच्या ७ तारखेस घडली. परंतु इ. स. १७६५ च्या आक्टोबर महिन्याच्या १५ तारखेस कारभाऱ्यांनीं बेलभंडाच्या चौकशी-करतां जो फार्स केला होता त्याची ही अकरा वर्षांनंतर पुनरावृत्तीच होती. ती कशाकरतां होती व त्यांत त्यांना काय साधावयाचें होतें हें पुढें येईलच. परंतु येथें पूर्वीच्या चौकशीच्या फार्साची माहिती असलेलें पत्र तुलनात्मक दृष्टीनें पहाण्याकरतां येथें देणें प्राप्त आहे. हें पत्र तारीख १७ आक्टोबर सन १७६५ रोज गुरुवारीं पुण्याहून हरी गोविंद यांनीं मिरजेस गोविंद हरी यांस लिहिलेलें आहे.

८५. “ नाशिकाचें खूळ ? पुण्यास आलें. चार पांच रोज लोकांनीं पाहिलें. परंतु कोणासही ओळख पुरेना. भवति न भवति करितां करितां कोणासच थांग न लागे. मग सर्वांनीं इत्यर्थ केला कीं, पर्वतीस जाऊन करारमदार करून टाकावा. असा करारमदार वाडियांत झाला. मग शु. १ स मंगळवारीं थोरले मुत्सदी व शास्त्री मिळोन गेले. पर्वतीस देवळांत जाऊन मग त्या गृह-स्थास गोशाळेंतून आणिला. देवापुढें बसवून रामशास्त्री वगैरे यांनीं बोलाविला कीं, ‘तूं भाऊ तो नव्हेस. परंतु न कळे! त्यास तूं काय असेल तें खरें बोल.’ मग बेलभंडार त्याचे पुढें ठेविला. तेव्हां त्यानें साफ सांगितलें कीं, ‘मी परि-च्छिन्न कनोजा ब्राह्मण. तिकडील वतनदार. भाऊ वतनाचें काजिये करूं लागले तेव्हां मी घरांतून रुसून निघालों तो नरवरास वाणियाचे दुकानीं बसलों. तेथें

एक दोन अदमी आले त्यांनीं भाऊसारिखा दिसतोस असे बोलून मजला धरून हे नाना प्रकार केले. मग सर्वांची निशा शपथेवरून झाली.

८६. याप्रमाणें तोतयाची रंगी तालीम कारभारी घेत होते. अशा प्रकारें तालीम देऊन तयार केलेला तोतया ता. ११ डिसेंबर सन १७७६ इ. रोजीं पंच कमिटीपुढें ठेवण्यांत आला. कमिटीनें पांच दिवसपर्यंत तोतयाची चौकशी केली. अर्थात् सत्तावीस इसमांची ती चौकशी असल्यामुळें त्यांतील प्रश्नोत्तरें भाऊसाहेबांच्या वेळच्या विविध प्रसंगासंबंधीं असतील यांत संदेह नाहीं. तारीख १७ डिसेंबर रोजीं सर्व पंच कमिटींतील पंचांची एकवाक्यता झाली व शेवटीं तो खरा तोतया ठरून त्याला पंच कमिटीनें देहांत शिक्षा ठोठावली. पार्वतीबाईनाही तो दाखविण्यांत आला. त्यांनींही तो तोतया असल्याचें सांगितलें. ज्यांना ज्यांना संशय होता, त्यांना त्यांना तो दाखविण्यांत आला. दुसरें दिवशीं हणजे ता. १८ डिसेंबर रोजीं सकाळीं तोतयाला गाड्यावर घालून बाजारांतून फिरविला. आणि चार घटिका दिवसास मेखसूनें डोकें फोडून मारिला. अशा प्रकारें तोतयाचा अंत झाला.

८७. पंच कमिटीच्या चौकशींत तोतयासंबंधीं एक अद्भुतरम्य गोष्ट प्रकाशांत आली. ती हणजे पूर्वीच्या सर्व चौकशींत सुखलाल कनोजा ब्राह्मण हणून जो ठरलेला व इतके दिवस गाजलेला जो तोतया तो बाजी^२ गोविंद या नांवाचा निघाला. ऐन चौकशीच्या शेवटीं सुखलाल या ऐवजीं बाजी गोविंद या नांवांत जी क्रांति झाली त्यांतच तोतयाच्या बंडाचें आणि नाना फडन-विसांच्या अलौकिक बुद्धिमत्तेचें व चातुर्याचें रहस्य सांठलेलें आहे. ज्याप्रमाणें नांवांत फरक झाला त्याप्रमाणें जातींत व राहण्याच्या मूळ गावांत फरक पडला. एक सुखलाल कनोजा ब्राह्मण हणून उत्तरेला बुंदेलखंडांत राहणारा, तर बाजी गोविंद हा सोनार जातीचा दक्षिणेंत महाराष्ट्रांत राहणारा. असा उत्तर-दक्षिणेइतका जे फरक पडला त्याच्या मुळाशीं काहीं तरी एक खोल

१ ऐ. ले. सं. पान २७२०. २ नातुकृत महादजी शिंदे यांचें चरित्र

राजकारण असलें पाहिजे असा तर्क केल्यास तो अयोग्य ठरणार नाही. म्हणून त्यासंबंधीं दुसरे इतिहासकार व बखरीकार काय काय म्हणतात हें पहाणें इष्ट आहे.

८८. तोतयासंबंधीं सध्यां जी माहिती उपलब्ध आहे ती सर्व एकत्रित करून वाचल्यास असें दिसून येतें कीं, तोतयाच्या बंडाचा प्रारंभ रत्नागिरी-पासून झाला. त्याच्याबरोबर पेशवे दरबारनें नियोजित केलेल्या महादजी शिंद्यांनीं लढाई दिली. त्यामुळें तो पळून गेला. त्याला रघोजी आंग्यानें कुलाब्याजवळ जहाजांत पकडलें. तेथून त्याला पुण्यास आणलें. त्याची तेथें पंच कमिटीपुढें चौकशी झाली. चौकशींत तो तोतया ठरला व त्याला देहांत शिक्षा झाली. येथपर्यंत सर्व इतिहासकारांची एकवाक्यता आहे. परंतु तोतया हा खरा कोणत्या जातीचा होता, त्याचें खरें नांव काय होतें; त्याला देहांत शिक्षा दिली, परंतु ती कोणत्या प्रकारची होती; कोणत्या गांवीं देहांत परिपत्यानें त्याचा अंत करण्यांत आला; या मुख्य व महत्त्वाच्या मुद्यावर मात्र इतिहासकारांची एकवाक्यता नाही.

८९. या बाबतींत ग्रॅट डफसाहेब आपल्या मराठ्यांच्या बखरींत^१ म्हणतात “ मारिला तो ब्राह्मण होता. यास्तव पुण्यांतील ब्राम्हण आपल्याकडे ब्रम्हहत्येचा दोष न यावा म्हणून कोणी म्हणत कीं, ‘ तो सोनार होता. ’ कोणी म्हणत कीं, ‘ तो ब्राम्हण होता यास्तव तो हत्तीच्या पायीं दिला नाही, ’ परंतु त्या अन्यायाची शिक्षा लोकांत दाखवावयासाठीं अहमदनगरच्या किल्ल्यांत त्यास पाठवून उपोषणादि दुःख देऊन मारिला, आणि तेथें कोणी एक सोनार महा अपराधी होता त्यास जिवें मारावें अशी आज्ञा झाली होती, तो त्या सदोबावदल मारिला. ” या माहितीप्रमाणें ब्राम्हण तोतयास पुण्यास मारलें नाही. त्याच्या ऐवजीं एका सोनारास नगरच्या किल्ल्यांतून आणून पुण्यास हत्तीच्या पायाखालीं देऊन मारलें असें डफसाहेबांचें म्हणणें आहे. खऱ्या तोतयास नगरच्या किल्ल्यावर

उपोषणादि दुःख देऊन मारलें. पेशव्यांच्या^१ बखरींत निराळीच माहिती आहे. 'कोणाची ओळख भाऊसाहेब म्हणून पुरली नाही. असें झालें. नंतर तोतयास कैद करून पायांत बिडी ठोकून किल्ले सिंहगड येथें पोंचविलें. त्याच्या अगोदर सखारामबापू त्याच किल्ल्यावर होते. तेथें तोतयास पोंचविलें. तोतयाचा अंत किल्ल्यावर झाला.' या माहितीवरून तोतया सिंहगडावर मेला असें होतें. खरे शस्त्रयांनीं प्रसिद्ध केलेले पटवर्धनांचें दप्तर पाहिलें तर त्यांत तोतयास पुण्यास मेखसूंखालीं ठार मारलें असें आहे. अर्थात् डफच्या माहितीप्रमाणें हत्तीच्या पायाखाली दिलेले नाही. एकंदरींत तोतयाच्या मृत्यूची ठिकाणें पुणें, अहमदनगर व सिंहगड हीं जशीं तीन दाखविण्यांत येतात त्याचप्रमाणें हत्तीच्या पायाखालीं देऊन मारलें, मेखसूंखालीं डोकें फोडून मारलें व उपोषणादि दुःख देऊन मारलें अशा तीन प्रकारच्या तोतयाच्या पारिपत्याच्या शिक्षा दिसतात. वस्तुतः ज्या ठिकाणीं मतभेद होण्याचा संभव नाही त्या ठिकाणींच बरोबर मतभेद आहे. अर्थात् राजकारणी मुत्सद्यांच्या कारस्थानाचीं मुळें त्याच ठिकाणीं आहेत हें उघड दिसतें.

९०. तोतयाला देहांत शिक्षा दिल्यानंतर लगेच एक दोन दिवसांत 'तोतया पतित ह्णून त्याच्या पंक्तीला जे जे ब्राह्मण जेवले त्यांना त्यांना प्रायश्चित्त देण्याचें फर्मान त्या वेळेचे धर्ममार्तंड रामशास्त्री प्रभुणे यांनीं काढलें. तीं प्रायश्चित्त किती भयंकर स्वरूपांचीं होतीं हें खालील तपशिलावरून दिसून येईल. हीं प्रायश्चित्त पेशवे सरकाराच्या बट्टे हुकुमान्वये देण्यांत आलीं होतीं. परशुरामभाऊ पटवर्धन यांना जो हुकूम^२ गेला तो खालीलप्रमाणें आहे.

श्री.

(मार्ग, शु. ११-२१ डिसेंबर १७७६)

९१. राजश्रियाविराजित राजमान्य राजश्री परशुराम रामचंद्र स्वामी गोसावी यांसीः— पोष्य माधवराव नारायण प्रधान. नमस्कार विनंति

उपरी येथील कुशल जाणून स्वकीय लिहित जावें. विशेष. सुखनिधान तोतया पतित जंजिरे रत्नागिरीस अटकेत होता. त्यास तेथील कमाविसदार-कडील कारकून शिवाजी अपाजी वगैरे ब्राम्हण मिळून तोतयाची बेडी तोडून कोंकणांत दंगा मांडिला. त्याजवरून हुजूरून फौज पाठऊन तोतयास व त्याचे मिलाफी शिवाजी आपाजी वगैरे होते, ते धरून आणून त्याचे पारिपत्य केले. परंतु तोतयाकडे कोंकणांतील व देशांतील जागा जागांचे ब्राम्हण गेले होते त्यांचा शोध लावून ज्यांनी तोतयाचे पंक्तीस प्रत्यक्ष अन्नव्यवहार केले असतील त्यांजला व तोतयाची श्रावणी ज्या ब्राम्हणांनी केली ते व श्राद्ध पक्षाचा क्षण ज्यांनी घेतला असेल त्या ब्राम्हणांस तूर्त प्रायश्चित्त द्यावयाचे नाही. त्यांनी कोणाचे पंक्तीस व त्याचे पंक्तीस कोणी अन्नव्यवहार करूं नये. त्याचे पंक्तीस ज्यांनी अन्नव्यवहार केले असतील त्यांस व त्यांचे संसर्गीयांस यथोक्त प्रायश्चित्त मार्गशीर्ष कृ० १४ स देऊन शुद्ध करावें. याप्रमाणें निश्चय करून हें पत्र तुहांस लिहिलें असे. तरी येविशींचा शोध लष्करांत करून ज्यांनी पतित तोतयाचे पंक्तीस प्रत्यक्ष अन्नव्यवहार केले असतील त्यांनी व तोतयाची श्रावणी ज्या ब्राम्हणांनी केली व श्राद्धपक्षाचा क्षण ज्यांनी घेतला त्या ब्राम्हणांनी कोणाचे पंक्तीस व कोणी त्यांचे पंक्तीस ते शुद्ध होत तोंपर्यंत अन्नव्यवहार करूं नये. याप्रमाणें ताकीद करून वरकड संसर्गी यांसी मार्गशीर्ष वा॥ १४ स प्रायश्चित्त द्यावयाची कलमें

९२, बी तपशीलः—

पतितपंक्तीस प्रत्यक्ष जेविले त्यांचे पंक्तीस ज्यांनी अन्नव्यवहार केले असतील त्यांस.

एक वेळ केला असेल त्यांस अर्ध प्राजापत्य व बहुत वेळां केला असेल त्यांस प्राजापत्य प्रायश्चित्त. मुंडणपूर्वक प्राजापत्य प्रायश्चित्त. कलम १.

पतितपंक्तीस जेविले त्यांचे पंक्तीस ज्यांनी अन्नव्यवहार केला त्यांची पंगत ज्यांस जाहली असेल त्यांस.

एक वेळ पंगत जाहली त्यांची पंक्ती ज्यांस एकच वेळ झाली असेल त्यांजला उपोषणपूर्वक पंचगव्य व बहुत वेळ जाहली असेल त्यांस पाद प्राजापत्य प्रायश्चित्त कलम १

बहुत वेळ पंक्ती जाहली त्यांची पंक्ती एक वेळ ज्यांस झाली असेल त्यांस पाद प्राजापत्य प्रायश्चित्त, बहुत वेळ जाहली असेल त्यांस अर्ध प्राजापत्य प्रायश्चित्त कलम १

सदरहुचे संसर्गी असतील त्यांस पंचगव्य. कलम १

९३. येणेंप्रमाणें यथाशक्ति प्रायश्चित्त देऊन शुद्ध करणें आणि शुद्ध केल्याचें वर्तमान व या खेरीज ज्यांकडे दोष बहुत असोन थोडका असें मिथ्या बोलून पंचगव्य घेतलें असें झणेल अगर याप्रमाणें बोलून घेईल त्याजपासोन गुन्हेगारी घेऊन त्याची नांविनीशी हुजूर लिहून पाठविणें. सर्वत्र प्रायश्चित्त एकच दिवशीं सदरहु तिथीस द्यावयाचा निश्चय केला असे. तरी सदरहु लिहिल्या तिथीसच प्रायश्चित्त देवविणें. जाणिजे ह. ९ जिलकाद सुरु सन सब्बा सैवन. मय्या व अल्लफ बहुत काय लिहिणें हे विनंती.

९४. पेशवे सरकारच्या वरील हुकुमाप्रमाणें तोतया—पतिताच्या प्रत्यक्ष पंक्तीला भोजन केलेले, श्राद्ध पक्षाचे क्षण घेतलेले ब्राम्हण खेरीज करून त्यांचे संसर्गी, संसर्ग्यांचे संसर्गी वगैरे ब्राम्हणांना मार्गशीर्ष वा १४ रोजी ठिकठिकाणच्या क्षेत्राच्या जागीं गोळा करून सक्तीनें प्रायश्चित्त देण्यांत आलीं. तोतया पतित याच्या पंक्तीला ज्या ब्राम्हणांनीं अन्नव्यवहार केला असेल अशा ब्राम्हणांच्या पंक्तीला जे ब्राम्हण अनेक वेळां जेवले असतील त्यांना मुंडणपूर्वक प्राजापत्य प्रायश्चित्त देण्यांत आलें. या प्रायश्चित्ताचें लक्षण मनुस्मृतींत देण्यांत आलें आहे तें असें:

९५. अयहं प्रातस्त्र्यहं सायं त्र्यहमद्यादयाचितं ॥

त्र्यहं परं च नाश्नीयात्प्राजापत्यं चरन् द्विजः ॥

प्राजापत्य प्रायश्चित्ताचें लक्षण—प्राजापत्य कृच्छ्र करणारा जो द्विज त्यानें तीन दिवस प्रातःकाळीं, तीन दिवस सायंकाळीं भाजन करावें; तीन दिवस अयाचित्त भोजन करावें; आणि शेवटीं तीन दिवस उपवास करावा. ग्रासांची संख्या व प्रमाण सांगतो— सव्वीस ग्रास प्रातःकाळीं बत्तीस ग्रास सायंकाळीं, अयाचिताचें ठायीं चोवीस. ग्रास कुक्कुटांडप्रमाण, अथवा जेवढा मुखांत जाईल तेवढा ग्रास घ्यावा, हविष्यान्न भोजन करावें. इतर पदार्थ भक्षण करूं नये.

९६. याप्रमाणें बारा दिवसांचें मुंडणपूर्वक प्रायश्चित्त ब्राम्हणांना देण्यांत आलें. अर्धप्राजापत्य व पाद प्राजापत्य हें प्राजापत्याच्या विभागाप्रमाणें होतें. परंतु सरकारी ताकीदपत्रांत तोतयाचें अन्न खाऊन मांजलेल्या ब्राम्हणांची चरबी आंठविणारें प्रत्यक्ष काळभैरवाच्या सोढ्याप्रमाणें एक कलम होतें. तें ह्मणजे ' ज्यांकडे दोष बहोत असोन थोडका असें मिथ्या बोलोन पंचगव्य घेतलें असें म्हणेळ अगर त्याप्रमाणें बोलोन घेईल त्याजपासोन गुन्हेगारी घेऊन त्याची नांवनिशी हुजुर लिहून पाठविणें. ' अर्थात् हें कलम गुन्हेगारीचें असल्यामुळें केव्हां कोणत्या ब्राम्हणावर कोणत्या अधिकाऱ्याची कर्शी गदा पडेल, याची भीति प्रत्येक ब्राम्हणास वाटत असल्यामुळें अल्प गुन्हा असून सुद्धां त्रिचाऱ्या ब्राम्हणांना पुढील आपत्ति टाळण्याकरतां मोठ्या गुन्ह्याबद्दलचें प्रायश्चित्त घ्यावें लागलें असेल यांत शंका नाही. एकंदरींत या प्रायश्चित्ताच्या द्वारे कां होईना नाना फडनविसांनीं महाराष्ट्रांतल्या ब्राम्हणांची यथास्थित चरबी पातळ केली यांत शंका नाही.

९७. तोतयाच्या पंक्तीस ज्यांनीं ज्यांनीं प्रत्यक्ष अन्नव्यवहार केला होता व तोतयाची श्रावणी ज्या ब्राम्हणांनीं केली होती आणि ज्यांनीं श्राद्ध पक्षाचा क्षण घेतला होता, त्या ब्राम्हणांना तूर्त प्रायश्चित्त न देतां कित्येक दिवस बहिष्कारांत गटंगळ्या खात टाकण्यांत आलें होतें. या अव्वल दर्जाच्या आरोपींना ज्या वेळीं प्रायश्चित्त दिलीं त्या वेळीं तीं जबरच दिलीं

यांत शंका नाही. कारण की, व्यंकटराव घोरपडे यांस तोतयाचा अब्बले दर्जाचा संसर्ग घडल्याची जरी खात्री नव्हती, तरी सुद्धा त्यांना तीन चांद्रायणें सुवर्णप्रत्याम्नायें वाराशें रुपयांचें प्रायश्चित्त नेमून तें कृष्णातीरीं क्षेत्र खिद्रापूर येथें घेण्याबद्दल रामशास्त्री यांनीं आज्ञा केली होती. चांद्रायण प्रायश्चित्ताचें लक्षण खालीं दिल्याप्रमाणें आहे:—

९८. एकैकं न्हासयेत्पिंडं कृष्णे शुक्ले च वर्धयेत् ।

उपस्पृशंस्त्रिषवणमेतच्चांद्रायणं स्मृतम् ॥ १ ॥ मनुस्मृति.

चांद्रायणाचें लक्षण—त्रिकाल स्नान करून दररोज एकेक ग्रास कृष्णपक्षांत कमी करावा. आणि शुक्लपक्षांत दररोज एकेक ग्रास वृद्धिगत करावा. म्हणजे शुक्लपक्षाच्या पौर्णिमेच्या दिवशीं पंधरा ग्रास भोजन करावें, आणि कृष्णपक्षां प्रतिपदेपासून एक एक ग्रास कमी करावा. याप्रमाणें चतुर्दशीचे दिवशीं एक ग्रास भोजन करावें, व आमावास्येच्या दिवशीं उपोषण करावें. शुक्ल प्रतिपदेपासून एकेक ग्रास वृद्धिगत करावा, पौर्णिमेच्या दिवशीं पंधरा ग्रास भोजन करावें. ह्याला पिपीलिका मध्य चांद्रायण ह्मणतात. पिपीलिका (मुंगी) जशी मार्गेंपुढें मोठी व मध्यें सूक्ष्म असते तद्वत् हें व्रत आहे.

९९. वरील प्रमाणें चांद्रायण प्रायश्चित्त एक महिन्याचें आहे. व्यंकटराव घोरपडे यांना अशीं तीन चांद्रायणें सांगितलीं. एका चांद्रायणाचा महिन्याच्या अन्नाचा आढावा काढला तर एका महिन्यांत दोनशें पंचवीस ग्रास अन्न देण्यांत येतें. म्हणजे एका दिवसाला सरसकट साडेसात घांस अन्न मिळतें. याप्रमाणें तीन महिने व्यंकटराव घोरपडे यांना रोज साडेसात घांस अन्नावर ठेवण्यांत आलें होतें. शिवाय रोज त्रिकाल स्नान. सरदी, खोकला, पडसें, ताप वगैरे विकारांतही त्रिकाल स्नानाला बंदी नाही. अशा घोर व प्राणांतिक प्रायश्चित्तांतून आयुष्याची दोरी बळकट असेल तरच मनुष्य जगावयाचा. सध्यांच्या खुनी किंवा दरबडेखोर आरोपींनासुद्धां इतक्या कडक रीतीनें व निर्दयपणानें वागविण्यांत येत नाही. इतकें घनघोर शासन जर पेशव्यांचे जे निकट संबंधी, आस, जहागीरदार व बडे सरदार, त्या व्यंकटरावांना दिलें तर

इतरांना किती भयंकर स्वरूपाची शिक्षा दिली गेली असलं हें कल्पनेनेच ओळखलेलं बरें.

१००. प्रायश्चित्ताच्या ताकीदपत्रांत एका गोष्टीचा खुलासा नसल्यामुळे प्रायश्चित्ताची अंमलबजावणी करणाऱ्या अधिकाऱ्यांना त्याचा वाटेल तो अर्थ करून सांखळगोंधळ घालतां येण्यासारखा होता. तोतया—पतित याच्या संसर्गाचे संसर्गी जे असतील त्यांना मुंडणपूर्वक प्राजापत्य प्रायश्चित्त देण्याचा हुकूम होता. अर्थात् या संसर्गी ब्राम्हणांत त्यांच्या वायकाही होत्या. वायकांकरतां निराळें प्रायश्चित्ताचें कलम नाही. तेव्हां पुरुषांबरोबर त्यांच्या सुवासिनी वायकांचेहि मुंडण करण्यांत आलें किंवा काय ही शंका राहतेच. अशास्थितींत प्रायश्चित्त देणाऱ्या अंमलदारांनीं काय काय अनर्थ घडवून आणले असतील, ते फक्त परमेश्वरालाच माहीत. ताकीदपत्राचा मसुदा रामशास्त्र्यांच्या हातचा होता. त्याची अंमलबजावणी लष्करी अधिकाऱ्यांकडून होणार होती, हें ते जाणून होते. लष्करी अधिकारी हे धर्मशास्त्र जाणणारे धर्ममार्तंड नव्हते, हेंही त्यांना माहीत होतें. हातांत पडलेल्या हुकुमाचा सरळ अर्थ करून शब्दशः त्याची अंमलबजावणी करणें, हेंच लष्करी अधिकाऱ्यांचें काम. तेव्हां संसर्गी ब्राम्हणांबरोबर त्यांच्या स्त्रियांनाही मुंडणपूर्वक प्रायश्चित्त देण्यांत आलीं असल्यास नवल वाटण्यासारखें नाही. एकंदरीत अशा भयंकर प्रायश्चित्तांचा वरवंटा बृहन्महाराष्ट्रांतील ब्राम्हणांवर नानांनीं फिरविला व त्यांचीं हाडे खिळखिळीं केलीं एवढी गोष्ट मात्र सत्य आहे.

१०१. पण हीं प्रायश्चित्तें कां ? तोतया हा जर कनोजा ब्राम्हण होता, तर त्याची पंगत झाल्यामुळे कोणतें पातक घडलें ? पंक्तीला न जेवतां येण्यासारखा तोतया पतित कसा ? ब्राम्हणानें ब्राम्हणाच्या पंक्तीला जेवणें हें कांहीं महापातक नव्हे. रामशास्त्रीही काशीला वेदशास्त्राचें अध्ययन करण्याकरतां होतेच. त्यांना कनोजा ब्राम्हणांचा सहवास झाला असला पाहिजे यांत शंका नाही. नाना फडनविस यांना तर कनोजा ब्राम्हणांचा सहवास त्यांच्या राहत्या वाड्यांतच चौवीस तास होता. घाशीराम कोतवाल हा कनोजा ब्राम्हणच. तो

नानांचा कंठमणी, नानांचा वाडा हें त्याचें मुख्य बसतिस्थान. त्याचा बालीकौट किल्ला म्हणजे नानांचा वाडा. घाशीरामाची मुलगी ललितागौरी ही नाना फडनविसांची प्रेमसंबंधाची राणी होती. तेव्हां कनोजा ब्राम्हणाचा संसर्ग इतर ब्राम्हणांपेक्षां नानांना जास्त होता. तेव्हां पंक्तीमुळे होणारा संसर्ग मोठा किंवा पापाचरणानिमित्त केलेला संसर्ग मोठा हा प्रश्न धर्मशास्त्राचा आहे. येथें त्याचें प्रयोजन नाही. तरी कनोजा ब्राम्हणाच्या पंक्तीला जेवल्यामुळे सरकारी तार्काद-पत्रांतील प्रायश्चित्त दिलीं गेलीं, ही गोष्ट मात्र धर्मशास्त्राला व खूबीला धरून नाही. तोतया कनोजा ब्राम्हण असल्यामुळे तो पतित नव्हता, तर तो अन्य कमी जातीचा होता म्हणूनच तो पतित मानला गेला, हीच गोष्ट खरी ठरते.

१०२. या बाबतींत खरेशास्त्र्यांनीं आपल्या अधिकारयोग पुस्तकांत शंका प्रदर्शित केली आहे. ' तोतया जातीनें कनोजा ब्राम्हण असून त्याचें नांव सुखनिधान असें होतें. वर सांगितलेलीं प्रायश्चित्तें कनोजाच्या संसर्गा-बद्दल झालेलीं नव्हत, तर ' सुखनिधान तोतया पतित ' याच्या संसर्गाबद्दल होत. पण तोतया कोणत्या पातकामुळे ' पतित ' ठरला ? राजद्रोहामुळे ? '

१०३. पेशवाईंत जसे रामशास्त्री मोठे पंडीत होते तसेंच सध्यांच्या काळीं खरेशास्त्री हे खरेच विद्वान् पंडीत होते. काळाच्या फरकामुळे अधिकारांत व परिस्थितींत फरक पडला एवढेंच. या उभय शास्त्र्यांच्या विद्वत्तेंत व कर्तव्यगारींत पूर्ण साम्य होतें, यांत कोणाचें दुमत होणार नाही. अशा विद्वान् शास्त्र्यांनीं ' तो जर कनोजा ब्राम्हण होता, तर प्रायश्चित्तें कां ? ' अशी शंका प्रदर्शित केली. कनोजा ब्राम्हण तो होता तर त्याच्या पंक्तीला जेवल्यामुळे प्रायश्चित्ताला ब्राम्हण पात्र ठरत नाहींत ही गोष्ट खरेशास्त्र्यांना मान्य आहे. मग ज्याअर्थी प्रायश्चित्तें दिलीं गेलीं त्याअर्थी तीं दुसऱ्या कोणत्या तरी गुन्हाकरतां असावीं. तो गुन्हा कोणता ? तर खरेशास्त्र्यांच्या समजुतीप्रमाणें तो राजद्रोहाचा असेल अशी फक्त शंका काढून ते स्वस्थ

बसल. अर्थात् या बावर्तीत निर्णय देण्याला त्यांना ऐतिहासिक साधनसामुग्री पुरेशी मिळाली नाही.

१०४. राजद्रोहामुळे तोतया पतित झाला ही शास्त्रीबुवांची शंका तोतयाचे संसर्ग जे केवळ ब्राह्मण त्यांनाच प्रायश्चित्त दिलीं या एका गोष्टीवरूनच खोटी ठरत. राजद्रोहाचा संसर्ग केवळ ब्राह्मण जातीलाच भोंवतो, तो इतर जातीला भोंवत नाही असें नाही. राजद्रोहाच्या संसर्गाला जात ना गीत. राजद्रोहाचा संसर्ग ह्मणजे काळभैरवाचा सोटा. पण तो ज्याअर्थी केवळ एकट्या ब्राह्मण जातीच्या पाठींत बसला त्याअर्थी तो खास राजद्रोहाच्या गुन्ह्याकरतां नव्हता, हें निश्चित आहे. तेव्हां तोतया हा दुसऱ्याच कोणत्या तरी कारणाकरतां पतित असला पाहिजे हें निश्चित होतें. ऑनरेबल विष्णु रघुनाथ नातू वकील यांनीं जें महादजी शिंदे यांचें चरित्र लिहिलें आहे, त्यांत ते ह्मणतात ? 'या तोतयाची चौकशी उघड रीतीनें पांच दिवसपर्यंत असून साहेबाच्या समक्षच झाली. शेवटीं तो भाऊ नव्हे, केवळ तोतयाच असें ठरलें, व त्यास ता. १७ डिसेंबर १७७६ रोजीं देहांत शिक्षा दिली. याचें खरें नांव बाजी गोविंद असें होतें.' ऑनरेबल नातूसाहेबांनीं दिलेल्या या माहितींत विशेष महत्व सांठविलेलें आहे. सुखनिधान हा कनोजा ब्राह्मण, परंतु चौकशीच्या वेळीं तो बाजी गोविंद निघाला. यावरून नाना फडनविसांच्या बुद्धिमत्तेची गुरुकिल्ली काय होती आणि शिक्षा देण्याच्या कामीं रामशास्त्र्यांच्या धर्मभावनेचा तीव्रतरपणा कां झाला हें दिसून येणार आहे. बाजी गोविंद हा जातीनें सोनार होता. अर्थात् एका सोनारानें आपली जात लपवून आपण ब्राह्मण आहों असें लोकांना भासविलें व त्यांना फसविलें ह्मणून तो पतित, व सोनाराच्या पंक्तीला ब्राम्हण जेवले, त्याची ब्राम्हणांनीं श्रावणी केली, श्राद्धपक्षाचे क्षण घेतले, ह्मणून ते ब्राम्हण जातींतून धर्मशास्त्राप्रमाणें बहिष्कृत झाले. ह्मणून त्यांना प्रायश्चित्त देण्यांत आलीं हाच त्याचा इत्यर्थ आहे.

१०५. सुखानिधान कनोजा ब्राम्हण म्हणून पेशवे सरकारतर्फे गेलीं अकरा वर्षे व्यवहार चालू असतांना पंचकमिटीच्या ऐन चौकशीच्या वेळीं तो बाजी गोविंद सोनार निघाला या अद्भुतरम्य गोष्टीशीं नाना फडनविस यांचे गुप्त कारस्थान निगडित आहे.

१०६. पुरंदर किल्ल्यावर गंगाबाईना गरोदरपणीं नेऊन ठेवल्यानंतर, तिच्या प्रसूतीच्या वेळीं, तिला मुलगा न झाल्यास प्रसंगविशेषीं मुलाची अदलाबदल करतां यावी म्हणून, नानांनीं त्या सुमारास प्रसूत होणाऱ्या बऱ्याच स्त्रिया गुप्त रीतीनें तेथे नेऊन ठेवल्या होत्या. हें त्यांचे धोरण त्यांनीं तोतयाच्या चौकशीच्या वेळींही ठेवले होते. हरिपंत फडके यांचे बंधु पानिपतच्या लढाईत पडले होते. परंतु त्यांचाही एक तोतया निर्माण झाला होता. त्यालाही नानांनीं यावेळीं पुण्यास आणून ठेवले होते. त्याला ता. १७ डिसेंबर सन १७७६ रोजीं पुण्यास हत्तीच्या पायाखालीं देऊन मारले. त्याचप्रमाणे इ. स. १७६९ सालीं कर्नाटकांत ज्या सदाशिवरावभाऊंच्या तोतयाने बंड केले व ज्याला नानांनीं देहांत शिक्षा सांगितली असतांही त्याला न मारतां नगरच्या किल्ल्यावर कैदेत ठेवले होते, त्यालाही त्यांनीं पुण्यास आणविले. तो भाऊसाहेबांप्रमाणेच दिसत होता. याचा नानांनीं फायदा घेऊन खऱ्या भाऊसाहेबांना कैद करून सिंहगड किल्ल्यावर पाठविले व नगरच्या किल्ल्यांतील त्या तोतयाला भाऊसाहेबांच्या जागीं उभा केला. तो जातीचा सोनार होता. त्याचे नांव बाजी गोविंद असें होते. मनुष्याची अदलाबदल करून या चौकशांच्या कामीं नानांनीं सर्वांवर मात केली व आपले गुप्त कारस्थान यशस्वी केले.

११७. खरे सदाशिवरावभाऊ असतां मध्यंतरी त्यांना माधवराव पेशवे व त्यांचे मुत्सद्दी यांनीं जे कनोजा ब्राम्हण ठरविले त्यांचीही उपपत्ति येथे देणें वाजवी आहे. काशीला एका तोतयाने बंड केले होते, हा इतिहास मार्गे आलाच आहे. त्याच्यावर शिंद्यांचा दिवाण जिवबादादा बक्षी याने

स्वारी करून त्याचा मोड केला व त्याला पकडून चुनारगडच्या किल्ल्यांत कैदेत ठेविले. तो कैदेत असतांच गोरखपूरच्या किल्ल्यांत भरण पावला. त्या तोतयाचे नांव सुखनिधान. तो छत्रपूरचा राहणारा होता त्या तोतयाची माहिती महाराष्ट्रांत फारशी नव्हती. महादजी शिंदे यांच्याकडून त्याच्या नांवाची व पत्त्याची माहिती फक्त माधवराव पेशवे व त्यांचे मुत्सद्दी यांनाच मिळाली असल्याने, खऱ्या भाऊसाहेबांना तोतया ठरवितांना त्यांनी त्या माहितीचा उपयोग करून घेतला. शिवाय तो गोरखपूरच्या किल्ल्यांत मेला असल्यामुळे त्याचे नांव खऱ्या भाऊसाहेबांना देण्यांत धोका नव्हता. त्यांना मयत तोतयाचे नांव देण्यांत इ. स. १७७६ मध्ये नानांनी आपला दूर-दर्शापणा दाखविला होता; व त्याच्या जोरावर खऱ्या भाऊसाहेबांना त्यांनी अकरा वर्षे तोतया हणून झुलविले होते.

१०८. ' तो (सदोबा) ब्राह्मण होता यास्तव तो हत्तीच्या पायी दिला नाही, परंतु त्या अन्यायाची शिक्षा लोकांत दाखवायासाठी अहमदनगरच्या किल्ल्यांत त्यास वाठवून उपोषणादि दुःख देऊन मारिला, आणि तेथे कोणी एक सोनार महाअपराधी होता. त्यास जिवें मारवें अशी आज्ञा झाली होती, तो त्या सदोबाबद्दल मारिला. ' असे डफसाहेबांचे ह्मणणे आहे. खऱ्या सदोबाला पुण्याला न मारतां त्याच्या जागीं नगरच्या किल्ल्यांतील एक महाअपराधी सोनार आणला व त्याला पुण्याला मारला. ह्मणजे फक्त मारण्याच्या वळीं अदलाबदल केली एवढेंच विधान त्यांनीं केले आहे. परंतु ते चुकीचें आहे. कारण मारण्यापुरतीच जर अदलाबदल झाली असती तर रामशाख्यांनीं जें सरकारतर्फें प्रायश्चित्ताचें फर्मान काढलें ते काढलें नसतें. चौकशींत तो सोनार जातीचा निघाला ह्मणूनच त्यांना दहा अकरा वर्षे संसर्ग झालेल्या सर्व ब्राह्मणांना प्रायश्चित्तें द्यावीं लागलीं. अर्थात् केवळ मारण्यापुरती नगरच्या सोनार महाअपराध्याची अदलाबदल केली नाही, तर ती अदलाबदल पंचकमिटीपुढें उभें करण्याच्या वेळेपासून केली हेंच खरें ठरतें. या सोनार तोतयाला चौकशीकरतां उभें

करावयाचें होतें, हणूनच त्याच्याकडून कनोजा ब्राह्मण असल्याबद्दल त्याचा स्वदस्तुरचा लेख लिहून घेणें, त्याच्याकडून छत्रपूरच्या सुखनिधान कनोजाची माहिती पाठ करून घेणें, त्याच्या बापाचें, आईचें, आर्जाचें नांव घोकविणें वगैरे जे रंगी तालमीचे प्रयोग होत होते, ते तेवढ्याकरतांच होते. कर्नाटकांतला सोनार भाऊसाहेबांची भूमिका साधारणपणें पार पाडील, परंतु त्याच्यावर सक्तीनें जर एकाच वेळीं करण्याची कनोजा ब्राह्मणाची उत्तरहिंदुस्थानी दुसरी भूमिका नानांनीं लादली तर ती थोडक्याच दिवसांत कशी तयार होणार ? चौकशी कमिटीपुढें होणारी प्रश्नोत्तरांची नक्कल पाठ होऊं शकेल, पण अभिनय व हिंदुस्थानी भाषा एकदम कशी अंगवळणी पडणार ! पंचकमिटीतील सत्तावीस इसमांच्या प्रश्नोत्तरांनीं तो गडबडला व शेवटीं आपल्या खऱ्या जातीवर गेला. तो बाजी गोविंद जातीचा सोनार ठरला हणून तोतयाच्या बंडांतून प्रायश्चित्ताचें बंड^० उत्पन्न झालें.

१०९. एका मनुष्याची अदलाबदल करून नानांनीं केवढी क्रांति घडवून आणली हें थरील हकीकतीवरून जरी लक्षांत येण्यासारखें असलें, तरी ती अदलाबदल अत्यंत गुप्त स्वरूपाची व बुद्धिचातुर्याची होती व ती यशस्वी रीतीनें घडवून आणण्यांत नानांनीं जें आपलें अमर्याद कौशल्य व साहस दाखविलें त्याची येथें थोडी कल्पना देणें जरूरीचें आहे. सदाशिवरावभाऊ यांना खरे हणण्यामध्ये अनुबाई व्यंकटराव घोरपडे, पार्वतीबाई, रामचंद्र नाईक, व त्यांची पत्नी अन्नपूर्णाबाई, कोल्हटकर, हरबाणः पटवर्धन, शिवाजीपंत परांजपे, धोंडोपंत रत्नागिरीचे कारभारी, रामचंद्र गणेश, नारो शंकर, हरिपंत फडक्यांचा पुतण्या वगैरे वगैरे जे बडे-बडे लोक होते ते, व गेलीं दहा वर्षे जे शास्त्रीपंडीत व याज्ञिकी करणारे ब्राह्मण भाऊसाहेबांच्या श्रावणीकरतां किंवा श्राद्धपक्षाच्या अगर अन्यधर्म कृत्यांच्या निमित्तानें त्यांच्याशीं सहवास करीत होते ते तोतयाला खरे भाऊसाहेब असें हणत होते आणि त्यामुळेच तोतयाला सर्व महाराष्ट्रांत

खरे भाऊसाहेब असें प्रसिद्धीकरण मिळालें होतें, तें खोटें ठरविताल अशी एक जबाबदार पंच कमिटी नानांनीं नियोजित केली. त्या पंचकमिटीत आपल्या अर्ध्या वचनांत वावरणारे, रामशास्त्री, काशीनाथशास्त्री, कृष्णराव बल्लाळ, धोंडोबा पुरंदरे, हरिपंततात्या, गुरुजी वगैरे पंच ठेऊन बाकीचे यांची री ओढणारे असेच लोक नेमले. नानांवर विश्वास ठेवणारे असेच ते सर्व पंच होते. यांत पंचांची फसगत होईल असें कांहीं कारस्थान नाना करतील अशी कोणालाच शंका नव्हती. त्यामुळे प्रत्येक पंच आपण द्यावयाच्या न्यायाबद्दल आत्मविश्वास वाळगीत होता. मनुष्याची अदलाबदल करून पहिल्यानें नानांनीं सर्व पंचांची चुटकीबरोबर फसगत केली. त्यामुळे अर्थात् न्यायाचा कांटा अन्यायाचा ठरला. परंतु पंचकमिटीतील पंचांचा आजपर्यंचा नावलौकिक व अष्टन साहेबासारखा त्रयस्थ मोठा इसम चौकशांचे काम बरोबर झालें कीं नाहीं हें पाहणारा, या सर्व गोष्टींमुळे तोतयाच्या चौकशांत तो खरा तोतया ठरला, यावरच लोकांचा विश्वास जास्त बसला. चौकशी कमिटी जास्त विश्वासाह, ह्मणून तिचा चौकशी खरी व अनुबाई वगैरे मंडळी तेवढी मोठी व अधिकारी नाहींत ह्मणून त्यांची चौकशी खोटी, आपमतलबी, स्वार्थी किंवा बंडखोर अशी सहजच ठरली. ही जादू केवळ नानांनीं केलेल्या मनुष्याच्या अदलाबदलीनें झाली. नाना जादुगार होतं ह्मणूनच ते मुत्सधांचे मेरुमणी बनले.

११०. नानांनीं सदाशिवरावभाऊ यांच्या जागीं सोनार तोतया आणून उभा करण्याचा जो एक मुत्सद्देगिरीचा पाताळयंत्रा दगड फेंकला त्यानें त्यांनीं अनंत फळें पाडलीं. त्यांतील कांहीं खालीं दिल्याप्रमाणें आहेत.

१११. (?) तोतयाची पुण्यास चौकशी होण्यापूर्वी, 'सदोबांस आमच्या स्वार्धान करावें नाहीं तर आम्हीं तुमच्यावर स्वारी करूं' अशी मुंबईचे गव्हर्नर हॉर्नबीसाहेब यांनीं आंग्रे यांना ज्याप्रमाणें तंबी दिली होती त्याचप्रमाणें त्यांनीं पुणे दरबाराला सदाशिवरावभाऊ खरे^१ असल्या-

बद्दल एक सडेतोड पत्र लिहिल्लें होतें नानांनीं सदाशिवरावभाऊ यांना चौकशी कमिटीकडून तोतया ठरविल्यामुळें त्यांनीं मुंबईच्या गव्हर्नरावर जय मिळविला; त्यामुळें न्यायी म्हणून जी इंग्रजांची ख्याति होती त्याला हरताळ फांसला गेला. राघोबादादांना मदत केल्याबद्दल कलकत्ता सरकारकडे तक्रार करून जसे थोड्याच दिवसांपूर्वी हॉर्नबीसाहेबांना त्यांनीं तोंडघशीं पाडलें होतें, तसेच या वेळीं सदाशिवरावभाऊंना तोतया ठरवून नानांनीं त्यांचें चांगलेंच नाक कापलें. या तोतयाच्या प्रकरणामुळें मुंबई सरकारची नाचक्री झाली व आंग्र्यांवरील युद्धप्रसंग टळला. हा एक फारच मोठा फळाचा घोंस नानांनीं पाडला.

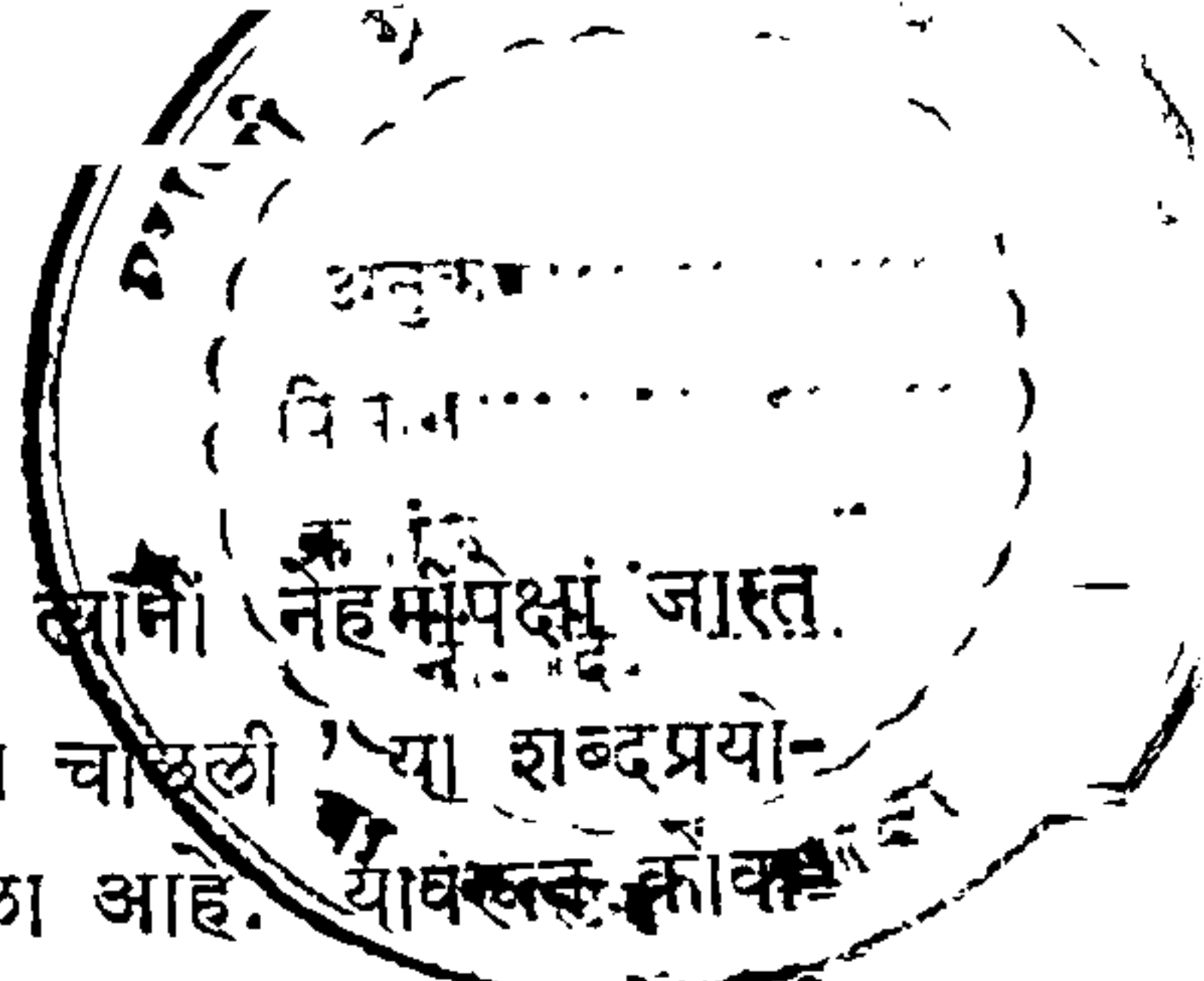
११२ (२) इ. स. १७६५ पासून १७७६ पर्यंत सदाशिवरावभाऊ कैदेत होते. परंतु त्यांची भेट पार्वतीबाई यांना घेऊं दिली नाहीं. शेवटीं पंचकमिटीच्या निर्णयानंतर त्यांना तो तोतया दाखविण्यांत आला. अर्थात् पार्वतीबाईंनीं तो तोतया असल्याचें सांगितलें. या घडवून आणलेल्या गोष्टीमुळें ज्याअर्थी पार्वतीबाई तोतयाला नवरा नव्हे असें म्हणते, त्याअर्थी अनुबाई, रामचंद्र नाईक, पार्वतीबाईंचा भाऊ कोल्हटकर वगैरे भाऊ-साहेबांचे आप्त व त्यांच्या पक्षाचे सर्व लोक लबाड. स्वार्थी, बंडखोर आहेत असें जगाच्या निदर्शनाला नानांनीं आणून दिलें. पेशव्यांच्या आप्त मंडळींना तोंड दाखवावयाला जागा टेवली नाहीं. नानांनीं सदाशिवराव-भाऊंना तोतया ठरवून घरगुती आप्त मंडळींचा कलह-किल्ला पार जमीन दोस्त करून टाकला. हाही एक फार मोठा फळांचा घोंस नानांनीं पाडला.

११३ (३) राघोबादादांप्रमाणें पेशव्यांच्या गादीवर कारभारीपणाचा वारसादक सांगणारा एक राजपुरुष नाहींसा केला. त्यामुळें पेशवाईचा कारभार नानांच्या हातीं विनवाभाट राहिला. त्यांचा पक्ष शिरसलामत वांचला. हा नानांचा जंगी विजय होता. हाही वराच मोठा फळांचा घोंस नानांनीं पाडला.

११४. (४) सदाशिवरावभाऊंना ज्या ज्या सरदारांनीं मदत केली होती, त्यांच्या त्यांच्या जहागिरी जप्त करून व त्यांचे खजिने लुबाडून त्यांच्याकडून गुन्हेगाऱ्या घेऊन नानांनीं आपला खजिना भरला.

११५. (५) तोतयाच्या बंडामुळे बारभाईंच्या कारस्थानांतील मंडळींना आपले अस्तित्व कायम राहते किंवा नाही अशी जी भीति उत्पन्न झाली होती ती नानांच्या बुद्धिचातुर्याने नाहीशी होऊन प्रत्येकाचे बूड स्थिरावले. सखारामबांपू वगैरे मुत्सद्यांवर या वेळीं नानांनीं मात केल्यामुळे नाना म्हणजे पेशवाई असे त्यांच्या पक्षांतील सर्व सरदारांना व सामान्य जनतेला वाटू लागले. नानांच्या पाताळयंत्रि कारस्थानामुळे पेशवाईचे शत्रू, कर-वीरकर, हैदर, मुंबई सरकार, नागपूरकर भोंसल्यांपैकीं मुधोजीचा पक्ष, गायकवाडांपैकीं एक पक्ष, राघोबादादा व त्यांच्या पक्षांतील सर्व सरदार वगैरे शत्रुपक्षांतील लोकांना भयंकर दहशत बसली. नानांचा हाही फार मोठा विजय झाला.

११६. (६) तोतयाच्या बंडाच्या निमित्ताने आपल्या पेशवाईच्या मुलखांतील लोकांवर कायमची दहशत बसवी व त्यांनीं कित्येक पिढ्यांपर्यंत वर डोकें करून नये म्हणून सदाशिवरावभाऊंच्या पक्षाला गेलेल्या लोकांची व त्यांच्या वायका पोरांची कत्तल केली. या बाबतीत परशुरामभाऊ पटवर्धन यांना नाना लिहितात ' कोल्हापुराकडील घाटांनीं माणूस व राऊत तोतयाकडे जातात. त्यांची बातमी राखून कांहीं धरून डोक्यां मारावी म्हणजे दहशत पडेल. जाऊ पावणार नाहीत. आपण लौकर उतरोन (घाटाखालीं) तुडवीत महाडाकडे यावे. तोतयाकडे चाकरीस गेलेले मराठे यांचीं रांडापोरें, जमातदार जमातदार असे पाहून त्यांचीं धरावीं. वाकीच्यांची लुटून घेरे जाळून टाकावीं. आम्हीं शास्त्रार्थ मात्र लिहितों, परंतु सत्वेच आम्हांकडील सरदारांची जात चाललीं यांस काय उपाय ! ' याप्रमाणें परशुरामभाऊसाहेबांसारख्या थोर व पराक्रमी सरदाराला नाना हुकूम देतात. व शेवटीं त्यांच्या कर्तवगारीवर ' आमच्या सरदारांचीं सत्वेच जात चाललीं ' असा शेर मारून कलंक फांसतात. आपण जे हुकूम सोडतो ते अक्षरशः पाळले जात नाहीत

हाच त्याचा भावार्थ. तेव्हां या पत्रांतील हुकूम त्यांनीं नेहमपक्षुं जास्त. क्रूरता, निर्दयता ठेऊन पाळावा असा 'सर्वे जात चाखली' या शब्दप्रयोगानें चांगला चिमटा घेऊन नानांनीं तो सोडला आहे. याचकरितां कोंकणांतील किती प्रदेश बेचिराख झाला असेल, किती लोकांच्या रांडापोंराची व लोकांची कत्तल झाली असेल, किती लोकांची लूटमार होऊन त्यांची घरेदारें जळून राखरांगोळी झाली असेल, किती लोक अन्नवस्त्राला पारखे होऊन देशोधडीला लागले असतील, याची गणती कल्पनेनें च केलेली बरी. याप्रमाणें नानांनीं आपल्या राज्यांतील लोकांवर आपली कायमची दहशत बसविली हा त्यांचा मोठा विजयच आहे.

११७. (७) तोतयाच्या बंडांत सदाशिवरावभाऊंना ज्या ज्या सरदारांनीं मदत केली त्यांना त्यांना कैद करून डोंगरी किल्ल्यावर नेऊन ठेविले. हे राजकैदी होते. यांना नानांनीं अत्यंत क्रूरतेनें वागविले. त्यांचे नाना प्रकारें हाल केले. कोणाला अन्नपाण्यावांचून कोंडून मारले, तर कोणाला नाजुक स्थानीं चाप लावून हाल हाल केले. पूर्वीच्या त्यांच्या कर्तबगारीचा, स्वामिनिष्ठ्याचा, किंवा स्वार्थत्यागाचा विचार न करतां राजकैद्यांना नानांकडून कसा पाहुणचार मिळाला हे तोतयाचें बंड उभारण्याला कारणीभूत झालेले रामचंद्र नाईक यांच्यामंबंधींच फक्त माहिती दिल्यावरून कल्पना येईल. रामचंद्र नाईक हे थोड्याच वर्षांपूर्वी नानांचे अर्ध्या वचनांत असलेले पेशव्यांचे सावकार व सरदार. माधवराव पेशव्यांना त्यांचे मरणकालीं त्यांच्या गळ्याला कर्जाचा फांस लागल्यामुळे त्यांचा जीव जातां जाईना. आंतल्या आंत प्राण घुटमळू लागले अशा स्थितींत रामचंद्र नाईकांनीं माधवराव पेशव्यांच्या कर्जाचा बोजा आपल्या शिरावर घेतला. या उपकाराची फेड अंशतः तरी व्हावी म्हणून त्यांना माधवरावांनीं पालखाचा मान दिला. अशा थोर व पेशव्यांच्या निकटच्या आप्त सरदारांना नानांनीं राजकैदी म्हणून कसा पाहुणचार दिला याची कल्पना पुढील उताऱ्यावरून येईल. 'राजश्री' रामचंद्र नाईक होळकराजवळ

चौकीत आहेत. किल्ल्याखाली एक वेळ पाठविले होते, परंतु कांही जाहले नाही. बेडो मशारनिल्हेस घालणार आहेत. चाप लाविले. बाकी राहिली नाही. तोतयाचे प्रकरणांत होते. त्यांची अवस्था याजप्रमाणे होणार. '

११८. रामचंद्र नाईकासारख्या पालखापदस्थ सरदाराला गुप्तस्थानी चाप लावून त्यांचे हाल हाल करणे ही आसुरी वृत्तीची कमाल तर खरीच, पण त्याही पलीकडे नानांची मजल गेली होती. कुलशालिवान स्त्रियांच्या बाबतीतही त्यांनी आपली निर्दय निंद्य वृत्ति सोडली नाही. 'सौ. अन्नपूर्णाबाई' (रामचंद्र नाईकांची पत्नी) रत्नागिरीसच होती. तीस कैद करून पुण्यास आणविली आहे. अर्धवाटेस आली. पायाने चालवीत आणितात. 'आप्पा भटास मार तेथे दिला, तीन लाख रुपये मागतात ! अन्नपूर्णाबाई येथे आल्यानंतर तिची अप्रतिष्ठा बहुतां प्रकारे करावी, हणोन नाना स्वमुखे बोलतात !' तिने कांही आपल्या स्वबुद्धीने केले नाही. आणि ईश्वराने तिजवर कहर केला आहे ! ती कांही याउपर जीव ठेवणार नाही, फार वाईट गोष्ट आहे. ईश्वरी सत्ता कळत नाही. सर्वस्व नाईकाचा घात जाहला. 'हे पत्र पुरंदराहून बळवंतराव कृष्ण मंगळवेढेकर यांनी मिरजेस गंगाधर गोविंद पटवर्धन यांस लिहिले आहे. ही नानांच्याच पक्षातील मंडळी असल्यामुळे त्यांत विपर्यस्त मजकूर असण्याचे कारण नाही. सौ. अन्नपूर्णाबाईसारखी थोर, घरंदाज, पेशव्यांच्या आस अशा कुलीन स्त्रीला डोंब्याच्या किंवा बेरडांच्या स्त्रियांप्रमाणे डोंगरी मुलखांतून दोनशे मैल चालत पुण्यास आणविणे हे मानवी अंतःकरणाचे लक्षण नाही खास. त्याचप्रमाणे तिची अप्रतिष्ठा नाना स्वमुखाने करित होते, हे त्याहीपेक्षा निंद्य आहे. यावरून नानांचे अंतःकरण हिंस्र पशूपेक्षा निराळे होते असे कोणासही म्हणता येणार नाही. वाघाचा अशाच प्रकारचा स्वभावधर्म आहे. हणून लोक त्याला घाबरतात. खुनी दरवडेखोर यांचीही वृत्ति अशीच असते. हणून त्यांना लोक भितात.

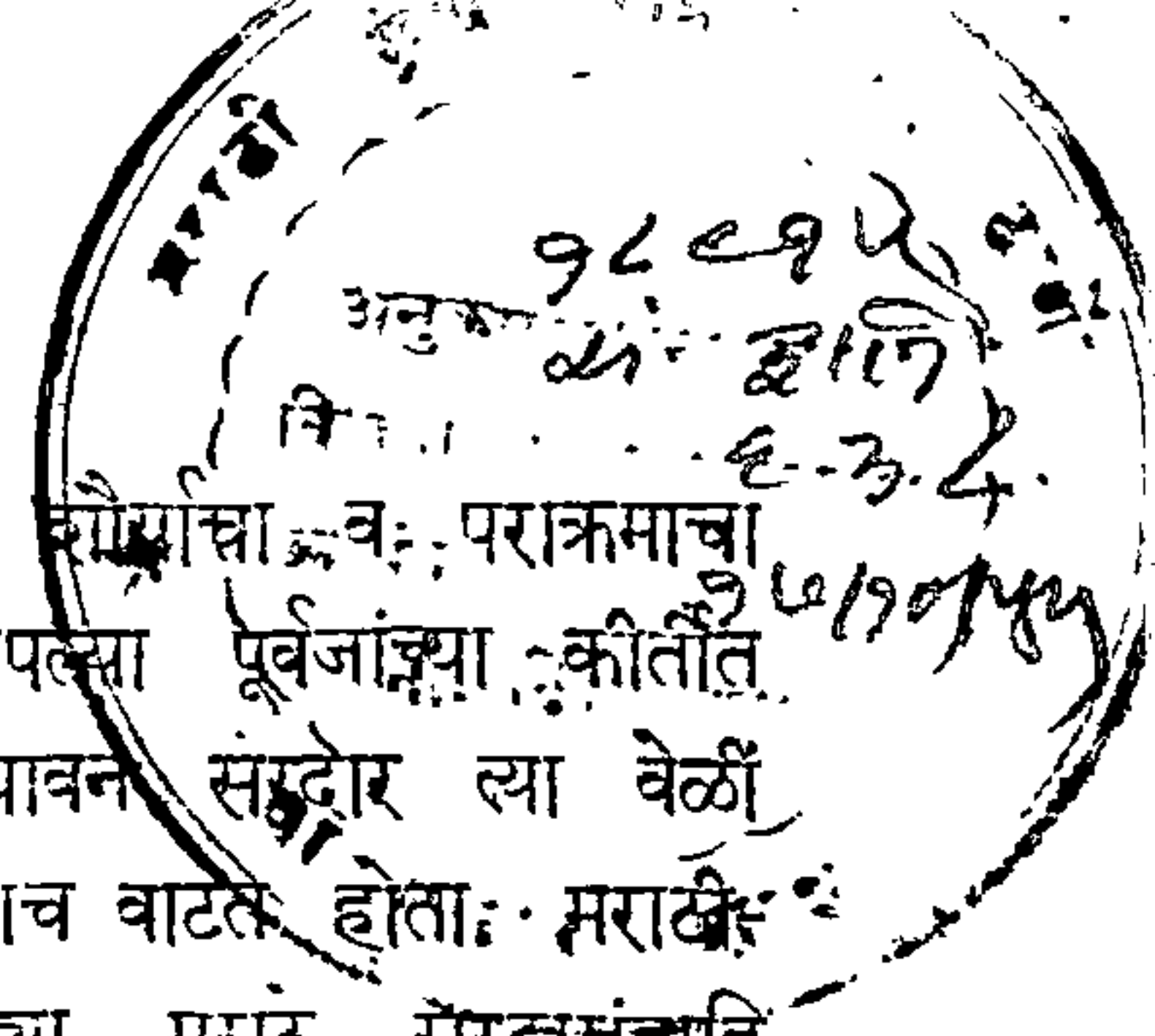
त्यांच्या नांवाचा उच्चार कानीं पडतांच झोपेतूनही लोक घाबरून उठतात, असा त्यांच्या नांवाचाही दरारा आहे. नानांनीही या तोतयाच्या बंडाच्या वेळीं अशी आसुरी वृत्ति धारण केली. त्यामुळे सर्व पेशव्यांच्या राज्यांत त्यांच्या नांवाचाही लोकांना दरारा बसला. तो इतका की नानांच्या विरुद्ध कोणतीही गोष्ट बोलणें म्हणजे स्वतःच्या सर्वस्वाचा नाश करून घेणें होय, असें लोकांना वाटूं लागलें होतें. नानांनीं या प्रसंगीं हा एक आपला दरारा बसविण्याचा विजय संपादन केला. या दरान्यामुळे नाना जिवंत असेपर्यंत तर राहोच, पण मेल्यापासून आज तागाईतपर्यंत त्यांच्याविरुद्ध बोलण्याची व लिहिण्याची कोणाची छाती झाली नाही. हें या दरान्याचेंच एक प्रतीक आहे.

११९. (८) तोतयाच्या बंडांत नानांच्या पक्षातील सरदारांचे आप्त सांपडले होते. परशुरामभाऊ पटवर्धनांच्या घराण्यापैकीं हरबाणा पटवर्धन, व त्यांचे यजमान, व्यंकटराव घोरपडे हे होते. त्याचप्रमाणें हरिपंततात्या फडके यांचा पुतण्याही गुन्हेगार होता. पार्वतीबाईंचा भाऊ कोल्हटकर हाही होता. प्रत्यक्ष सवाईमाधवराव पेशव्यांची मातोश्री गंगाबाई यांचा मामा नारो शंकर—हे लढाईत मेले म्हणून सुटले—यांच्या कुटुंबांतली मंडळी आणि रामचंद्र नाईक व त्यांच्या कुटुंबांतली मंडळी व गंगाबाईंची आप्त व प्रेमांतली मंडळी, हीं सर्व गुन्हेगार ठरली होती. बंडांत सामील झाल्यामुळे गुन्हेगारीच्या पारिपत्याचा त्यांच्यावर नानांचा जो वरवंटा फिरला, त्यांत याही मंडळीचें सर्वस्व जाऊन फक्त प्राण तेवढे शिल्लक राहिले होते. अशा स्थितींत परशुरामभाऊ, हरिपंततात्या, पार्वतीबाई व गंगाबाई यांनीं आपापल्या माणसांचे प्राण वांचविण्याबद्दल नानांची करुणा भाकली. आजपर्यंतची सर्व पुण्याई त्यांनीं नानांजवळ खर्च केली. नानांचीं आर्जवे केलीं. त्यांचे पाय धरले. त्या वेळीं नानांनीं मोठ्या औदार्यानें त्या गुन्हेगार लोकांकडून जबरदस्त गुन्हेगारी घेऊन व इतःपर कोणत्याही राजद्रोहाच्या कटांत (नानाविरुद्ध) सामील न होण्याबद्दलचे जामीन घेऊन त्यांना प्राणदान दिलें. या नानांच्या पर्वतप्राय उपकाराबद्दल ही सर्व

मंडळी त्यांच्या ताटाखालील कायमर्ची मांजरे होऊन बसली. हाही नानांचा मोठा विजयच झाला.

१२०. (९) राज्यकर्ते ब्राम्हण पेशवे. अर्थात् त्यांच्या राज्यांत ब्राह्मणांचे प्रस्थ विशेष होते. ब्राह्मण हे धर्माचे मुख्य अधिकारी. तेव्हां धर्मगुरु, शास्त्री, पंडीत, भिक्षुक, याज्ञिक, वगैरे ब्राह्मणांचे विशेष प्राबल्य होते. यांचे राज्यकारभारांत जरी विशेष अंग नव्हते तरी अधिकारी ब्राम्हण वर्गावर त्यांचे धार्मिक दडपण होते. कोणत्या वेळीं हे शास्त्री, भट, भिक्षुक आपल्यावर अधर्माचरणाचा गुन्हा लादतील ही भीति सर्वांना होती. त्यामुळे पेशवाईतील बारभाईना ते डोईजड वाटत होते. तोत-याच्या बंडांतून नानांनीं प्रायश्चित्ताचे जें होमकुंड पेटविलें त्यांत एकजात सर्व भटांभिक्षुकांना धोरपळून काढलें. संसर्गाचे संसर्गी, त्यांचे संसर्गी, त्या सर्वांचे संसर्गी दोषी असल्याबद्दल फर्मानें काढून महाराष्ट्रांतील जास्तीत जास्त ब्राह्मण, भट, भिक्षुक त्यांत गोंवले जातील अशा त्यांनीं योजना केली. नापित सर्वांच्याच डोक्यावरून हात फिरवतो. त्याला कोणी वस्ताद भेटत नाही. त्याच-प्रमाणें भट, भिक्षुक सर्वांनाच प्रायश्चित्त देतात. त्यांना सहसा कोणी गुरु भेटत नाही. या वेळीं नानांनीं त्यांचीच वोटें त्यांच्या डोक्यांत घातलीं व त्यांना त्राहि भगवन् करून सोडलें. प्रायश्चित्ताच्या कलमांपैकीं एक कलम मार्गें दर्शविल्याप्रमाणें स्वतःच्या हातीं ठेऊन त्यांनीं ब्राम्हणांच्या नाकांत कायमच्या वेंसणीं अडकविल्या. त्यांच्याकडून प्रायश्चित्ताचे मोठमोठे दंड घेतले. उपोषणें घालून त्यांचीं कंवरडीं मोडलीं. मुंडणपूर्वक प्रायश्चित्त देण्याचे संदिग्ध कलम घालून आपल्या स्त्रियांविषयीं त्यांचे मनांत भयंकर भीति उत्पन्न केली. अशा एक ना दोन, अनेक गोष्टींनीं ब्राम्हणांची चरबी नानांनीं पातळ करून सोडली. यामुळे डोईजड वाटणारे भट, भिक्षुक पराप्रमाणें हलके झाले. त्यांच्यावर नानांचा एवढा मोठा दरारा बसला कीं, त्यांच्याविरुद्ध धर्माधर्माचा कोणताच विषय बोलावयाचा नाही, नाना म्हणजे धर्ममार्तंड, करतील ती पूर्व दिशा, असें झालें. नानांचा भट-भिक्षुक वर्गावरील हाही विजय मोठाच होता.

१२१. (१०) पेशवाईच्या अमदानीपासून खुद्द पेशवे हे चित्तपावन ब्राह्मण असल्यामुळे सर्व चित्तपावन जातीच्या पराक्रमाबद्दल व बुद्धिचातुर्याबद्दल सर्व हिंदुस्थानभर बोलबाला झाला होता. पहिले बाजीराव व त्यांचे बंधु चिमाजी आप्पा यांच्या प्रभावी शौर्याची व बुद्धिचातुर्याची स्मृति सर्व भारतवर्षाला

अद्यापि ताजाच वाटत होती. राधोवादादांनी आपल्या शौर्याचा व पराक्रमाचा डंका मराठी साम्राज्याचा झेंडा अटकेला फडकवून आपल्या पूर्वजांच्या कीर्ती विलक्षण भर टाकिली होती. सर्व हिंदुस्थानभर चित्तपावन संस्कार त्या वेळी पसरले असल्यामुळे त्यांचा दरारा हिंदी जनतेला ताजाच वाटत होता. मराठी साम्राज्यांतील शिंदे, होळकर आदिकरून मोठमोठ्या मराठे सरदारसंताहि चित्तपावन मंडळींचा धाक वाटत होता. शौर्य व बुद्धिमत्ता यांची संमिश्रित खाण जर कोठे असेल तर ती चित्तपावन ज्ञातींत आहे असा भ्रम सर्व हिंदी जनतेत त्या वेळी झाला असल्यास नवल वाटण्यासारखे नव्हते. कोणतेहि बुद्धिप्रधान राजकारण चित्तपावन लोकांनीच लढवावे व ते यशस्वी करावे असे सर्व हिंदुस्थानाने एकमुखाने ह्मणावे एवढी मजल त्या वेळी चित्तपावन ज्ञातीने गांठली होती, असे कोणी ह्मटल्यास ते अतिशयोक्तीचे आहे, असे कोणास वाटण्यासारखे नव्हते. अशा बुद्धिवान् व कर्तृत्ववान् चित्तपावन ज्ञातीचे माहेर घर ह्मणजे रत्नागिरी हे सुप्रसिद्ध स्थान होय. रत्नागिरीच्या चित्तपावनांना सहसा कोणी फसवू शकणार नाही, अशी त्यांची ख्याती होती. पुण्याच्या भामट्यांनी अंगर दिल्लीच्या सोद्यांनीही त्यांच्या पुढे हात ठेकेले होते. कोणी कितीही धूर्त इसम आला तरी रत्नागिरीच्या चित्तपावनाने त्याचे कपट ओळखले नाही असे कधीच झाले नाही. अशा चाणाक्ष व बुद्धिवान् चित्तपावन ज्ञातीच्या रत्नागिरी-सारख्या अव्यल दर्जाच्या नगरामध्ये वुंदेलखंडांतील एका सामान्य कनोजा ब्राह्मणाने येऊन आपण खरे भाऊसाहेब आहोत ह्मणून सांगावे व रत्नागिरीच्या चित्तपावनांनी त्याला खरा भाऊसाहेब ह्मणून मानावे ही गोष्ट अशक्य कोटीच्या पलीकडील होती. पंढरीच्या पांडुरंगाने विठ्ठमहाराचा वेश घेऊन भक्त दामाजीचे जसे संकटविमोचन केले तसेच संत सखूची तोतया सखू वनून कांहीं दिवसपर्यंत सर्वांना ज्या पांडुरंगाने फसविले त्याच पांडुरंगाने पार्वतीबाईच्या उद्धाराकरता सदाशिवरावभाऊचे रूप धारण केले असते व तो रत्नागिरीस आला असता, तरी सुद्धा रत्नागिरीच्या चित्तपावनांनी त्याला तोतया ह्मणून खास ओळखले असते. रत्नागिरीच्या किल्ल्यावर सदाशिवराव-भाऊंची खानगी केली ती ते तोतया ह्मणून केली होती. गेली दहा वर्षे ते तोतया आहेत ह्मणून त्यांचा डांगोरा पिटत होता. त्यांच्या कित्येक वेळां परीक्षा झाल्या होत्या. अशा केवळ पेशवे सरकारतर्फेच तोतया ठरलेल्या इसमाला नव्हे तर जो बलभंडारा आणून ठेवतांच स्वमुखाने आपण सुखलाल

कनोजा ब्राह्मण हणून सांगतो व आपल्या आईबापांची वंशावळ देतो त्या इस्मूला रत्नागिरीचे चित्तपावन लोक खरा भाऊसाहेब हणून परीक्षा करून ठरविताना या रत्नागिरीच्या चित्तपावनांनी भाऊंची केवळ परीक्षा करून त्याचा निर्णय प्रसिद्ध करण्यापुरतीच चळवळ केली असती तर त्यांत विशेष असे काहीं घडले नसतें. परंतु तेवढ्यावरच त्या चित्तपावन मंडळींची चळवळ न थांवतां सर्व चित्तपावन सरदार भाऊसाहेबांच्या जरिपटक्याखालीं गोळा झाले व त्यांनीं पुण्याच्या कारभारी लोकांना भामटे ठरवून त्यांच्या पारिपत्यांकरतां लढाई देण्याची कंमर बांधली. रत्नागिरीच्या चित्तपावनांना पेशवे सरकारच्या विशाल लष्करी सामर्थ्याची कल्पना पूर्ण होती. सूर्याच्या प्रकाशापुढें काजव्याच्या तेजाचें जें प्रमाण बसेल तेवढेंच जवळ जवळ प्रमाण पेशवे सरकारचें सैन्य व रत्नागिरीच्या चित्तपावन मंडळीच्या सैन्याचें होतें. अशा स्थितींत आपण आत्मयज्ञाला प्रवृत्त होत आहोंत हें ती चित्तपावन मंडळी ओळखीत होती. एकंदरींत हें तोतयाचें बंड हणजे एका बाजूला सर्व रत्नागिरीच्या चित्तपावन ज्ञातीची मंडळी व दुसऱ्या बाजूला नाना फडनविस असे युयुत्सव होते. अशा युद्धांत नानांनीं विजय मिळविला हणजे तो विजय प्रत्यक्ष रत्नागिरीच्या चित्तपावन मंडळीवर मिळविल्यामुळे नानांना हा विजय हणजे त्यांच्या विजयमालिकेंतील 'मेळमणी विजय' झाला यांत संशय नाहीं. अशा प्रकारें अनेक लहान मोठे विजय, पण ते निरनिराळ्या स्वरूपाचे असे तोतयाच्या बंडामध्ये केवळ एका मनुष्याची अदलाबदल करून नानांनीं संपादन केले. नानांचें बुद्धिचातुर्य सर्व चित्तपावन ज्ञातीवर मात करणारें समुद्राप्रमाणें विशाल होतें, यांत कोणाचेंच दुमत नाहीं. नानांनीं अंगिकारलेलें कोणतेंहि अन्यायाचें कार्य आपल्या इच्छेनुरूप यशस्वी करण्याकरतां न्यायान्यायाचें औदासिन्य, पाषाणहृदयत्व, बेफाट चिकाटी, आसुरी महत्वाकांक्षा, सहज फसवितां येण्यासारखी मधुवरवाणी, निरालस श्रम करण्याची संवय हे जे गुणावगुण लागतात, ते नानांच्या ठिकाणीं विपुल पाणी भरीत होते. नानांच्या ठिकाणीं सामान्य मुत्सद्दांपेक्षां असेच काहींतरी विशेष होतें हणूनच ते सर्व शहाण्यांचें गुरु बनले. नानांच्या बुद्धिचातुर्याच्या कापट्यपूर्ण लहानशा खेळामुळे तोतयाच्या बंडाच्या चित्तपावन संग्रामांत विजयाची माळ नानांच्या गळ्यांत शेवटीं पडून तोतयाच्या बंडाची परिसमाप्ति झाली.

REFBK-0006528

REFBK-0006528